هالا جا رنگ هزار

(هالا متعلق لکتن جو مجموعو)

سهيڙيندڙ:

محمد حبيب سنائي

سنڌي ڪمپوزنگ:

ذوالفقار علي ابڙو ۽ برڪت علي شيخ

وائيس آف سنڌ اِي بُڪ پبلشر

www.voiceofsindh.net

editor@voiceofsindh.net

سھڙيندڙ پاران

هالا هڪ قديم وسندي آهي. انجي حوالي سان ڪافي مواد ڪافي ڪتابن ۾ ٽڙيو پکڙيو پيو آهي. مون ڪوشش ڪري اهم تاريخي ڪتابن مان هالا جي حوالي سان مواد هن مجموعي ۾ شامل ڪيو آهي، ته جيئن مستقبل جي مؤرخ توڙي عام پڙهندڙ کي ڪافي سارو مواد هڪ جاءِ تي ملي پوي. اميد اٿم ته هيءُ ڪتاب اڳتي هلي بنيادي ماخذ يا سورس مٽيرل طور ڪم ايندو.

اوهان کي ڪن هنڌن تي ورجايل ڳالهيون به ملنديون. اصل ۾ اسان نامور ڪتابن تان مواد جيئن جو تيئن ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، تنهنڪري ڪن شخصيتن جي ذڪر ۾ ورجاءُ ٿي ويو آهي. اميد ته فاضل پڙهندڙ انهيءَ سهو کي معاف فرمائيندا.

آئون محترم ذوالفقارعلي ابڙي ۽ ننڍڙي برڪت علي شيخ جو ٿورائتو آهيان، جن هيءُ مواد بنا معاوضي مون کي ڪمپوز ڪري ڏنو.

ننڍڙي ياءُ مير آفتاب ٽالپر جا به ٿورا، جنهن هن ڪتاب کي اي بڪ طور پنهنجي ويب سائيٽ تي رکيو آهي.

جولاءِ 2007

محمد حبيب سنائي
هالا پراڻا
sanaihabib@yahoo.com
habibsanai@hotmail.com

فهرست

1. هالا ڪندي پر ڳٺي جا ڳوٺ ۽ اتي جا بزرگ	مير علي شير قانع
2. هالہ ڪندي	مرزا قليچ بيگ
3. هالا ڪندي	مولائي شيدائي
4. هالہ ڪندي	عبدالله ورياه
5. خداباد ثاني	ڊاڪٽر غلام محمد لاکو
6. سنڌ گزيٽيئر ۾ هالا جو ذڪر	اي ڊبليو هيوز/ حسين بادشاه
7. هالا جو سير	پيرومل مهرچند آڏواڻي
8. هالا جا دوست	سائين جي ايم سيد
9. هالا جا اسلامي درسگاه	ڊاڪٽر محمد جمن ٽالپر
10. سڪر سي ئي ڏينهن	محمد اسماعلي عرساڻي
11. هالا جو ادبي ماحول	ڊاڪٽر سليمان شيخ
12. سيلف پورٽريٽ	الطاف شيخ
13. سنڌو درياءَ جو وهڪرو	بدر ابڙو
14. مهراڻ جي سوانحي نمبر ۾ هالائين جو ذڪر	مختلف ليکڪ
15. هالا جا مشاهير	مولانا دين محمد وفائي
16. هالا جا فارسي گو شاعر	آءِ ايچ سدارنگاڻي/ م ح سنائي
17. هالاپراڻا	محمد حبيب سنائي
18. مخدوم محمد صالح پٽي	ڊاڪٽر ممتاز بخاري
19. ڊاڪٽر سليمان شيخ	شمشيرالحيدري
20. سنڌي مرثيا نويسي ۾ هالا جو حصو	مخمور بخاري
21. قاضي مصوم هالا ئي	محمد حبيب سنائي
22. سوز هالائي	محمد حبيب سنائي
23. حميد شهيد هالائي	محمد حبيب سنائي
24. عرفان مهدي	محمد حبيب سنائي

<u>مير علي شير قانع ٺٽوي</u>

هالا ڪنڊي پر ڳڻي جا ڳوٺ ۽ اتي جا بزرگ

هالا ڪنڊي (هالا)

هڪ ناليرو شهر ۽ خدا وارن جو آرامگاه آهي. هن وقت نئون ٻڌل آهي. ڪيئي دفعا دريا جي اٿل سبب اتي جي رهاڪن کي لڏڻو پيو آهي.

مخدوم اسحاق. اصل قوم پٽي، شيخ بهاؤالدين زڪريا ملتانيءَ جي خاندان جو مريد، فضيلت ۽ ڪماليت ۾ بينظير، ۽ الله تعاليٰ جي وڏن ولين مان هو. سندن ڪرامتون ۽ مناقب ڳاڻيتي کان ٻاهر آهن. مخدوم احمد ۽ مخدوم محمد سندس پٽ آهن، جن جو بيان اڳتي ايندو.

مخدوم احمد. هڪ تمام وڏو ولي آهي. هو هميشه گوشه گمناميءَ ۾ وقت گذاريندو هو ۽ ڪڏهن ڪڏهن ذڪر ۽ سماع جي مجلس ۾ ويندو هو ته متس اهڙي ته حالت پيدا ٿيندي هئي، جا بيان کان ٻاهر آهي.

سندس هڪڙي ڪرامت هيءَ آهي ته هڪ وڏيري جي پٽ کي اچي موتمار بيماري ٿي، هن مخدوم احمد کي خدا وارن جي جماعت سميت دعوت ڪئي. ماني کڻي آيا ته مخدوم ٻن ٻن کي گڏجي ويهڻ جو امر ڪيو ، ۽ پاڻ اڪيلو رهجي ويو. پاڻ رڪن نالي خادم کي فرمايائون ته ”هن دعوت ڪندڙ ماڻهوءَ جي پٽ کي وٺي اچ ته مون سان گڏجي کائي.“ قضا الاهيءَ سان انهيءَ وقت اهو ڇوڪرو فوت ٿي ويو هو پر پڻس انهي بزرگ جي تشريف آوريءَ جو ملاحظ ڪري، [اها ڳالهه] ظاهر نه ڪئي هئي. هن (خادم) وراڻيو ته ”سندس حالت سخت آهي، اچي ڪين سگهندو.“ مخدوم فرمايو ته ”انهيءَ کان سواءِ ڪين کائيندس.“ نيٺ اهو رڪن ڇوڪري جي مٿان ويو ۽ هو مخدوم جي پيغام تي يڪدم جيئرو ٿي اٿي ويهي رهيو ۽ مخدوم جي خدمت ۾ حاضر ٿي ساڻس گڏ ڪاڌائين — [وڌيڪ] ٻڌايائين ته ”منهنجو روح قبض ڪري ڇوٿين آسمان تي کڻي ويا هئا ، جتان مخدوم هتي موٽائي آندو آهي.“

چون ٿا ته هو پوين ڏينهن ۾ نيرون ڪوٽ (حيدرآباد) آيو. اتفاقن هڪ سوناري سماع جي مجلس ۾ هڪ بيت سوز گذار سان پڙهيو، جنهن جي ٻڌڻ سان مخدوم ساهه ڏنو. سندس جنازو هالا ڪنڊيءَ کڻي آيا. نقل آهي ته رستي ۾ انهيءَ مان ذڪر جلي ڏاڍيان ٻڌڻ ۾ ٿي آيو.

هن ظاهري علم ۽ باطني علم جا ڪي نڪتا مخدوم عبدالرشيد جي خدمت مان پرايا هئا. سندس وفات سنه 936 هه ۾ ٿي.

مخدوم فتح الله. سندس فرزند رشيد مخدوم فتح الله پيءُ جي رحلت کان پوءِ وڏن واري پيروي اختيار ڪري، ارشاد جي مسند چڱيءَ طرح هلائي.

مخدوم احمد ثاني. تنهن کان پوءِ، مخدوم فتح الله جي پٽ مخدوم احمد ثانيءَ، ولايت ۽ ڪماليت جي گاديءَ تي ويهي، پنهنجا برڪت ڀريا وقت ڏاڍي هدايت ۽ ارشاد سان گذاريا.

مخدوم عبدالحميد. انهيءَ کان پوءِ، هن جو پٽ مخدوم عبدالحميد، جو سهڻين صفتن ۾ پنهنجي وقت جو يگانو هو، وڏن جو نالو تمام سهڻي نموني ۾ روشن ڪندو رهيو.

مخدوم عمر. ڪانئس پوءِ، سندس پٽ مخدوم عمر، ڏاڍو هدايت وارو، پنهنجي وقت جو نامور ۽ معرفت جي رستي جو سالڪ پيدا ٿيو. هن سڳوري جون ڪرامتون شمار ڪان ٻاهر آهن. هن ٽي پٽ - هر هڪ مخدوم حسين، مخدوم ابراهيم ۽ مخدوم عبدالرؤف - ڇڏيا.

مخدوم ابراهيم ولد مخدوم عمر حال ۽ ڪمال جو صاحب ٿي گذريو آهي.

مخدوم فتح الله (ثاني). سندس، ڪمال جي زيور سان سينگاريل فرزند، مخدوم فتح الله، يقين جي رستي ۾، پنهنجن وڏن جي سلوڪ واري واٽ ورتي ، چڱيءَ طرح هليو.

مخدوم عبدالحميد ثاني. هو گذاري ويو ته سندس فرزند مخدوم عبدالحميد ثاني وڏن واريءَ ارشاد جي گاديءَ تي ويٺو. هن جي ذات گرامي اڄوڪي وقت ۾ خالص تبرڪ ۽ نج غنيمت هئي. مخدوم عبدالرؤف - جنهن جو بيان اڳتي ايندو - ڪان پوءِ عقيدتمندن کي عجيب فيض ڏنائين. هو مدينه منوره ۾ گذاري ويو.

مخدوم رحمت الله. ڪانئس پوءِ سندس پٽ مخدوم رحمت الله، خدا جي خاص رحمت ۽ ڪمال ۽ فيض جي وصفن سان سينگاريل هو. هو ڦوهه جوانيءَ ۾ گذاري ويو.

مخدوم عبدالرؤف. متئين مخدوم عمر جو فرزند پنهنجي وقت جو عارف ۽ ڪامل ٿيو. هو اڄوڪي زماني جي مشائخن ۾ ممتاز رهيو. سمجهه واري ٿيڻ ڪان وٺي وفات جي وقت تائين سمورو وقت سندن اخلاق سهڻا رهيا، ۽ هميشه عبادت ۽ رياضت ۾ مشغول رهندو هو.

سندس ڪرامتون شمار ڪان ٻاهر آهن. ميان نور محمد هن جي ڏاڍي خدمت ڪندو هو، ۽ سندس اڪر جي تابعداريءَ واسطي دل و جان سان تيار رهندو هو. هو سنه 1166 هه ۾ وڃي خدا جي رحمت سان واصل ٿيو. هالن جي قاضي زادي شيخ ابراهيم هن جي تاريخ ”ڪان وليا رؤف الخلق“ (هو هڪ، خلق تي نهايت مهربان ولي هو.) [مان ڪڍي آهي] ۽ محمد پناه رجا ٺٽويءَ سندس چوندڊ حالات هڪ بليغ شعر ۾ نظم ڪيا آهن ، پر طوالت جي خوف ڪان هتي ذڪر نٿا ڪريون.

ڪانئس پوءِ ڪو فرزند ڪو نه رهيو.

مخدوم نعمت الله. هاڻي متئين مخدوم عبدالحميد ثانيءَ جو فرزند مخدوم نعمت الله، ڏاڍيءَ بزرگيءَ ۽ ڪمال سان وڏن جي گاديءَ کي سينگاري رهيو آهي ۽ حال جو صاحب آهي.

حاجي دين محمد. حاجي دين محمد پڻ مخدوم عبدالحميد جو فرزند ۽ انساني ڪماليتن سان موصوف آهي .... (1) جو وڏو ڀاءُ مخدوم عبدالحميد، مخدوم عبدالرؤف جي حياتيءَ ۾ ئي پنهنجو وارو ڏاڍي بزرگيءَ سان وڃائي گذاري ويو هو.

مخدوم محمد. متئين مخدوم اسحاق جو ٻيو فرزند، [ظاهري] علمن جي تحصيل ڪماليت جي درجي کي پهچائي، باطن جي صفائيءَ ۾ ڏاڍي ڪوشش ڪئي هئائين. اڪثر خلق لله جي ڪمن ڪارين سان، خدا ڪارڻ، حاڪمن وٽ ايندو ويندو رهندو هو. ظاهري شرع جي مخالفت سهي ڪين سگهندو هو. هڪ وقت ڪنهن حاجتمند جي ڪم سان ڄام نظام الدين وٽ ٺٽي آيو هو. ڄام چيس ته ”تنهنجي ڀاءُ مخدوم احمد جي ڏاڍي تعريف ٻڌي اٿم. هن جي زيارت جو ڏاڍو شوق اٿم، تنهنڪري جيستائين هو اچي، تيستائين تون هتي ترسي پوءُ.“ فرمايائين ته منهنجي ڀاءُ کي نه تنهنجي پرواهه آهي، نه منهنجي. انهيءَ گفتگو ۾ هئا ته مخدوم احمد اچي ڄام جي مجلس ۾ وارد ٿيو. ڄام سندس زيارت ڪري، ڏاڍي عقيدتمندانه خدمت ڪئي. موٽڻ وقت مخدوم احمد ڀاءُ کي چيو ته اچ ته جٺئن آيو آهيان تٺن زمين کي سوڙهو ڪري هلي هالين پهچون، ۽ ٽپهريءَ جي نماز اتي ادا ڪريون. مخدوم

وراڻيو ته توهان مرضيءَ جا مالڪ آهيو باقي مان ته في سبيل الله پنڌ ۽ محنت جي تڪليف (جو ثواب) هٿان ڪو نه ڇڏيندس.

هن بزرگ جي اولاد ۾ پڻ معرفت جي رستي جا سالڪ ۽ وڏا وڏا عارف پيدا ٿيا آهن.

مخدوم محمد يوسف. مخدوم عبدالرؤف واري وقت جي لڳ ڀڳ، خاص ڪرامتن جو صاحب ٿي گذريو آهي. هڪ دفعي پنهنجي تصرف سان درياءَ کي آٿي بازار ۾ وهايو هئائين.

مخدوم محمد صادق ۽ مخدوم محمد يعقوب. مخدوم محمد صادق ۽ مخدوم محمد يعقوب پڻ هر هڪ پنهنجي وقت جو ڪامل هو.

مخدوم عبدالرشيد. هڪ وڏو عالم ۽ ڏاڍو متقي هو. [ماڻهن جي] وڏي جماعت ڪانئس علمي خواه عملي ڪمال پرائي، پنهنجي وقت ۾ هدايت واري ٿي. مٿيان مخدوم احمد ۽ مخدوم محمد پڻ انهن مان آهن.

درويش زڪريا. مٿئين مخدوم اسحاق جو پائٽيو، هدايت جي راهه جو سالڪ ۽ خدا آگاهه هو.

شيخ فخرالدين صغير. شيخ ابو نجيب سهرورديءَ جي اولاد مان، وڏي ۾ وڏو ولي ۽ هدايت جي رستن جو وڏي ۾ وڏو ڄاڻو، سالڪ هو. هالن ۾ آرامي آهي. هو مخدوم نوح جو پنجون ڏاڏو آهي. سندس زيارت اهل دل لاءِ فخر آهي، ۽ سندس درگاهه ۾ ايترو ته قبوليت جو فيض آهي، جو اتي سوالين جو هر مشڪل حل ٿئي ٿو.

شيخ ابوبڪر. هالن جو هڪ ڪامل ۽ جهونو ولي آهي. انهيءَ سر زمين ۾ سندس مزار اهل الله جو زيارتگاهه آهي. مخدوم نوح جو ستون ڏاڏو شيخ فخرالدين ثاني پڻ انهيءَ سڳوري جي مقبري ۾ دفن ٿيل آهي.

درويش رڪن پرا. مخدوم احمد جو خاص خادم ۽ (خدا) جي دائمي رضا ۽ قرب جي رستي جو واصل هو.

مخدوم عربي ڏياڻو. پير آسات جو پاءُ آهي، جو مڪليءَ تي آرامي آهي - ۽ اڳتي بيان ٿيندو.

چون ٿا ته هڪ هنڌ ويهي قرآن شريف جا 140 ختما ڪيا هئائين. جڏهن قرآن پڙهندو هو، تڏهن پڪي اڏامڻ کان ۽ پاڻي وهڻ کان بيهي ويندو هو. هڪ ڏينهن پنهنجي خانقاه ۾ وينو هو ته اوچتو سندس هٿ سمنڊ جي گجيءَ ۾ پرجي پيو ۽ انهيءَ مان پاڻيءَ جا ڪي قطرا هيٺ ٽميا. هڪ حال محرم خادم ڏاڍيءَ عاجزيءَ سان هن راز جي حقيقت پڇي. فرمايائين ته "منهنجو پٽ بايزيد حجاز جي سر زمين ۾ منهنجن معتقدن جي هڪ ٽوليءَ سان سمنڊ ۾ سوار آهي. اوچتو ٻيڙي ڪُنَ ۾ غرق ٿيڻ لڳي. انهيءَ جماعت منهنجي پٽ کي سفارشي بنائي باس باسي، تنهنڪري هٿ هڻي ٻيڙيءَ کي ڪُنَ مان ڪڍي ڪناري تي پهچائي ڇڏيم." ٿوري وقت کان پوءِ اهي ماڻهو نذر کڻي آيا ۽ احوال ڪيائون ته "جڏهن ٻيڙيءَ مان آسرو پليوسين، تڏهن هڪڙي غيبي هٿ اسان جي ٻيڙيءَ کي اچي ڪُنَ مان ٻاهر ڪڍيو." سنه 980هه ۾ گذاري ويو.(2) هالن ۾ دفن ٿيل آهي.

مخدوم بايزيد. مخدوم بايزيد مٿئين مخدوم عربيءَ جو فرزند آهي، پنهنجي پيءُ کان چڱو ڀهرو پرائي، سچ، استقامت، هدايت ۽ فيض جي رستي تي مستقيم رهي، طالبن کي ڏاڍو فائدو رسائيندو رهيو. هاڻي سندس اولاد مان محمد عالم نالي هڪ ماڻهو جيئرو آهي. هو سيد عبداللطيف تارڪيءَ جو خليفو ۽ سندس فقيرن جي جماعت ۾ داخل آهي.

مخدوم مولانا ابوبڪر بن دائود بريد هالائي. بلند مقامن ۽ احوالن جو صاحب هو. مخدوم نوح وٽانئس فيض پرايو هو.

سيد عبداللطيف حسيني. اتي جي جهونن بزرگن مان آهي. سندن مقام علحده عام خلق الله جو زيارتگاه آهي. هو گهڻو اولاد ڇڏي ويو، جن مان هاڻي سيد فتح محمد گادي نشين آهي. هن جو ٻيو اولاد متفرق ڳوٺن ۾ خصوصن ڪجن جي ڳوٺ ۾ رهي ٿو.

مخدوم نوح ولد نعمت الله. هو صديقي نسب جو آهي. مشرق ۽ مغرب جي امام پنهنجي پيڙهي پاڻ هن طرح ٻڌائي آهي: نوح بن نعمت الله بن اسحاق بن شهاب الدين بن مخدوم سرور بن شيخ فخر الدين صغير - جو هالن ۾ مدفون آهي - بن شيخ عز الدين بن شيخ فخرالدين ثاني - جو شيخ ابوبڪر جي مقام ۾ دفن آهي، بن شيخ ابوبڪر ڪتابي - ڪوٽ ڪروڙ جو رهندڙ - بن شيخ اسماعيل بن شيخ عبدالله بن شيخ نصيرالدين بن شيخ سراج الدين بن شيخ ابو نجيب ضياء الدين عبدالقاهر سهروردي رحمة الله عليہ - جو سهروردي سلسلي جو منڍ آهي ۽ مخدوم نوح تي سهروردي طريقو ختم آهي. اهو شيخ ابو نجيب بن شيخ ابراهيم بن شيخ وجهه الدين بن شيخ محمد عمر بن شيخ عبد الله بن شيخ رضاء الدين محمد بن شيخ مسعود بن شريف ابو القاسم بن شيخ محمد عمر بن حضرت عبدالرحمٰن بن امير المونين حضرت ابوبڪر صديق رضي الله عنہ ۽ حضرت شيخ شهاب الدين، شيخ عبدالله بن شيخ ابراهيم بن وجهہ الدين جو فرزند آهي. سنتن ڏينهن جو هو تہ نماز جي ٻانگ ٻڌي تمام ڇٽيءَ زبان سان ڪلمو طيب پڙهيو هئائين. ڪانئس روايت آهي تہ چيائين: "چوڏهن سالن جي عمر ۾ مون کي جيڪي ملڻو هو سو حضرت عليءَ کان مليو. نقل آهي تہ ارڙهن سالن جي عمر ۾ هڪ ڏينهن مخدوم عربيءَ سان گڏ خانقاهہ ۾ مراقبي ۾ مشغول هو. مخدوم عربي قرآن شريف جي تلاوت ڪري رهيو هو. هُو اٺاويهين سيپاري تي پهتو هو تہ هن کي عالم بالا جو شوق دامنگير ٿيو، [سو چا ڪيائين جو] مخدوم عربيءَ جي قرآن شريف ٻڌڻ جي ادب جو خيال رکي، ظاهري جسم اتي ڇڏي پاڻ آسمان جي سير تي هليو ويو، ۽ مخدوم عربيءَ ختم پورو نہ ڪيو هو تہ موٽي آيو. فقير بهاوالدين گودڙيو چوي ٿو تہ هڪڙي ڏينهن ٽني ۾ سيد علي شيرازيءَ جي فرزند سيد جلال جي جاءِ تي وينا هئاسون تہ مخدوم فرمايو تہ حضرت ابوبڪر رضي الله عنہ ۽ حضرت علي رضي الله عنہ اچي لنگهيا. حضرت علي تڪڙو اچي فرمايو تہ اٿ جو توکي [حضرت] محمد رسول الله سڏي ٿو ۽ حضرت ابوبڪر آهستي آهستي اچي رهيو هو. حڪم موجب روانو ٿيس تہ ائين ڏسڻ ۾ آيم گويا لڪي جبل تي چڙهي رهيو هوس. آخر جڏهن مجلس ۾ پهتس تڏهن حضرت عيسيٰ کي وينل ڏٺم. اوچتو مون کي هڪ لڪيل ڦرهي هٿ ۾ ملي ۽ حضرت عيسيٰ کان سبق ورتم. مٿو مٿي ڪنيم تہ حضرت رسول ڪريم تي نظر پيم (ڏٺم) تہ پاڻ گوڏا اونڌا ڪيو وينا آهن. مون آنحضرت صلي الله عليہ وسلم] ڏانهن توجهہ ڪري نئين سر سبق پڙهيو. حضرت ابوبڪر فرمايو تہ يا رسول الله هيءُ منهنجو اولاد آهي. چون ٿا تہ هيءُ حضرت (مخدوم نوح) ڪنهن وقت ٽني آيو. ظاهر جي عالمن ٻڌو هو تہ هن ڪجهہ پڙهيو ڪونهي، تڏهن بہ قرآن شريف جي آيتن جون معنائون چڱيءَ طرح بيان ٿو ڪري. سو هو (گڏجي) سندس ڏسڻ لاءِ ويا. (انهيءَ وقت) مخدوم هڪڙيءَ آيت جي تفسير ۾ مشغول هو. راوي چوي ٿو تہ مون کي تسبيح هٿ ۾ هئي ۽ هر معنيٰ تي داڻو ڦيرائيندو ٿي ويس. جڏهن ماٺ ڪيائين، تڏهن ڳڻيم تہ جملي اسي داڻا ٿيا هئا. جئن تہ سندس عادتن ۽ ڪرامتن جي بيان لاءِ خلاصو ڪتاب گهرجي، تنهنڪري هن مختصر ۽ هن قدر تي اڪتفا ڪجي ٿي. سندس وفات خميس جي ڏينهن، 27 ذي القعد سنہ 998 ۾ ٿي، ۽ هن جي درگاهہ هالن جي شهر ۾ مشهور ٿي.

مخدوم جلال. سندس فرزند رشيد مخدوم جلال بزرگيءَ ۽ شايستگيءَ جي نشانين ۽ ڪمال جي خوبين ۾ بيمثال ٿي گذريو آهي.

ميان ابراهيم. سندس پاءُ ميان ابراهيم هو، جو پڻ وقت جو بزرگ ۽ فقيرن جي جماعت جو مرشد هو.

ميان محمد زمان. هاڻي ميان محمد زمان وقت جو پيرزادو ۽ مخدوم مرحوم جو گادي نشين آهي.

مخدوم صدر الدين راهوتي. هالا پرڳڻي جي پسگردائيءَ ۾ جائيه ڳوٺ ۾ رهندو هو. هميشه وعظ فرمائيندو هو، جنهن ۾ ڏاڍو اثر هوندو هو. چتين پيل ٽوپيءَ کان سواءِ نه ڏيکيندو هو. سندس بلند درجي جا احوال مشهور آهن ۽ سچن جي جماعت ۾ سندس ڪمالات جي يگانگي معروف آهي.

مخدوم مراد. سندس فرزند رشيد مخدوم مراد هڪ وڏو عالم ۽ نهايت پرهيز گار هو. هو حسن مقري درويش (جنهن جو بيان اڳتي ايندو) سان همعصر هو.

قاضي منور. قاضي منور مخدوم مراد جي اولاد مان هو. چون ٿا ته هڪ ڏينهن قيمتي لباس پهريو رستو وٺيو ٿي ويو ته سيد عبدالڪريم بلڙيءَ واري ڪيس ڏسي چيو ته تنهنجو ڏاڏو ته چتين لڱل ٽوپيءَ کان سواءِ ڪين پهريندو هو، توکي هيءُ ڪنهن کان ورثو مليو آهي. ايتري چوڻ تي متس ڏاڍو اثر ٿيو ۽ وجي سلوڪ وارن جي سلسلي ۾ شامل ٿيو.

شاهه ديوانه هالائي. هڪ وڏو مشائخ ۽ ڏاڍين ڪرامتن جو صاحب آهي. مخدوم عربيءَ سان گڏ دفن ٿيل آهي.

درويش قاسم. ڏنتو ڪورڪو هوندو هوس، پر مخدوم نوح جي مريديءَ جي برڪت سان معرفت جي ڪارخاني مان وڏو نصيب پرائي، حقيقت جي تانيءَ ۽ پيٽي کان خوب واقف ٿيو هو.

مخفي نه رهي ته جڏهن الله پاڪ جي توفيق سان هالن جي مبارڪ سر زمين جي ڪن حقيقت وارن جي مختصر احوال کان فراغت ٿي، تڏهن ان جي آسپاس جي ڳوٺن جي ڪن چوند خدا وارن جو ذڪر ڪجي ٿو ۽ بزرگن جي روحن کان توفيق ۽ امداد جي درخواست آهي والله علم بالصواب (سنئين راه خدا کي معلوم آهي)

پاٽوٽ (مشهور ڳوٺ آهي)

درويش حسن مقري. اصل واڍو هو، دل جي ڦرهيءَ کي صفائيءَ جي رندي سان لسو ڪري، چٽي، سينگاريو هئائين. چون ٿا ته هڪ طهارتخانو هوندو هوس، ۽ جڏهن به وضو ڪرڻ لاءِ انهيءَ ۾ ويندو هو، تڏهن بيخود ٿي ويندو هو. هڪ ڏينهن هن جو هڪ مائٽ ڊڪڻ سندس ملاقات لاءِ آيو. اتفاقن درويش ظهارتخاني ۾ وضوءَ لاءِ ويل هو. هن اندر وجي ڏٺو ته درويش ٽڪر ٽڪر ٿيو پيو هو. هو دهشت کان ٻاهر نڪري آيو. هڪ ڏينهن ٻپهريءَ جي وقت ڪؤنرو هٿ ۾ ڪٽي وضو ڪرڻ وينو. هٿن تي پاٽي هارڻ تي گهريائين ته هوڏانهن ٻانگي ٻانگ شروع ڪئي. درويش بيخود ٿي ويو ۽ باقي ڏينهن ۽ رات ٻئي ڏينهن جي ٻپهريءَ تائين بيهوش پيو هو. ڪنهن کي به هوش ۾ آڻڻ جي طاقت نه ٿي. ٻئي ڏينهن جڏهن ٻانگي ساڳئي وقت جي ٻانگ شروع ڪئي، تڏهن هوش ۾ اچي پڇيائين ته شايد اڃا ٻانگي ٻانگ پوري نه ڪئي آهي؟"

هڪ ڏيهن مخدوم مراد ولد مخدوم صدرالدين راهوتي سندس زيارت لاءِ آيو، ۽ جئن سواريءَ جو ڍڳو ٻاهر ٻڌي هن جي حاضريءَ ۾ آيو، ته خادمن ٻڌايس ته ستن ڏينهن کان درويش وضوخاني ۾ وينل آهي. اهو ٻڌي حيران ٿيو. ايتري ۾ درويش به ٻاهر نڪري آيو. مخدوم چيس ته "ست ڏينهن فرض (خدا جا) وڃايا اٿيئي." فرمايائين ته "تون پنهنجي ڍڳي جي وجي خبر لهه، هن ڳالهه ۾ چو پيو آهين؟" اتفاقن مخدوم کي اچي ٻڌايائون ته سندس ڍڳو گم ٿي ويو آهي. ڏاڍيءَ ڳولا کان پوءِ ڍڳو لڌي، پنهنجيءَ جاءِ تي هليو ويو ۽ وري فقير تي اعتراض نه ڪيائين.

خانوٽ (ڪاٺوٽ)

مشهور ڳوٺ آهي - اتي جا رهاڪو سيد اصل متعلوي (مٽياري) آهن.

چاندو شاهه. هاڻي تازو ڏاڍو حال جو صاحب ۽ سلوڪ جي رستي جو واقف ٿي گذريو آهي. هو نهال شاه مداريءَ جو معتقد ۽ خليفو هو - جو گنجي ٽڪر تي آرامي آهي ۽ اڳتي بيان ٿيندو.

پٽ

هالن ڪان ٽن ڪوهن تي هيناهين زمين ۾ آهي جا هالن جي تابع آهي.

سيد شاهه عبداللطيف. سيد شاهه عبداللطيف جو آرامگاه محترم ۽ مزار مبارڪ اتي جي عجائبات مان آهي. هو سڳورو سيد عبدالڪريم جي اولاد مان سيد حبيب شاهه جو فرزند تارڪ (جي لقب سان) مشهور آهي. سيد حبيب شاهه خدا وارو مرد هو. سندس فوت ٿيڻ جي تاريخ "الموت جسر يوصل الحبيب اليٰ لقاء الحبيب" (موت هڪ پل آهي جا دوست کي دوست جي ملاقات ڏانهن رسائي ٿي) آهي. هن زماني ۾ شاهه عبداللطيف سان ولايت ۾ مٽ ڪوبہ ڪونہ آهي. سندس ڪرامتن جون نشانيون ۽ مناقبن جون خبرون سج کان بہ وڌيڪ ظاهر آهن. هن مختصر ۾ ڪيتريون ماپنديون. امي هجڻ جي باوجود بہ خدا تعاليٰ سندس سيني جي ڦرهيءَ تي سڀ علم لکي ڇڏيا هئا. چون ٿا تہ مرزا (مغل) بيگ ارغون جنهن جي نياڻي حضرت جي نڪاح ۾ هئي سو پهريون سندس ڏاڍو دشمن هو. جڏهن وفات ڪيائين تہ حضرت جي هڪ مريد "بود خبيث" جي جملي مان سندس تاريخ ڪڍي هئي. هن عارف ڪامل هيءَ ٻڌي في البديهہ فرمايو تہ ائين چوڻ نہ گهرجي بلڪ چئو تہ "يک مغل بہ بوده" - حساب ڪيائون تہ ٺيک ساڳئي سال جي تاريخ نڪري آئي. حقيقت هيءَ آهي تہ امي ماڻهوءَ کان هھڙو واقعو صادر ٿيڻ ڪرامت کان سواءِ ٻيو ڪجھ نہ آهي.

جنهن ڏينهن هن دنيا مان لاڏاڻو فرمايائين انهيءَ ڏينهن سندس ماتم ۾ ڪيترن مريدن دم ڏنو - سندس مزار متبرڪ انهيءَ پٽ تي عجيب روح پرور ۽ باصفا جڳھ آهي - سندس قبر تي هڪ عاليشان قبو ٺهيل آهي. جيسلمير جي راجا نغارا نذر ڏنا آهن جي صبح و شام (وڄايا ويندا آهن) سندس درگاه تي عجيب ڪيفيت ۽ سرور، نهايت صفائي ۽ حضور ملي ٿو(3).

سيد جمال شاهه. هاڻي انهيءَ ولي جو جاءِ نشين سيد جمال شاهه ڳجهين خواه ظاهر ڪرامت سان مخصوص آهي ۽ فقيرن جي سلسلي ۾ ڪيترا ناليرا خليفا اٿس.

جهيجا

مشهور ڳوٺ آهي. جنهن ۾:

شيخ طاهر. جي درگاه عجيب برڪت ڀري آهي. هن ولي جي ذات گرامي وقت جي عجائبات مان (هئي ۽ هو) عجيب نموني سان رهندو هو. هندو کيس لال اڏيرو ۽ مسلمان شيخ طاهر سڏيندا آهن. بهرحال هڪ معتبر کان نقل آهي تہ هي حقيقت جي شراب جو سرمست، پهريائين جهنگل ۾ گذاريندو هو. هڪ ڏينهن ڪاٺ لاءِ ڪجھ پاٻيون هٿ ۾ هيس تہ اوچتو هڪ اٺ وڳ مان ٿهي اچي شيخ جي جهوپڙيءَ وٽ پهتو. جيئن تہ الله پاڪ جي بيمثال ذات جو جلوو مخلوقات جي هر فرد ۾ موجود آهي، تنهنڪري شيخ بہ انهيءَ اٺ کي حقيقت جي اک سان ڏسي چيو تہ اي خدا جنهن صورت ۾ هن مسڪين تي احسان ڪيو اٿيئي تنهن صورت ۾ جيڪو حال حاضر آهي سو ڪاٺ گهرجي . اٺ ٽنل هو سو ڪونہ بينو ۽ هيءُ منٿون ڪندي، سندس پويان ڊوڙڻ مان وڃي، انهيءَ مرتبي کي پهتو، جنهن کي پهتو - انهي وقت کان سندس شهرت دنيا ۾ پکڙجي ويئي - هن جي رحلت کان پوءِ سندس درگاه خلق الله جي زيارت گاه آهي. اتي هر سال عجيب ميلو لڳندو آهي. ساريءَ سنڌ مان هندو زاالون اچي گڏ ٿينديون آهن ۽ پردو لاهي گهٽين ۽ سيرن ۾ گهمنديون وتنديون آهن. لال اڏيري جي نالي تي جيڪو بہ کين نچڻ

لاءِ زور پريندو آهي تہ، مڙسن يا ڀين عزيزن جي موجود هوندي بہ هو انهي کان انڪار نہ ڪنديون آهن - ڏسڻ شرط آهي نہ ٻڌڻ.

مير محمد منعم. اتي جي رهاڪو سيدن مان مير محمد منعم زميندار يءَ جي دولت جو مالڪ ۽ وڏي طاقت وارو مهمان نوازي، سخا ۽ بخشش جي ذريعي، سيڪنهن آئي وئي جي خوشيءَ جو گهورو هو - پنهنجي وقت جو هڪ مشهور معروف (انسان) ٿي گذريو آهي - سندس فرزند سيد اسد الله پڻ پيءُ جو يادگار ٿي گذريو آهي - اباڻين خوبين ۾ هو پيءُ کان وڌيڪ مشهور معروف هو.

ڪيبر

مشهور ڳوٺ آهي.

درويش نوح ڪيبرائي. ڏنارپ تي گذر ڪندو هو ۽ ڪرامت ۽ حال جو صاحب هو. حديقتہ الاوليا ۾ مذڪور آهي تہ جڏهن شيخ حماد جماليءَ جي تصرف سان ڄام تماچي دهليءَ کان ٿي آيو، جنهن مٿي بيان ٿي آيو، تڏهن هن (درويش نوح) ڪيس ڪيبرن جي ڳوٺ ۾ ٻڌايو هو تہ ٿن ڏينهن کان وني ڄام تماچي جي نالي پڙهو گهمي رهيو آهي - حالانڪ اهو ڄام جوڻي جو وقت هو.

انڙ پور

اڳوڻن ڏينهن ۾ ڄام انڙ جو آباد ڪيل هڪ ڳوٺ آهي. تازو درياهہ سندس سموري زمين پائي ويوآهي.

مخدوم ساهڙ لنجار. هڪ وڏو آزاد (انسان) ۽ وقت جي صالحن مان هو. سدائين عبادت ۾ مشغول رهندو هو ۽ رات يا ڏينهن جي ڪابہ گهڙي (پاڪ) پروردگار جي ذڪر کان واندو نہ رهندو هو. سندس مجلس ۾ دنيوي گفتگو ڪڏهن بہ ڪونہ هلندو هو. جنهن تي بہ توجہ جي نظر ڪندو هو تہ هو ولايت جي درجي کي رسي ويندو هو. عادت موجب سوئرن جو هڪ ولر سندس پوک ۾ اچي نقصان ڪري ويندو هو. ڪڙمي وٽس دانهن ڪٺي آيا. خادم کي فرمايائين تہ سوئرن کي وڃي پيغام ڏي تہ "اسان جي پوک جي ويجهو نہ اچو" انهيءَ کان پيغام کان سوئر وري نہ آيا. چون ٿا تہ جڏهن بہ مٽيارين ۾ ايندو هو تڏهن رات جو پير ڊگها ڪري نہ سمهندو هو. چوندو هو تہ چو طرف ساداتن جا گهر آهن تنهنڪري ادب جي تقاضا اها آهي تہ ڪنهن بہ طرف پير ڊگها نہ ڪريان. انهيءَ کان روايت آهي تہ چوندو هو: مون پير کان ٻڌو آهي تہ جنهن ۾ تي ڳڻ ڏسو انهيءَ مان ضرور فائدو وٺو جو توهان جو مرشد اهو آهي. هڪ تہ سندس اڳيان رهو تہ توهان کي خدا ياد اچي. ٻيو تہ جيڪي ڳالهائي سو توهان جي دل ۾ ويهي وڃي، ٽيون تہ سندس صحبت ڇڏڻ توهان کي ڏکي لڳي. اهو اتيئي دفن ٿيل آهي.

بوهري

آڳاٽو ڳوٺ آهي.

سيد حمزو. اصل مٽياري جو هو. هو معرفت جي درياهہ هو. ٿوبو ۽ يقين جي خوبين جو جامع ۽ نقشبندي سلسلي جو رهبر ٿي گذريو آهي.

حوالا

1. هتي نسخي "ن" ۾ هڪ نالو لکيل آهي، پر اڌوهيءَ جو کاڌل آهي ۽ پڙهڻ ۾ نٿو اچي. ڇاپي نسخي ۾ تہ هتي عبارت ڏاڍي منجهيل آهي: لکيل آهي تہ "مخدوم عبدالحميد برادر بزرگ در حيات مخدوم عبدالرؤف ببزرگيءَ اتم گذشتہ بود " - ظاهر آهي تہ هن عبارت جي ڪا بہ صحيح معنيٰ نٿي نڪري سگهي.
2. نسخي "ن" ۾ سنہ 908 هہ آهي.

3. ڇاپي نسخي ۾ شاهه صاحب جي تاريخ وفات متعلق هي قطعو لکيل آهي جو اگرچ ڪتاب جي عبارت سان بلڪل غير مربوط آهي، پر جنهن صورت ۾ فائدي کان خالي نہ آهي، تنهنڪري حاشيءَ تي لکي ڇڏجي ٿو:
شاهہ صاحب ذوالمواهب سيد عبداللطيف
آنک قطب وقت خود بوده ست از مردان حق
چون ز جام ارجعي مخمور نوش وصل شد
گفت ملهم غيب سال رحتلش رضوان حق. 1165
اهي ساڳيا بيت مسجد شريف جي هڪ ديوار تي جا قبي جي اتر طرف آهي، اڪريل آهن - ڪنهن جي چيل آهن تنهن جي خبر ڪانهي

[مشهور ڪتاب تحفتہ الڪرام جو سورهون باب ص ص 377 کان 391 تائين]

ڪمپوزنگ: ذوالفقارعلي ابڙو

هالا ڪنڊي (هالا)

شمس العماء مرزا قليچ بيگ

هالن جو شهر مشهور قديم شهر آهي. پراڻا هالا، جنهن جو نالو مرتضىٰ آباد هو، سو مخدوم مير محمد جو ٻڌايل هو. درياهه جي پاڻ ڪري پوءِ نئون شهر آٽي ٻڌائون ڪوه ڪن پنڌ تي. منجهس گهڻائي بزرگ تي گذريا جنن جا نالا هيٺ ڏجن ٿا.

(1 مخدوم اسحاق ڀٽي (2 مخدوم ابراهيم ولد عمر (3 مخدوم عربي ديانه (4* مخدوم نوح ولد نعت الله صديقي (5 مخدوم صدر الدين راهوتي.

اٺين هجري صديءَ جي وچ ڌاري سمن جي راڄ جي شروعات ۾ جڏهين سنگهار سمو سندن سردار هو، تڏهين هن ملڪ وڌايو ۽ ڪڇ ڪان وٺي هالا ڪنديءَ تائين ملڪ پنهنجي قبضي ۾ آنڊائين. سنه 908هه : 1502ع ڌاري جڏهين مرزا شاه حسن ڄام فيروز سان چاچڪان وٽ وڙهي هن کي ڀڄايو، تڏهين ٺٽي ۽ تغلق آباد مان ٿي هالا ڪنديءَ آيو ۽ اتان بکري ڏي ويو. سنه 998هه : سنه 1589ع ۾ اڪبر بادشاه جي حڪم سان نواب خان خانان مرزا جاني بيگ سان وڙهڻ لاءِ آيو. سيوهڻ وٽ ٻنهي جي جنگ لڳي ۽ مرزا شڪست کاڌي. جنگ تي اچڻ کان اڳي خان خانان کي ڊپ هو ۽ فتح جي اميد ڪانه هيس. ڪن ماڻهن جي صلاح تي هو هالا ڪنديءَ آيو، جتي مخدوم نوح تازو وفات ڪئي هئي. مرزا جاني توڙي خان خانان کي انهيءَ جي معذرت ڪرڻي هئي؛ پر فقيرن چيو ته ٻنهي مان جيڪو پهرين اتي ويندو ۽ معذرت ڪري دعا گهرندو، سو فتحياب ٿيندو. ٻنهيءَ انهيءَ پاسي وڃڻ جي ڪوشش ڪئي، پر خان خانان پهرين اتي پهتو ۽ نيٺ فتح به ڪيائين. سنه 117هه : سنه 1782ع ۾ ميان عبدالنبيءَ ڪلهوڙي کي مير بجار خان حيدرآباد مان سڏائي گاديءَ تي وهاريو. جڏهين هو هالا ڪنديءَ ۾ آيو، تڏهين مير وڃي گڏيس ۽ ٻيا سردار به اتي آيا. پوءِ سڀ مخدوم نوح جي درگاهه تي ويا ۽ اتي ميان کي پڳ ٻڌايائون ۽ اتان خدا آباد وٺي وڃي ميان محمد سرافراز جي جاءِ تي ويهاريائون. سنه 1201هه : 1612ع ۾ مرزا غازي بيگ جي مرڻ کان ٿورو اڳي خسرو خان چرڪس جي زور وٺڻ تي مرزا جي حڪم سان هندو خان وڃي هن کي گرفتار ڪيو ۽ ٻارن ٻچن سميت قيد ڪري حال ڪنديءَ وٺي آيس ۽ اتان پوءِ قندهار وٺي ويس. سنه 1259هه: 1843ع ۾ جڏهين سرچارلس نيپئر ميرن سان وڙهڻ جو ارادو ڪيو، تڏهين نوشهري کان هلي پهرين هالن ۾ منزل ڪيائين. پوءِ 18 تاريخ محرم جي جمعي جي ڏينهن يعني 18 تاريخ فبروريءَ جي اتان نڪتو ۽ ڦليليءَ تي مياڻي وٽ ميرن سان وڙهيو ۽ جنگ کٽيائين ۽ پوءِ حيدرآباد جو قلعو ورتائين.

ڪمپوزنگ: وئاس آو سنڌ ٽيم

هالا ڪنڊي

مولائي شيدائي

حديث - عشق و سر مستي زمن بشنو نہ از واعظ
کہ با جام وسبو هر شب قرين — مـاه و پر وينـم (حافظ رح)

قبل اسلام - سنڌڙي سونهاريءَ جي جهونن شهرن مان موئن جي دڙي کان پوءِ ٻيون نمبر جهونو شهر هالا يا هالا ڪنڊي آهي. هي شهر مهاڀارت جي زماني ۾ وجود ۾ آيو. جڏهن سنڌ جي ٻن قومن جاٽن ۽ ميدن پاڻ ۾ صلح ڪري هستناپور جي حڪومت کي منظور ڪيو هو. انهيءَ زماني ۾ سنڌ جو وچولو حصو نهايت سرسبز ۽ شاداب هو. برهمڻ آباد، پٽالا، نيزون ڪافري، منصوره، بانيہ، تري، اگهاماٽو، احمد آباد، شاهپور، جوڻ، فتح باغ، نصرپور، خداآباد ، هالا ڪنڊي، خدا آباد اهي تختگاه شهر وچولي پر ڳٽي ۾ هوا (1). هالا ڪنڊي ۽ هالا (هالار) هندستان جي راجا هال جا يادگار آهن (2). انهن شهرن جي آب ۽ هوا نہ رڳو معتدر هئي پر اهي شهر صنعت ۽ حرفت جا بہ مرڪز هوا. دنيا جي قديم تاريخ توريت ۾ ”سنڌي“ لفظ سنڌ جي باريڪ ڪپڙي لاءِ ڪتب آندل آهي، جو هالا جا ڪوري اڻندا هوا، جنهن تي راجا جي زعفراني مهر لڳندي هئي، پوءِ ٻاهرين ملڪن ڏانهن ويندو هو(3). راجا هال جي يادگار لاءِ ”هالي“ قوم موجود آهي. شاه محمد پٽ دريا خان هن قوم جو فرد هو جنهن جي نياٽيءَ سان پٽ ڌڻيءَ رح جي ڏاڏي سيد حيدر شاه شادي ڪئي هئي (4). غرض اسلام کان اڳ جڏهن سنڌ جون حدون سمنڊ ڪانوني ڪشمير تائين هيون، هالا ڪنڊي سوٽي باريڪ ڪپڙي جي هنر ۽ واپار ڪري مشهور هو.

اسلام کانپوءِ - سنہ 711ع ۾ عربن سنڌ فتح ڪئي. جهاد في سبيل الله ۽ تبليغ جي ارادي سان ڪيترائي بزرگ خاندان وارا اسلامي لشڪر سان گڏجي سنڌ ۾ آيا ۽ هن ملڪ کي وطن جوڙي ويٺا. انهن عربي قبيلن جا نالا چچنامہ ۽ تحفتہ الڪرام ۾ ڏنل آهن. انهن قبيلن بنو تيم يعني حضرت ابوبڪر صديق اڪبر رضہ جي اولاد صديقن بہ سنڌ ۾ مستقل طور سڪونت اختيار ڪئي. انهن مان مخدوم معظم غوث الحق رح جا وڏا سنڌ جي شهر ڪوٽ ڪروڙ ۾ رهڻ لڳا. تن ڏينهن ۾ اُڇ (اسڪلنده) ۽ ڪيسياڪاپورا يا ونا مالي مالي قوم جو تخت گاه، جو پوءِ ناليتي مولتان سڏجڻ لڳو، ڪفرستان جا مرڪز هوا. ٻئي شهر ڪوٽ ڪروڙ کي ويجها هوا(5). مهراڻ جي ماتريءَ جي اُترين حصي ۾ تي شهر ڪوٽ ڪروڙ جي نالي سان سڏبا هوا، جي راجپوت راجا راءِ هنس ڪروڙ عيسوي پهرين صديءَ ۾ تعمير ڪرايا هوا: (1) ڪوٽ ڪروڙ دو آبہ باري ۾ ملتان جي ڏکڻ ۾ ستلج جي ساڄي ڪپ تي لودارن جي ويجهو آهي. سندس سامهون ستلج پار کاٻي ڪپ تي بهاولپور رياست جو شهر ٽاميوالي خير پور آهي. ٻيون ڪوٽ ڪروڙ دوآبہ سنڌ ساگر ۾ واقع آهي . ٽيون ڪوٽ ڪروڙ هاٽوڪي ديره غازيخان ۾ هو جو هينئر مٽجي چڪو آهي(6). جتي مخدوم معظم رح جا وڏا سڪونت پذير هوا. عربي دور ۾ قريش جو هباري قبيلو بہ رهندو هو جنجو ڳوٺ بانيہ تختگاه منصوره جي پر ۾ هو. خليفي متوڪل عباسي جي ڏينهن ۾ عمر بن عبدالعزيز بن هبار بن اسود (240هه 883ع) منصوره تي قبضو ڪيو. سنہ 902ع ۾ قريش جي قبيلن مان بنو سامہ وارن خود مختياري جو اعلان ڪيو. انڪري سنڌ ٻن حصن ۾ ورهائجي ويئي. ڏاکڻي پاڳي تي هبارين جي حڪومت هئي، جن جو تختگاه منصوره هو. اترين حصي تي بنو سامہ وارن مان ابوالباب منبہ بن اسد قريشيءَ جي حڪومت هئي جنهنجو تختگاه ملتان هو. مٿين ٻنهين حڪومتن جو اسماعيلي شيعن هٿان

خاتمو ٿيو. 987ع ۾ جلم بن شيبان اسماعيليءَ ملتان تي ۽ 1010ع ۾ منصوره تي قبضو ڪيو(7). هباري قريشي منصوره وڃائڻ ڪانپوءِ ڪجهه وقت سري ۾ بکر ۾ رهڻ لڳا، پوءِ اتان نڪري مستقل ملتان ۾ رهڻ لڳا. ۽ صديقين جي مريديءَ جي حلقي ۾ اچي ويا. چنانچه انهن هبارين مان شيخ بهاءالدين ذڪريا ملتاني رح شيخ ايشوخ حضرت شهاب الدين سهروردي متوفي 632هه جو مريد ٿيو جنهن جو سلسلو نسب ٻارهين پيڙهيءَ ۾ حضرت ابوبڪر صديق رضه سان گڏ جي ٿو(8). سهر ورد يه تصوف جي سلسلن ۾ سيني ڪان جهونو آهي(9). سنڌ، بلوچستان، مڪران، ڪڇ ۽ گجرات هن سلسلي جي بزرگن جي روحاني فيض ڪري فيضياب ٿيا. سهروردي سلسلي جون شاخون هن طرح آهن:- (1) شهابيه (2) ڪبريه (3) مولويه (4) جلاليه (5) صوفيه (6) خلوتيه (7) شطاريه (8) ابراهيم سوقيه (9) فردوسيه (10) ابراهيم سوقيه (11) سدا سهاگيه (12) نوحاني اويسيه (10).

خلافت نوحاني ۽ هالا ڪنڊي - مخدوم معظم حضرت غوث الحق رح جي ڏينهن ۾ سنڌ جي آدمشماري ڏهن لکن کان به گهٽ هئي. هندو وڏي تعداد ۾ هوا. هن صوبي کي تبليغ جي سخت ضرورت درپيش هئي. اهڙي ارادي سان شيخ فخر الدين ڪبير رح ڪوٽ ڪروڙ ڪان اچي بوبڪن ۾ رهيو. چون ٿا ته هن بزرگ بوبڪن ۾ وفات ڪئي ۽ شيخ بهاءَ الدين زڪريا رح جي مريد حضرت لعل شهباز قلندر رح جي پير ۾ دفنايا ويا. سندن پوٽي مخدوم فخرالدين صغير رح هالي قوم وارن جن جي هالن پراڻن ۾ زمينداري هئي وٽن سڪونت پذير ٿيڻ لاءِ منت ڪئي، جڏهن هي بزرگ سير جي سانگي هالن پراڻن مان لانگهائو ٿيو هو. هن تاريخي شهر ۾ 27 رمضان المبارڪ 911هه ۾ مخدوم نعمت الله رح قريشي صديقي جي دولت خانه ۾ لطيف الله رح ڄام نظام الدين جي ڏينهن ۾ تولد ٿيو. جنهن لاءِ وقت جي بزرگن ۽ مجذوبن اڳواٽ پيشن گويون ڪيون هيون. حضرت مخدوم لطف الله رح پنهنجي الهامي نالي سان مخدوم نوح رح سڏجڻ لڳا. پاڻ چونڪ ڏهين صديءَ جا مجدد هوا ۽ خلافت نوحاني اويسيه جو سلسلو ڪانئن شروع ٿيو. هالن جي اوج جو زمانو اسلامي دور ۾ مخدوم غوث الحق رح جي فيض ۽ برڪتن ڪري شروع ٿيو ۽ تاريڪ دليون وقت جي روحاني فيض ڪري منور ٿيڻ لڳيون. سنڌ صحيح معنيٰ ۾ باب-الاسلام بڻجي ويئي. هن دور با برڪات ۾ جيئن هالا علمي اداره بڻجي ويو. تيئن صنعت ۽ حرفت ڪري هالا جو پڙاڏو پري پري تائين ٻڌجڻ ۾ آيو. ۽ اڄ به هن برگزيده خاندان جي فيض ۽ فياضين جي ڪري سنڌڙي سونهاريءَ اندر علمي ادارو آهي. هالا جا همعصر شهر جهڙوڪ سيوهڻ، نصرپور، اگهاماڻي، لڪلعوي وغيره يا ته خاموش آهن يا ته هنن مان گهڻا صفحهءَ هستي تان متجي دڙن جي صورت ۾ شهر- خموشان بڻيل آهن. تن ڏينهن ۾ هالا ۽ نصرپور سوسين جي سوٽي ۽ ريشمي ڪپڙن ۽ خاص ڪري هالا ڪاشيءَ جي برتن ۽ سرن ڪري ايشيا ڪنڊ ۾ برک هو. اهو سوسين جو هنر اسماعيلي شيعن ٽيونس (طونس)، اتر آفريڪا جي شهر سوسا SUSA ڪان آڻي سنڌ ۾ رائج ڪيو هو(11)، ۽ پنهنجي جنم ڀومي سوسا جي ڪري سوسيون سڏجي ٿو. هالن جون سوسيون ڪاشيءَ ۽ عاج ۽ جانڊوهيءَ جون شيون سمر قند، بغداد، دمشق، آرمينيا ۽ قاهره تائين بطور سوکڙين جي امير طبقي ۾ وڪامڻ لڳيون. امير تيمور صاحب- قرآن ايشيا ۽ يورپ جي واپار کي ترقي ڏيارڻ لاءِ چين ڪانوني تبريز تائين تجارتي شاهراه تعمير ڪرائي متس سرائون ۽ چوڪيون تعمير ڪرايون هيون. هن شاهراه تي تبريز ايشيا ۽ يورپ جي مال جي متا ستا لاءِ وڏو مارڪيٽ هو، جتي ويس ۽ جينواجي سوداگرن جا گدام هوا. امير تيمور ڪانپوءِ سندس پٽ شاه رخ ميرزا غزنيءَ ڪان تبريز تائين هڪ هزار ميلن ۾ يعني يورپ جي اڌ حصي جيترو ڊگهو رستو تعمير ڪرائي متس سرائون ۽ واپارين جي سهوليت لاءِ محلات تعمير ڪرايا. انهن ڏينهن ۾ تبريز جي آدم شماري ساڍا ٻارهن لک هئي. شيخ ابن بطوطا اندلسي، اٽالين سياح مارڪو پولو ۽ اسپين جو سفير ڪلاويجو جن تبريز کي ڏٺو هو، بيان ڪن ٿا ته هن شهر ۾ سنڌي، چينائي، ڪشميري، عرب ۽ يورپ جي واپارين جون ڪوٺيون هيون، هڪڙو رستو تبريز ڪان ڪاري سمنڊ جي اتر ڪان ٿيندو يورپ ڏانهن

ويندو هو. ٻيا رستا عراق، شام، مصر ۽ ايشيا ڪوچڪ ڏانهن بہ ويندا هوا. هر سال خراسان جا قافلا سنڌ ڏانهن سياري ۾ ايندا هوا ۽ هتان مال خريد ڪري موٽندا هوا(12).

هالا ڪنڊي جي طبعي حالت - هت هالا ڪنڊي جي طبعي حالت تي روشني وجهڻ بہ ضروري آهي. هالا ڪنڊي جو شهر سنڌ جي قلب ۽ جگر ۾ واقع آهي. هتان براه - عمر ڪوٽ خشڪيءَ رستي جيسلمير کان رستو آگره ۽ دهلي ڏانهن ويندو هو. ٻيو رستو ننگر پارڪر کان احمد آباد، مصطفيٰ آباد ۽ ڪنيات کان باب المڪہ سورت ڏانهن ويندو هو. هن رستي کان سنڌ جا حاجي حرمين شريفين جي زيارت ڪرڻ لاءِ ويندا هوا. هالا مهراڻ تي مشهور پتڻ هو جتي سيڪات جي جهنگ جا رهندڙ سميجا ٻيڙين ۾ گجرات جي قافلن کي ڦريندا هوا. حضرت غوث الحق رح جي ڏينهن ۾ اڪبري فوج کي جيسلمير ۽ عمر ڪوٽ جي رستي کان فوجي مدد ملندي هئي. هن ڪاه وقت مغليہ لشڪر سنڌ جي ڳوٺن کي بہ ڦريندو هو. تن ڏينهن ۾ سنڌ ۾ سخت ڏڪر پيل هو. فقط هالا مخدوم معظم نوح رح جي اجتهاد ڪري محفوظ هو(13). مهراڻ ۽ سندس شاخن ڪري هالا بکر ۽ ٺٽہ ۽ ڪڇ سان ڳنڍيل هو. مهراڻ هالا جي ايرندي طرف کان وهندو هو جتان اولهندو پراڻ بہ نڪرندو هو. هالا جا مسافر پراڻ ذريعي سنڌري بندر، لکپت، ڪوٽيشور ۽ نارائڻ سر ڏانهن ويندا هوا. حضرت غوث الحق رح جو خليفو بهاءَ الدين گودڙيو رح بہ ٻيڙيءَ ذريعي ڪڇ پهتو هو. خود حضرت غوث الحق رح مهراڻ ذريعي دارالخلافہ ٺٽہ ڏانهن تشريف فرمائيندا هوا. مون سفينتہ النوح ۾ نقشن ذريعي مهراڻ جا ڦيرا گهيرا ڏيکاريا آهن. پراڻ ۽ ريڻ جي شاخن ڪري چاچڪان جو پرڳڻو نهايت زرخيز هو جو ميرزا شاه حسين معزول شهنشاه همايون جاگير ڏيڻو ڪيو هو(14). انهن ڏينهن ۾ پراڻ جو پاٽي گهٽجڻ لڳو جنهن لاءِ ماموئي جي بيتن ۾ اهڃاڻ نظر اچن ٿا.

حوالا ۽ حاشيا

(1) برهمڻ آباد بهمن ايرانيءَ تعمير ڪرايو هو. پٽالا کان اسڪندر يونانيءَ پنهنجي سپہ سالار نيئر ڪوس کي جهازن ذريعي مڪران ڏانهن مڪو هو. نيرون ڪافري ٽڪريءَ تي هڪڙو مٽيءَ جو قلعو ۽ واپار جو هنڌ هو. منصوره مهراڻ جي ٻن شاخن واري ٻيٽ تي عربن جو تختگاه هو. بانيہ منصوره جي پر ۾ حجاز جو ڳوٺ هو. ٿري ۽ اگهاماٽي سومرن جا اوائلي تختگاه هوا. نصرپور کي مرزا شاه حسين ارغون تختگاه ڪيو هو. جوڻ ۽ فتح باغ باغات ڪري مشهور هوا. 19 صديءَ ۾ مدد خان پناڻ جي ڪاه ڪري ويران ٿي ويا. احمد آباد ميان محمد مراداياب خان پنهنجو تختگاه جوڙايو هو. شاهپور ميان غلام شاه خان جوڙايو هو. خانوٽ هالن کان هڪ ڏکڻ طرف ميان غلام شاه جو تختگاه هو. خدا آباد ميان سرفراز خان هالن کان ٿن ميلن جي مفاصلي تي تعمير ڪرايو هو. ڏسو منهنجو مضمون ڪلهوڙن جا تختگاه الوحيد جشن آزادي نمبر 13 آگسٽ 1951ع ڪراچي.

(2) Elliot, H. (Dowson): History of India, Vol. I Appendix, London, 1867

(3) Rawlinson, G: Inter Course between India west, Oxford

(4) ڊاڪٽر گربخشاڻي: شاه جو رسالو، ج ا، ص 8، ڪراچي، 1923ع.

(5) Edinburgh Geographical Institute, Map of Ancient India

ڪاسيڪياپورا راجا هرن ڪسيپ تيار ڪيو هو جنهن پنهنجي پٽ پر هلاد کي مارائڻ جي ڪوشش ڪئي هئي.

(6) مولانا غلام دستگير نامي: تاريخ جلاليہ، لاهور. ديره غازيخان جو شهر مرراڻي (دودائي) بلوچن تعمير ڪرايو هو. 1469ع ۾ ملتان جي حاڪم شاه، شاه حسين لنگاه سهراب خان دودائي کي مڪران مان

گهرائي شور ڪوٽ ڪيس جاگير ۾ ڏنو هو. انهن دودائن ٻن صدين تائين ديره جات تي حڪومت ڪئي هئي. مولانا سيد ابو ظفر ندوي مختصر تاريخ هند، ص 96_95 معارف.

(7) ايضن

(8) مفتي غلام سرور: خزنيته الاصغيا، ج 2، ص 13 لاهور.

(9) سهر ورد زنجان ۽ همدان جي وچ ۾ عراق عجمي جو هڪڙو ڳوٺ آهي. سيد صباح الدين عبدالرحمان: بزم — صوفيه، ص 89 معارف.

(10) مسٽر جي - ايم - سيد خلافت نوحاني اويسيه جو سلسلو پيغام - لطيف ۾ ڪو نه ڏيڪاريو آهي. ڏسو سراج العارفين خلافت نوحاني.

(11) سوسا ٽيونس جي اتر ۾ هڪڙو بندر هو، جتان اسد بن فرات جي سرڪردگيءَ هيٺ اسلامي ٻيڙي صقليه بيٺ تي ڪاه ڪئي هئي. سيد سليمان ندوي: نقوش سليماني بيان سوسا. رياست علي ندوي: تاريخ صقليه، ج ا، معارف.

(12) هير لڊ ليمب: تيمور، تبريز، ص 224. معارف.

(13) فرشته ج 2 ميرزا عبدالرحيم خان خانان جي ڪاه، نولڪشور لڪنو. سفينته النوح، مغلن جي ڪاه، قلمي. ڪتبخانو طالب المولي هالا. ذڪا الله اقبالنامه اڪبري علي ڳڙه 1919ع.

(14) ڊاڪٽر گرنجشاٽي: شاه جو رسالو، ج 3، ماموئي جا بيت._

(15) Haig, M. R: The Indus delta Country. Map, London, 1894.

ڪمپوزنگ: ذوالفقارعلي ابڙو

عبدالله ورياهه

هالڪنڊي

سنڌ قديم زماني کان تهذيب، ثقافت، علم ۽ ادب جي خزانن سان مالا مال رهي آهي. هن سر زمين جو هر حصو پنهنجي خصوصي اهميت رکي ٿو. سنڌ جي تاريخ ۾ هالڪنڊي جي حيثيت تي نظر ڪبي ته خبر پوندي ته راءِ گهراڻي جي سنڌ تي حڪومت (۴۵۰ع کان ٦٣٢ع) وقت لوهاڻو سنڌ جو هڪ پرڳڻو هو. جنهن جو حاڪم راءِ گهراڻي جي پوين ڏينهن ۾ اگهم راجا هو. هن پرڳڻي ۾ لاکا، سما ۽ سهتا ايراضيون شامل هيون. هن پرڳڻي جو مرڪزي شهر برهمڻ آباد هو. سانگهڙ ضلعي جا شهداد پور، ٽنڊو آدم ۽ سنجهورو تعلقا ۽ حيدرآباد ضلعي جو هالا تعلقو بہ هن ۾ شامل هو. ٽنڊو آدم کان اوڀر طرف ڳوٺ پيرو فقير شوري جي پرسان درياءَ جو پراڻو ڊورو اجا تائين لوهاڻو ڊورو سڏجي ٿو ۽ ان ديهہ جو نالو بہ لوهاڻو آهي، لوهاڻي پرڳڻي جو مرڪزي شهر برهمڻ آباد اسان جي آڏو دلور جي دڙن جي صورت ۾ سنجهوري تعلقي ۾ جمڙائو ڪئنال جي ڪپ تي موجود آهي. لوهاڻي پرڳڻي ۾ هالا تعلقي واري ايراضي تہ شامل هئي. پر ان وقت هالڪنڊي جي آباد هجڻ جي ڪابہ شاهدي ڪانہ ٿي ملي، جيڪر ڪا آبادي هئي، تڏهن بہ ان جا آثار هينئر ملڻ ممڪن نہ آهن، ڇو تہ درياهہ پنهنجو رخ باربار مٽائيندو رهيو آهي. سنڌ تي سومرن جي مقامي حڪومت جي دور پنجين صدي هجري کان نائين صديءَ هجري تائين ڪڇ کان وٺي هالا ڪنڊي تائين وارو سڄو ملڪ سومرن جي حڪم هيٺ هوندو هو. هالڪنڊي جو ڳوٺ سنڌ تي سمن جي صاحبي دوران اٺين صدي هجري ۽ عيسوي پندرهين صدي ۾ آباد ٿيو، جنهن کي ٽوڙي سڏيو ويندو هو، پر سنڌو جي بار بار رخ مٽائڻ واري عادت سبب اهو ڳوٺ بہ باقي نہ رهيو، درياهہ ان کي پائي ويو ۽ ٽوڙي جو ڪو بہ آثار باقي نہ بچيو. مخدوم نوح عليہ رحمة جن جا بزرگ بہ ان ڳوٺ ٽوڙي ۾ رهندا هئا. اٺين صدي جي آخر يا نائين صدي جي پهرئين ڏهائيءَ ۾ هالڪنڊي جو ڳوٺ آباد ٿيو ۽ ٽوڙيءَ مان لڏي آيل ماڻهو هن ۾ آباد ٿيا. نائين صدي هجري ۾ هيءُ ئي هالڪنڊي جو ڳوٺ آهي، جنهن جون روايتون مختلف تاريخي ڪتابن ۾ ملن ٿيون. ۹۲۸ هہ ۾ شاهہ بيگ ارغون جي وفات بعد ميرزا شاهہ حسن ارغون سنڌ جو حاڪم ٿيو تہ ڄام فيروز هڪ دفعو وري اقتدار هٿ ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، پر جنگ هارائي هميشہ لاءِ گجرات هليو ويو. ميرزا شاهہ حسن ٿي ڏينهن ميدان جنگ ۾ رهي مال غنيمت ميڙي اچي ٺٽي ۾ لٿو. ڇهہ مهينا تغلق آباد ۾ رهڻ بعد هالڪنڊي مان ٿيندو سيوستان هليو ويو. ۹۴۷ هہ ۾ هندستان جو مغل بادشاهہ همايون جڏهن شير شاهہ سوري کان شڪست کائي سنڌ ۾ آيو تہ سنڌ جي ارغون حاڪم ميرزا شاهہ حسن، همايون جي اميرن سان اقرار ڪيو تہ هالڪنڊي کان ٻنوري تائين درياهہ جي هن پر وارا ڳوٺ حرامسراءِ جي خرچ لاءِ ڏيندو ۽ همايون بادشاهہ جي اطاعت ۽ فرمانبرداري ڪندو، پر پوءِ اهو ناهہ ٿي نہ سگهيو.

سنڌ ۾ ترخانن جي حڪومت جو دور اهو دور آهي جڏهن هالہ ڪنڊي مان روشني جا ڪرڻا ۽ فيض جو درياهہ سڄي سنڌ کي سيراب ڪري رهيو هو، حضرت مخدوم سرور نوح عليہ رحمة جن جي بزرگي ۽ ڪرامتن جي هند سنڌ ۾ هاڪ هئي ۽ ماڻهو پري پري کان کهي اچي هتان پنهنجا مطلب ماڻيندا هئا ۽ دل جي دز کي صاف ڪندا هئا، نہ صرف عام ماڻهو پر وقت جا حاڪم ۽ امير بہ چاهيندا هئا تہ هن در جي حاضري ڀري پنهنجي لاءِ هن ڪرامت جي صاحب جون دعائون ۽ فتح ۽ ڪاميابي لاءِ غيبي مدد حاصل ڪريون. ۹۷۵هہ ۱۵٦۷ع ۾ وقت جي حاڪم ميرزا محمد باقي ترخان جو ڀاءُ ميرزا جان بابا، خان زمان بيگلار جي هوشيار ڪرڻ تي پاٽ ۽ صدر جهيجي کان ٿيندو هالہ ڪنڊي پهتو، پنيان ميرزا باقي بہ لشڪر سوڌو اچي هالہ ڪنڊي پهتو. خان زمان بيگلار

ڏنو ته هاله ڪنڊي ۾ ٻنهي لشڪرن ۾ جنگ ٿيڻي ناهي، پوءِ چو نه اولياءَ الله حضرت مخدوم نوح عليہ رحمة جي ميرزا جان بابا لاءِ دعا حاصل ڪجي. ان خيال سان رات جو گهوڙي تي چڙهي حضرت غوث الحق جي خانقاهه جي دروازي تي ٻاهر اچي ڏاڍي چيائين ته مخدوم صاحبن جي خادمن مان ڪو جاڳندو هجي ته مخدوم صاحبن جي خدمت ۾ ميرزا جان بابا جا نياز ادب ۽ سلام پهچائي عرض ڪري ته اسان کي ظالم ميرزا باقي جي پاڇوڪڙ لشڪر سان جنگ ڪرڻي هئي پر هينئر قبله سائين جي واهڻ ۾ اچي وينا آهن، ان ڪري اسين سائين جن جي ادب ۽ لحاظ کي سامهون رکندي خونريزي نٿا ڪري سگهون، ان ڪري وڙهڻ کان پاسو ڪري هليا ٿا وڃون. اهو چئي هو هليو ويو، صبح جو مخدوم صاحبن جو خادم جان بابا وٽ ويو ۽ سائين جن جون دعائون رسائي چيائين ته اوهان کي ان ادب ۽ لحاظ لاءِ جس هجي، ميرزا جان بابا حيران ٿيو، پر پوءِ خبر پيس ته اهو ڪم خان زمان بيگلار جو آهي. جيتوڻيڪ ميرزا جان بابا کي ميرزا باقي اڳتي هلي مارائي ڇڏيو پر الله وارن جي ناراضگيءَ ۽ ميرزا باقي جي سنڌن عام ماڻهن تي ڪيل ظلمن جو آخر اهو اثر ٿيو ته هن قهري پاڻ پنهنجو انت آندو.

الله وارن جي راضپي ۽ ناراضگي جو اثر انداز ٿيڻ جو هڪ ٻيو مثال به اسان جي آڏو آهي. جنهن جي شاهدي ڪئين تاريخي ڪتاب به ڏين ٿا.

۹۹۹هه ۾ مغل بادشاهه جلال الدين اڪبر، عبدالرحيم خان خانان کي سنڌ فتح ڪرڻ لاءِ موڪليو ته ڪنهن الله واري ڪيس ٻڌايو ته ويجهڙائي ۾ جناب ڪرامت ماب مخدوم نوح هاله ڪنڊي عليہ رحمة، تازو هاله ڪنڊي ۾ گذاري ويو آهي. جيڪڏهن ان جي فاتح خواني لاءِ توهان اڳ ۾ پهتا ته فتح اوهان جي ٿيندي، ۽ جيڪڏهن ميرزا جاني بيگ اڳ ۾ پهتو ته اهو جنگ کٽيندو. اتفاق اهو ٿيو جو جاني بيگ ويجهو هوندي به اتي حاضري نه ڀري سگهيو ۽ خان خانان ۽ جاني بيگ وچ ۾ ڪيترين جنگين کان پوءِ صلح ٿيو ۽ سنڌ هندستان جي مغل حڪومت جو هڪ صوبو بنجي وئي.

مغلن جي حڪومت واري وقت ۾ به هاله ڪنڊي هڪ اهميت واري ڳوٺ جي حيثيت سان قائم ۽ آباد نظر اچي ٿو، ڇاڪاڻ ته هي نئي کان سيوهڻ وڃڻ واري رستي تي هو ۽ نصرپور سرڪار جي هڪ پرڳڻي هاله ڪنڊي جو مرڪزي هنڌ هو. سرڪار طرفان پرڳڻي جي حفاظت ۽ انتظام هلائڻ لاءِ مقرر ڪيل ماڻهون به هتي رهندا هئا. آڳاٽي زماني ۾ سفر درياءَ وسيلي يا خشڪي تي اٺن، گهوڙن ۽ گڏهن تي ڪيو ويندو هو. هاله ڪنڊي دريائي توڙي خشڪيءَ جي سفر ۾ اهم جاءِ هئي، جتي ٻيڙا يا قافلا ترسي سفر جو ٿڪ ڀڃي، ضرورت جون شيون هٿ ڪري وري اڳتي اسرندا هئا.

۱۱۰۵ هه ۾ نئي جو نواب خسرو خان چرڪس مقرر ٿيو، پر هن جي وڏنڌڙ اثر رسوخ جي ڪري ۱۰۲۱ هه ۾ ميرزا غازي ڪيس هٽائي پنهنجي ياران هندو خان کي حاڪم ڪري موڪليو. خسرو خان چرڪس نئي مان بيدخل ٿي جڏهن قنڌار وڃڻ لاءِ هاله ڪنڊي ۾ پهتو ته ڪيس ميرزا غازي بيگ جي وفات جي خبر پئي.

مغلن جي سنڌ فتح ڪرڻ کان پوءِ جيڪي سنڌن طرفان حاڪم مقرر ٿيندا هئا، انهن جو مرڪز بکر ۽ نئو هوندو هو. هاله ڪنڊي پرڳڻو نصرپور جي راڄڌاني جو هڪ حصو هئي ۽ نئي جو حاڪم هن علائقي جو انتظام هلائيندو هو. هاله ڪنڊي پرڳڻي جو مرڪزي ڳوٺ به هالا ڪنڊي هو، جتي سرڪاري طرح ٿاڻو هوندو هو، جتي نئي جي صوبه دار طرفان چند سؤ سوار ۽ توبچي پرڳڻي جو انتظام رکڻ لاءِ مقرر ٿيل هوندا هئا. هاله ڪنڊي پرڳڻي ۾ مغلن جي هڪ امير مير ابوالبقا ابڙيجن جو ڳوٺ ۾ به هڪ قلعو ٺهرايو هو، جنهن ۾ پڻ سرڪاري فوج رهندي هئي، پر تنهن هوندي به امن امان قائم ٿي نه سگهندو هو، پرڳڻي ۾ رهندڙ چانڊيا، سميجا ۽ انڙ ڪڏهن به مغل حڪومت جا حامي نه ٿيا. انهن هر وقت حڪومت خلاف مزاحمت جاري رکي ۽ راتاها هڻي مغلن جي فوج کي هيسائيندا رهندا هئا، ڪو به قافلو هتان حفاظت سان لنگهي نه سگهندو هو. شميشير خان اوزبڪ جي ٻيهر عملداري جي وقت ۾ ڪي سوداگر هڪ هزار ڪن اٺن جي وڳ سان نئي کان بکر پئي ويا. اهي جڏهن

هالہ کنڊي پهتا تہ ڪيس درياهہ اڪري سميجن جي راڄ مان لنگهڻو هو، اتي پير پائڻ سان ئي هو مٿن ڪاهي آيا ۽ ڪيس تاراج ڪري سڀئي اث ڪاهي ويا. مغل عملدارن ڪان سواءِ جيسلمير جو راجا بہ انهيءَ عذاب کان بچيل نہ هو، ان ڪي خشڪي واري رستي جي حفاظت لاءِ پنجن ڇهن سؤ مسلح سوارن جي ضرورت رهندي هئي. محافظن جي نہ هجڻ جي صورت ۾ قافلا ڦورن جي نظر ٿي ويندا هئا.

واپارين جو ٻيو رستو درياهي هو پر اهو بہ سلامتي وارو نہ هوندو هو. سوداگر سيوهڻ واري گهٽ وٽ پهچي ڪي ڏهاڙا ترسي، سيوهڻ جي جاگيردار جو محصول پري اتان چوڪي ساڻ ڪري سن جي تڙ تائين ايندا هئا، جتي وري محصول پري ٻي چوڪي ساڻ ڪري هالہ ڪنڊي تائين پهچندا هئا. ان هوندي بہ اڪثر قافلا پنهنجي واپاري مال ۽ ٻيڙين سميت تاراج ٿي ويندا هئا، ۽ سوداگر قتل ٿي ويندا هئا. انهن واقعن کان تنگ ٿي مغل اميرن ٺٽي جي حاڪم کي لکي موڪليو تہ چانڊين، سميجن ۽ ٻين باغين جي پاڙ پٽڻ لاءِ ٺٽي مان مسلح سپاهي گهرائي هالہ ڪنڊي پرڳڻي جي ڳوٺ ابڙيجن ۾ ٿمائي انهن کي ڇئني پاسي کان گهيرو ڪجي. نصرپور راڄڌاني جي پرڳڻي هالہ ڪنڊي ۾ سميجن جون پيل زمينون هالہ قوم جي حوالي ڪجن، جيڪي مغل حڪومت جا وفادار هئا. هالہ ڪنڊي وارو ٿاڻو جيڪو سدائين ٺٽي جي صوبدار جي واسطيداري سان سميجن جي فساد ٽارڻ لاءِ قائم ڪيو ويندو هو، اهو ٿاڻو وري بہ سؤ سوارن ۽ هڪ سؤ توبچين سان هالا ڪنڊي پرڳڻي جي ابڙيجن واري ڳوٺ ۾ مير ابوالبقا جي نهرايل قلعي ۾ قائم ڪرڻ ڪپي، اهي سپاهي ٺٽي جي حاڪم کان گهرايا وڃن. هڪ سؤ سوار ۽ پنجاهہ توبچي بکر جي حاڪم کان ۽ ٽي سؤ سوار ۽ پوٽا بہ سؤ توبچي سيوهڻ جي جاگير کان طلب ڪيا وڃن، تہ جيئن هن ٿاڻي تي ساڍا ڇهہ سؤ سوار ۽ سوا ٽي سؤ توبچي هر وقت موجود هجن. پر ان سموري انتظام مڪمل ڪرڻ کان پوءِ بہ هالا ڪنڊي جي پرڳڻي ۾ امن امان قائم رکڻ ۾ مغل امير ناڪام ٿيا، ۽ مقامي ماڻهن مٿن راتاها هڻي سندن ننڊون حرام ڪري ڇڏيون.

مرزا حسام الدين مرتضيٰ خان ثاني جي عملداري (١٢٨هہ) دوران هن پنهنجي سڪيلڌي پٽ صمصام الدولہ کي سميجن مٿان مقرر ڪيو. جنهن هالا ڪنڊي پرڳڻي ۾ پهچي هالن جي پرسان ٽلٽيءَ جي ڳوٺ ۾ ڏاٻو ڪيو، جو هالن کان هڪ ميل جي فاصلي تي هو. هي ڳوٺ ايڏو تہ وڏو هو جو خود هالن سان ٽي ڪلهو هنيائين. هو اتي اچي ڪڏون ڪوٺي مورچا ٻڌي ويهي رهيو ۽ تڪڙ ڪري هالن جي صوبيدار موسيٰ خان افغان سان هڪ جٿو گڏي سميجن تي ڪاهہ ڪرڻ لاءِ موڪليائين، پر هنن انهن کي ماري ڀڄائي ڪڍيو، پر پوءِ صمصام الدولہ ڪنهن نموني هالن ۽ سماواتي پرڳڻي جي اربابن کي قيد ڪري پيءُ وٽ ٺٽي وني ويو، جنهن سميجن جي ڏوهہ ۾ مٿن ڳاٽي ڀڳا ڏنڊ وڌا ۽ ڪانئن شرعي ضابطا لکرائي مٿن مڙهي ڇڏيا.

صمصام الدولہ جي واپسيءَ کان پوءِ ساڳئي ٽلٽيءَ جي ڳوٺ تي سميجن وري راتاهو هنيو. جنهن ۾ ڪيترا مغل سپاهي مارجي ويا ۽ بچيلن ڀڄي وڃي هالن ۾ پناهہ ورتي. مظهر شاهہ جهاني جي لکنڌڙ يوسف ميرڪ پڻ اهو ڳوٺ ڏٺو هو، هو چوي ٿو تہ اجا تائين انهيءَ ڳوٺ ۾ سڄ پئي واڪا ڪري، ماڻهن جي پينگ ڏسي هنيا پجرڻ لڳي ٿو.

سنڌ تي ڪلهوڙن جي حڪومت قائم ٿيڻ بعد بہ هالاڪنڊي جي اهميت برقرار رهي ۽ هن پرڳڻي ۾ ئي هالن جي پرسان خدا آباد نئين جو بنياد وڌو ويو، جيڪو ڪلهوڙن جو مرڪز هو، جتي ڪلهوڙن حاڪمن ۽ ٽالپر اميرن جا مقبرا اڄ تائين موجود آهن.

ميان غلام نبي جي مارجي وڃڻ بعد ميان عبدالنبي کي گاديءَ تي ويهارڻ لاءِ حيدرآباد مان گهرايو ويو. عبدالنبي پنهنجي سامان سڙي ۽ لشڪر سميت هڪ ئي ڏينهن ۾ اچي هالا ڪنڊي پهتو، جو نئين خداآباد جي نزديڪ هو. ٻئي ڏينهن مير بجار خان ٽالپر ۽ ملڪ جاة امير اليان جي خدمت ۾ حاضر ٿيا ۽ حضرت مخدوم نوح عليہ رحمة جن جي درگاهہ ۾ مير بجار خان ٽالپر پنهنجي هٿن سان ميان عبدالنبي جي سر تي ١١٩١هہ ۾

حڪومت جي دستار ٻڌي، پوءِ اتان وڏي شان شوڪت سان ڪيس ميان سرفراز خان جي محل ۾ اچي ويهاريائون. ڪلهوڙن جي دور حڪومت ۾ هالا ڪنڊي جي تجارتي حيثيت برقرار هئي. غلام شاهه ڪلهوڙي ١٨ محرم ١١٧٢ هه (٢٢ سيپٽمبر ١٧٥٨ع) تي لڪرايل هڪ تجارتي پرواني، جنهن تي قاضي محمد يحييٰ جي صحيح ٿيل آهي، جنهن ۾ انگريزن کي تجارتي رعايتون ڏنل آهن. ان ۾ به هالا ڪنڊي جو ذڪر آهي، ٻيو پروانو ٢٢ اپريل ١٧٦١ع جو جاري ڪيل آهي، ان ۾ انگريزن کي واپاري رعايتون ڏيڻ جي سفارش ۽ ملڪي حدن ۾ هالا ڪنڊي جو نالو شامل آهي. هن ئي پرڳڻي ۾ هالا ڪنڊي جي پرسان ٽالپرن جو ديرو شاهپور هو جتي ڪلهوڙن حاڪمن جي تاجپوشي ٿيندي هئي.

ڪلهوڙن کان پوءِ جڏهن سنڌ تي ميرن جي حڪومت قائم ٿي تڏهن به هالا ڪنڊي جي حيثيت کي ڪوبه ڇيهو نه رسيو ۽ هي خطو پنهنجي جاگرافيائي اهميت جي ڪري مرڪزي حيثيت وڃائي نه سگهيو. هن دور جي تاريخي ڪتابن ۾ به هالن جو ذڪر ملي ٿو.

١٥ فيبروري ١٨٤٢ع ۾ جڏهن بلوچن جوش ۾ اچي ميجر آئوٽرام جي انگريزي ڇانوڻي کي جيڪا حيدرآباد کان ٽن ميلن تي سنڌو درياهه جي ڪناري تي هئي، حملو ڪري قتل و غارت گري ڪئي ته ميجر آئوٽرام جان بچائي ٻتيلي ۾ چڙهي وني ڀڳو، انگريزي فوج جو اڳواڻ نيپيئر ان وقت هالن ۾ منزل انداز هو. هن جڏهن اها خبر ٻڌي ته ڪاوڙ ۾ ڪنبڻ لڳو ۽ فوج کي هڪدم درياهه جو ڪپ وني هالن کان حيدرآباد ڏي ڪوچ ڪرڻ جو حڪم ڏنائين ۽ حيدرآباد ۾ ميرن جي شڪار گاهه وٽ اچي منزل ڪيائين ٻئي ڏينهن سندس فوجون ميرن جي لشڪر خلاف صف آرا ٿيون. سنه ١٢٥٥هه ۾ جڏهن مير شير محمد خان ٽالپر شڪارپور تي ويو ته پهرين هالہ ڪنڊي ۾ اچي ترسيو هو جتان پوءِ شڪارپور روانو ٿيو.

سن ١١٤٠هه ۾ مخدوم نوح عليه رحمة جي چوٿين پوٽي، صاحب سجاده ڇهين مخدوم مير پير رح نئون شهر ٻڌي ان جو نالو اسلام آباد رکي، نئين شهر ٻڌڻ جو سبب سنڌو درياهه ۾ چاڙهه اچڻ ڪري پاڻيءَ جو اچي پراڻن هالن کي رسڻ هو. جنهن جي ڪري مقبرن جو پاڻيءَ ۾ اچي وڃڻ يقيني هو، تنهنڪري اجساد مطهره جون صندقون ڪڍائي نئين پٽ ۾ آنديون ويون. جتي مخدوم نوح عليہ رحمة جن جي فرزند مخدوم حامد رح جن جو مقبرو اڳ ئي موجود هو. مخدوم صاحبن جي اصل ماڳ کي هالا سڏيو ويندو هو، ان ڪري اسلام آباد به هالا سڏجڻ لڳو، پوءِ ٻنهي ۾ فرق رکڻ لاءِ قديم شهر کي هالا پراڻا ۽ نئين پٽ کي هالا نوان سڏيو ويو. اهڙي طرح هالڪنڊي جي قديم ۽ تاريخي شهر مان به شهر ٿي پيا. جن جي وچ ۾ ڏيڍ ميل ڪن جو فاصلو آهي. هي شهر هن وقت به علم، ادب ۽ هنر جا مرڪز آهن، هتي جا هنر نه صرف سنڌ ۽ پاڪستان پر پوري دنيا ۾ مشهور آهن. هالن جي جنڊي ۽ ڪاشي جو سامان ۽ هتي جو نهيل ڪپڙو سياحت لاءِ ايندڙ پرڏيهي وڏي چاهه سان وٺندا آهن. هالا هن وقت حيدرآباد ضلعي جي تعلقي هالا جو مرڪزي شهر آهي، جنهن جي هڪ طرف سنڌو درياهه ته ٻئي طرف قومي شاهراه آهي. هن شهر مرڪزي ۽ تجارتي شهر هجڻ جي حيثيت ۾ تمام گهڻي ترقي ڪئي آهي. هتي هر مهيني جي پهرئين سائي سومار تي ميلو ۽ پڙي لڳندي آهي، جتي وڏو واپار ٿيندو آهي. هر سال ذوالحج جي پهرئين سومار شريف تي درگاهه حضرت مخدوم نوح عليہ رحمة تي ميڙو لڳندو آهي، جنهن ۾ هزارين مريد ۽ معتقد شريڪ ٿيندا آهن. سندن قبو ١٩٧٧ع ۾ مخدوم محمد زمان سائين جن نهرايو هو، جنهن جو گنبذ مير فتح علي خان ٽالپر نهرايو ۽ قبي جي پر ۾ موجود مسجد مير ڪرم علي ٽالپر نهرائي هئي، باقي ٻيون جايون مخدوم پني لڌي سائين جون نهرايل آهن. انگريزن جي حڪومت ۾ انگريز سرڪار درگاهه جي مرمت پڻ ڪرائي هئي. هالا پراڻا جيڪو قديم زماني ۾ وڏي اهميت واري جاءِ هئي، هاڻي هڪ ڳوٺ آهي. هي سنڌو درياءَ جي ڪنڌيءَ تي آهي، وچ ۾ بچاءَ لاءِ مضبوط بند اٿس. هن وقت به هتي علم ۽ ادب سان دلچسپي رکندڙ ڪافي تعداد ۾ رهن ٿا، پر هن شهر جو اڳيون شان ۽ اها عظمت باقي نه رهي آهي.

جيئن تہ هالڪنڊي جي نالي پوڻ ڪان اڳ هتي جيڪو ڳوٺ هو اهو ٿوڙي سڏيو ويندو هو. ۽ پوءِ جڏهن نئون ڳوٺ ٻڌو ويو تہ ان جو نالو هالہ ڪنڊي مشهور ٿيو، پر اجا اها ڳالهہ واضح نہ ٿي سگهي آهي تہ اهو هالا ڪنڊي نالو ڪيئن پيو ۽ ان جا ڪهڙا سبب آهن. هن لاءِ مختلف روايتون آهن ۽ انهن سيني جي ڇنڊ ڇاڻ ڪرڻ ضروري آهي تہ جيئن حقيقت معلوم ڪري سگهجي.

درگاهہ مخدوم سرور نوح عليہ رحمة جي موجوده سجاده نشين قبلہ مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ جن ٻڌايو تہ ڪيس مرحوم محمود پٽيءَ ٻڌايو هو تہ هالن پراڻن جي پرسان هڪ قبرستان ڪڏي ڪٽوري جي نالي سان مشهور آهي، جيڪو ڳوٺ جي الهندي پاسي آهي. ٿي سگهي ٿو تہ هالا ڪنڊي نالو هالا ڪڏي هجي، جيڪو پوءِ وقت سان گڏ بدلجندو هالا ڪنڊي ٿي ويو هجي. هالا ڪنڊي جي قديم رهاڪو سانوٽي ملن مان مولوي محمود صاحب جو خيال آهي تہ هن علائقي ۾ ڪنڊي جا وڻ تمام گهڻا هوندا هئا، ان سبب ڪري هالا ڪنڊي نالو پئجي ويو.

هالن پراڻن جي رهاڪو قاضي غلام محمد صاحب جن جو چوڻ آهي تہ ڪند قديم مشرقي ايراني ٻولي جو لفظ آهي جنهن جي معني آهي ڳوٺ. روسي ترڪستان ۾ تاشقند ۽ سمرقند نالن جهڙا ڪافي شهر آهن، هالا ڪنڊي جو آخري لفظ ڪنڊي اصل ڪند تان ورتل آهي. سنڌ جي مشهور محقق جناب ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جو چوڻ آهي تہ هتي هالي سمي جو ڳوٺ هو، جنهن جي پرسان هڪ وڏو ڪنڊيءَ جو وڻ هوندو هو جنهن جي ڪري هن ڳوٺ جو نالو هالڪنڊي پئجي ويو.

منهنجي ذاتي راءِ آهي تہ هيءَ آبادي سنڌو درياهہ جي ڪنڌيءَ تي قائم ٿي، جڏهن تہ اهو واضح آهي تہ هتي هالا قوم جي زمينداري هئي ۽ انهن جو ڳوٺ بہ قائم هو، ان ڪري ڪين ڪنڌيءَ وارا هالا ڪري سڏيندا هجن ۽ اهوئي نالو هالا ڪنڌيءَ مان ڦرندو هالا ڪنڊي ٿي ويو هجي. بهرحال هن باري ۾ ڪا ڳالهہ پڪ سان نٿي چئي سگهجي تہ ڪهڙي راءِ صحيح آهي البتہ هن تي سڀ متفق آهي تہ هالا نالو هالا ذات تان پيو آهي، جن جي هتي زمينداري هوندي هئي.

هالا ڪنڊي بابت ڪنهن بہ قديم ڪتاب ۾ ڪا ڳالهہ واضح نہ آهي تہ اهو نالو ڪيئن پيو. پر عام طرح ماڻهن ۾ اهو مشهور آهي تہ هتي هالا قوم جي زمينداري هئي ۽ ڪنڊيءَ جا وڻ گهڻا هوندا هئا ان ڪري هن ڳوٺ تي هالا ڪنڊي نالو پيو.

هالا ڪنڊي نہ صرف هڪ نالي وارو شهر آهي پر الله وارن جي آرام گاهہ بہ آهي. قديم زماني کان هتي ڪيترا بزرگ ٿي گذريا آهن. پر هن خطي ۾ جيڪو مان ۽ مرتبو صديقي خاندان جي حضرت مخدوم نوح عليہ رحمة کي حاصل ٿيو ان جو مثال ملڻ مشڪل آهي.

سندن شجرو مبارڪ اميرالمومنين حضرت ابوبڪر صديق ﷺ جن سان وڃيو ملي. سندن اصل خاندان عرب جو رهاڪو هو، جتان شيخ ابوالقاسم رحمة الله عليہ پهريائين حجاج بن يوسف جي ظلم ڪري هجرت ڪري سنڌ ۾ آيو، جتان پوءِ سهرورد ۾ مقيم ٿيا. سندن خاندان سهرورد کان علاوه مروند ۽ شيراز ۾ پڻ پکڙي ويو. مخدوم سرور عليہ رحمة پنهنجي خاندان جو شجرو پنهنجي هڪ فرزند کي هن طرح قلمبند ڪرايو.

مخدوم لطف الله عرف مخدوم نوح رح ابن مخدوم نعمت الله بن مخدوم اسحاق بن مخدوم شهاب الدين بن مخدوم فخرالدين صغير (هي بزرگ هن خاندان جو پهريون فرد هو جو هالڪنڊي ۾ سير و سياحت جي خيال سان آيو پر ماڻهن جي پر زور منٿن تي هميشہ لاءِ هتي رهي پيو. سندن مقبرو هالا ڪنڊي جي ڏکڻ طرف آهي.) بن شيخ عزالدين بن شيخ فخرالدين ڪبير (پاڻ پنجاب جي شهر ڪوٽ ڪروڙ ۾ رهندا هئا اتان لڏي اچي بوبڪن ۾ رهيا، وڏا عالم ڪامل ۽ عارف هئا، بوبڪ ۾ ئي وفات ڪيائون، جتي سندن مزار مبارڪ آهي. ڪن جو چوڻ آهي تہ سندن قبر قلندر شهباز جي پير ۾ آهي. ڪوٽ ڪروڙ ديري غازي خان جو مشهور شهر آهي،

جيڪو قديم زماني ۾ سنڌ ۾ شامل هو) ابن ابوبڪر ڪتاني بن شيخ اساعيل بن شيخ عبدالله بن شيخ نصر الدين بن شيخ سراج الدين بن شيخ خيرالدين بن ابي عاصم بن شيخ محمد بن شيخ وحيدالدين بن شيخ مسعود بن ابوالقاسم بن محمد بن عبدالرحمان بن ابي بڪرالصديق رضي الله عنہ. حضرت غوث الحق مخدوم نوح جن جمع جي رات ٢٧ رمضان المبارڪ ٩١١ھ ۾ ٽوڙي ڳوٺ ۾ تولد ٿيا. سنڌن نالو لطف الله رکيو ويو پر پاڻ پوءِ نوح جي نالي سان مشهور ٿيا. پاڻ ستن ورهين جي ڄمار ۾ ان وقت جي عارف مخدوم عربي عرف مخدوم شاهہ ڏني وٽ پڙهڻ ويٺا. پاڻ فقط پنجويهہ پارا قرآن حڪيم جا پڙهيائون، پهريان ڏهہ پارا ۽ پويان پنڌرهن پارا. ٻي روايت آهي تہ قرآن ڪريم جا ٻہ پارا ۽ ٻہ ٽي فقه جا ڪتاب پڙهيائون. فقير بهاؤالدين گودڙيو چوي ٿو تہ هڪ ڏينهن سيد علي شيرازي جي فرزند سيد جلال جي جاءِ تي ويٺا هئاسون تہ مخدوم صاحب فرمايو تہ حضرت ابوبڪر ﷺ ۽ حضرت علي رضہ اچي لنگهيا. حضرت علي رضہ جن تڪڙو اچي فرمايو تہ اٿ توکي محمد رسول الله جن سڏين ٿا. حضرت ابوبڪر رضہ جن آهستي اچي رهيا هئا. حڪم موجب روانو ٿيس. ائين محسوس ٿيو تہ لڪيءَ جي جبل تي چڙهي رهيو هجان. جڏهن مجلس ۾ پهتس تہ حضرت عيسيٰ کي ويٺل ڏٺم. اوچتو مون کي هڪ لڪيل فرهي هٿ ۾ ملي ۽ نبي سائين جن تي نظر پيم پاڻ گوڏا اونڌا ڪيو ويٺا هئا. مون مٿس نظر ڪري توجہ سان سبق پڙهيو. حضرت ابو بڪر رضہ جن فرمايو تہ يا رسول الله هي منهنجو اولاد آهي.

ٻي روايت آهي تہ مخدوم نوح رح جن ڪنهن وقت نئي ۾ آيا. ظاهر جي عالمن ٻڌو هو تہ هن ڪجهہ پڙهيو ڪونهي، تڏهن بہ قرآن جي معنيٰ چڱي طرح بيان ڪري ٿو، سو گڏجي ڏسڻ ويا، مخدوم صاحب جن هڪڙي آيت جي تفسير ۾ مشغول هئا، راوي چوي ٿو تہ مون کي تسبيح هٿ ۾ هئي ۽ هر معنيٰ تي داڻو ڦيرائيندو ٿي ويس، جڏهن ماٺ ڪيائون تہ ڪل اسي داڻا ٿيا هئا. مخدوم صاحب جن بهترين عادتن ۽ ٻي انداز ڪرامتن جا مالڪ هئا، سنڌن جاري ڪيل فيض مان خلق خدا کي ٻي انتها فائدو رسيو ۽ سنڌن صحبت ۾ رهي ڪيترا پنهنجي من جي مير لاهي الله وارا ٿي ويا.

پاڻ خميس جي ڏينهن ٢٧ ذي القعد ٩٩٨ هہ ۾ هن جهان مان لاڏاڻو ڪري دارالبقا ڏانهن روانا ٿيا. ان وقت سنڌن عمر ٨٧ ورهيہ هئي. پر ڪانئن پوءِ بہ سنڌن جاري ڪيل فيض جو درياهہ جاري رهيو، سنڌن خاندان مان نالي وارا بزرگ ٿيندا رهيا، جيڪي پنهنجي علم ۽ بزرگي ۾ بيمثال ٿي گذريا آهن.

هالا ڪندي پرڳڻي ۾ ڀاٽوٽ، ڪانوٽ، پٽ شاهہ، جهيجا، ڪيبر، انڙپور ۽ ٻوهري مشهور ڳوٺ آهن، جيڪي پڻ الله وارن بزرگن جي آرامگاهہ آهن. مخدوم نوح عليہ رحمة جن کان سواءِ ٻيا بہ ڪافي بزرگ، عالم ۽ اديب هن خطي ۾ پيدا ٿيا آهن، يا جن هالا ڪندي جي بزرگن مان فيض پرايو آهي، انهن جو بہ هتي مختصر ذڪر ڪجي ٿو.

عبدالسميع خان سانوٽي ١١٢٦ھ ۾ نواب سيف الله خان نئي جو ناظم مقرر ٿيو، سندس پاران هالہ ڪندي جي سانوٽي قوم جي شاهہ عبدالغفور جو پاءُ عبدالسميع خان سانوٽي سندس پاران نائب ٿي نئي آيو.

شاهہ خير الله هي سيد احمد بغدادي جو پٽ هو، پاڻ هالہ ڪندي ۾ مخدوم نوح رح جن جي صحبت ۾ رهيو ۽ اتان ئي فيض ۽ هدايت پرايائين. سندس مقبرو پراڻي سڪر ۾ آهي. سيد ابوالحسن هي سيد محمد جو ٻيو نمبر پٽ هو، مخدوم نوح رح جي سلسلي جو مريد هو ۽ سندس اڪثر هالہ ڪندي اچڻ ٿيندو هو.

مخدوم جعفر بوبڪائي ولد مخدوم ميران مخدوم نوح رح جن جو همعصر وڏي ڪمال وارو، جامع ۽ زبردست عالم ٿي گذريو آهي. هڪ ڏينهن مخدوم نوح عليہ رحمة جن فرمايو تہ مون خدا تعاليٰ کي هن اکين سان ڏٺو آهي مخدوم جعفر جن فرمايو تہ توهان هنن اکين سان ڪونہ ڏٺو هوندو، توهان تي جڏهن بہ اهڙي حالت طاري ٿي تہ پنهنجيون اکيون بند ڪري ڇڏيو، پوءِ بہ جيڪڏهن رب جو ديدار قائم آهي تہ پوءِ يقين ڄاڻو تہ اها اک ظاهري اک ۽ اهو ديدار رواجي ديدار نہ آهي. مخدوم نوح عليہ رحمة هن تجربي کان پوءِ فرمايو تہ ”جي نہ هجي

ها جعفر ته نوح ٿئي ها ڪافر“. مخدوم جعفر ۹۲۰ھ ڪان پوءِ گذريو آهي. سندس تصنيفون عجلته الطالبين، حل العقود في طلاق السنود، القطانه في مرمه الخزانة، خرانه الروايات ۽ ٻيا ڪيترا آهن.

__ نصرپور جي سماواتي پرڳڻي جي جهوني ڳوٺ ڪاتيار جي بزرگ ميرڻ ڪاتيار ڪي سيد عبدالڪريم مخدوم نوح عليه رحمة جي خدمت ۾ وٺي ويو، جتان معرفت ۽ مرتبو مليس.

__ چاچڪن جي سرڪار جي ناليري شهر جوڻ پرڳڻي جي هڪ ڳوٺ ۾ رهندڙ درويش حاجي سورو به مخدوم نوح رح جو صحبتي ۽ ڪانئس فيض پرايل هو.

__ درويش بهاؤالدين گودڙيو به ڀهرپائين جوڻ جي آس پاس رهندڙ درويش موسيٰ جو مريد هو تنهن ڪان پوءِ مخدوم نوح رح جي خدمت مان فيض پرايائين.

__ ونگي ولهار جي سرزمين ۾ ڪو چو مشهور ڳوٺ آهي، اتي جو سيد ساجن سوائي اصل مٽيارين جو، مخدوم نوح رح جو مريد ۽ ڪرامت جو صاحب ٿي گذريو آهي.

__ درويش لڏو ٻهار به مخدوم نوح جي نظر شفقت جو هڪ منظور نظر هو.

__ دوريش قطب به مخدوم نوح رح جو مريد هو، هي بزرگ مخدوم جعفر بوبڪائي سان به مليو هو.

__ بنوري پر ڳڻي جي ڳوٺ هٽڙي جو بزرگ درويش صابر سومرو به مخدوم نوح رح جي فيض نظر جو نوازيل هو ۽ ڪمال جو صاحب هو.

__ بلڙي جو شاهه عبدالڪريم مٽياري سيدن مان هو سندس ولادت ۹۴۴ھ ۾ ٿي. پاڻ وڏو بزرگ ۽ الله وارو هو. سندس لکيل ڪتاب بيان العارفين ۽ تنبيه الغافلين آهن. مخدوم نوح رح جي صحبت مان فيض پرائي وڏو فائدو حاصل ڪيائين ۽ سندس اشاري موجب وڃي بلڙي ۾ رهيو، جتي ۱۰۲۰ھ ۾ سندس وفات ٿي.

__ نيرون ڪوٽ جو هڪ ڳوٺ ناياهو آهي. اتي جو درويش بادو مخدوم نوح رح جو مريد هو جڏهن ڀهرپائين مخدوم نوح عليه رحمة جي خدمت ۾ حاضر ٿيو ته فرمايائينس ڪلمو پڙهه. ڪلمي پڙهڻ سان مڇي وانگر ڦٿڪي، ڏڪي بيهوش ٿي ڪري پيو، مخدوم نوح جي حڪم سان ڪيس حجري ۾ ڪٽي ويا، جتي ٽي ڏينهن بي خبر پيو هو، پوءِ جيڪي ٿيو سو ڏيهن ڏٺو.

__ مخدوم ابو مصطفيٰ هڪ زبردست عالم مخدوم نوح جو معاصر، سندس مريد ۽ شاگرد هو، هو وقت جي ولي سيد الله جي نياڻيءَ مان هو، سندس رهڻ جي جاءِ پير شيخ عالي جي پرسان آهي. سندس پٽ مخدوم بايزيد به وڏو بزرگ ٿي گذريو آهي.

__ شيخ عبدالعزيز اصل ڳوٺ هاله ڪندي جو رهندڙ هو، مرد قابل ۽ هوشيار هو. نواب امير خان جي خدمت ۾ مقرر هو، پوئين عمر ۾ هالن مان لڏي وڃي ٺٽي ۾ رهيو، هن ڪي شيخ عبدالهادي ۽ شيخ عبدالسلام نالي ٻه پٽ هئا، عبدالهادي کي اولاد نه ٿيو. عبدالسلام هندستان وڃي لاهور جي خالصي جي ديوان ٿي سرفراز ٿيو. سندس پٽ مغليه دور ۽ پوءِ نادر شاه جي وقت ۾ وڏن سرڪاري عهدن تي رهندا آيا. سندس اولاد مان محمد اعظم تحفةالطاهرين نالي ڪتاب لکيو.

__ مڪليءَ تي آراميل اولياءَ الله مان ميان منو فقير مخدوم نوح جو مريد ۽ ڪمال جو صاحب هو. اڪر ۾ سندس هجرو مشهور آهي. پير آسات جي ڏاکڻ هيٺيان دفن ٿيل آهي.

__ فقير بهاؤالدين گودڙيو مخدوم نوح رح جو وڏي ۾ وڏو مريد ۽ ظاهري ڪرامتن ۾ مشهور آهي. سندس مزار مني فقير جي پرسان مڪلي ۾ آهي.

__ سلطان ڪمر مخدوم نوح جي مريدن مان هڪ فقير آهي ۽ مڪلي ۾ آرامي آهي.

__ سيد علي ثاني شيرازي، دوريش آچر جو مريد هو ۽ ان مان فيض پرايائين پر پوين ڏينهن ۾ مخدوم نوح رح جو مريد هو. سيد علي شيرازي درويش پرڪيي لنگ جي زيارت تي ويو ته هن ٻين وانگر هن ڪي

خدمت جي تڪليف ڏني مخدوم نوح دل ڪوسي ڪئي. نتيجي ۾ مرزا باقي درويش پرڪئي کي شهيد ڪرائي ڇڏيو.

__ مخدوم عربي هالہ ڪندي حال ۽ مقامات جو صاحب هو.

__ مخدوم رح مولانا ابو بڪر بن دائود بريد جي صحبت ۾ رهي حال جو صاحب ۽ اولياءَالله ٿيو.

__ صاحب بلاغت ۽ فصاحت آخوند احمد پٽ آخوند عبدالعليم پٽ آخوند رحمت الله، الله انهن تي رحم ڪري، سندس تخلص احمدي هو، سندس مذهب حنفي ۽ طريقو قادري هو، هي سانوٽي هالا جا رهندڙ هئا. هي وڏو عالم ۽ قرآن پاڪ جو حافظ هو. نظم ۽ نثر ۾ پنهنجو مٽ پاڻ هو. ٽالپرن جي حڪومت جي شروعات کان پوءِ ان کان بہ اڳ ٽالپر مير صاحبان جي استاد هجڻ جو فخر حاصل هئس. ڏکين بيتن جي حل ۾ بي مثل هو. سندس عمر ٨٠ سال هئي. پاڻ نثر ۽ نظم جو استاد هو. پاڻ لطيفي سجاده نشين مرحوم سيد الله بخش شاهہ جي انتقال تي بيت چيائين.

فارسي: زنور لطيفي جمال علي، چراغ الله بخش شد منجلي

ترجمو: علي جي جمال ۽ لطيفي نور کان، الله بخش جو ڏيئو روشن ٿيو.

هن گهراڻي جو پهريون سجادو سيد جمال شاهہ هو انهيءَ لاءِ چيائين.

فرزين و بيذق آمد صد مهره شطرئج، ليڪن بوقت بازي رخ هردو سوئي شاه است.

آخوند احمد هڪ فارسي ڪتاب تحفة السلاطين لکيو هو. جنهن جي آخر ۾ لکيو اٿس تہ ١٠ ربيع الاول ١٢٧٠ ھ مصنف احمد پٽ آخوند عبدالعليم پٽ آخوند رحمت الله پٽ آخوند الله بخش رهندڙ هالا مدرس خاص سلاطيني قديم. آخوند اميد علي سها جو دوست هو. سيد غلام محمد شاهہ گدا ديني علم ۾ سندس شاگرد هو. سندس طريقو قادري هو. پاڻ سيد علي گوهر پٽ صبغت الله پٽ سيد محمد راشد عليہ رحمة جو مريد هو. مير نور محمد ۽ مير محمد حسن علي خان بئي مير نصير خان ٽالپر جا پٽ بہ سندس شاگردن مان آهن. تاريخ ڪڍڻ جي فن ۾ پنهنجو مثال پاڻ هو. سندس عربي، فارسي ۽ سنڌي ۾ شعر چيل آهن. پاڻ ١٢١٧ھ ۾ وفات ڪيائين ۽ هالا جي قبرستان ۾ دفن ٿيو. سئو سالن کان وڌيڪ زنده رهيو." (بياض مولوي دين محمد وفائي)

آخوند اميد علي پٽ حاجي عبدالله پٽ حافظ نور محمد قريشي، عقيلي هالائي مشهور سانوٽي آخوند جي خاندان مان هو سندس تخلص سها هو. پاڻ نظم ۽ نثر جو ڄاڻ، حافظ قرآن ۽ سنو لکندڙ هو. شاهہ عبدالقيوم مجددي (١٢٢٠ ھ ١٢٧١ ھ) جي بعيت ڪيائين (مونس المخلصين ص٢٢) آخوند صاحب ڪاتب ۽ سنو لکندڙ هو. سندس ڪيترا لکيل ڪتاب ڪتب خانہ مجديہ ٽنڊي سائينداد ۾ موجود آهن. جيئن تہ مڪتوبات معصومي، عمده المقامات ۽ ٻيا. علم جعفر ۽ عمليات جي مهارت هئس. هڪڙو ڪتاب لکيائين جيڪو فارسي شعر ۽ تاريخ ڪڍڻ بابت سندس دور ۾ مشهور هو. مير حسين علي ٽالپر کيس تمام گهڻو چاهيندو هو، ۽ گهڻو ڪري آخوند صاحب حيدرآباد ۾ مير صاحب جي صحبت ۾ گذاريندو هو، سندس"ديوان" ، "انشا"، "سفرنامه ڪلڪتہ" "رساله در علم تڪثير" کان سواءِ قصيده برده کي فارسي شعر ۾ ترجمو ڪيائين ۽ ٻيا ڪتاب "قدسيات قيوميہ" جيڪو، سندس مرشد شاهہ قيوم جي حالات بابت لکيائين ۽ انجي آخر ۾ ساراهيہ قصيدا مرثيہ، مرشد جي لاڏاڻي جون تاريخون گهڻيون ڏنيون اٿس. جن مان هڪ هي آهي.

ظهر الهدي بنعاليہ رفـع التقا بخصـــــالہٖ

شرح الصدور بقالہٖ ، ڪشف الدجيٰ بجمالہٖ

ڪانت سينن و وصالہٖ ، بلغ العلي بڪمالہٖ

١٢٧١ ھ مـــونس المخلصين ص ٣٩.

سندن تعليم مان هدايت ظاهر ٿي. خصلتن مان تقوي بلند ٿي.

كليا سينا سندس گفتگو سان حسن سان اوندهہ ۾ روشني ٿي.
سندن گذارڻ جا سال هئا، ”بلندي کي پهتو ڪــــمال سان،“

هڪ ٻيري پنهنجي خاص دوست بهادر جي تعريف ۾ هڪ رباعي چيائين تہ:

بهادر چادر سيت پاکيزه اي، نہ باشد چنين گوهري در صدف
شهر جوهري قدر او را شناخت، بهان گران رامده بـــاخذف
بهادر پاڪ موتي مثل آهي، سڀ ۾ اهڙو موتي نہ هونـــدو
هر جوهري هن جو قدر نہ سڃاڻي سگهنــــــــــدو
ڳري قيمت واري کي نکر تــــــــــــي نہ ڏي.

آخوند احمد هالائي (وفات ١٢١٧هہ) جيڪو مشهور شاعر ۽ هن جو دوست هو، هن جواب ۾ هيءَ رباعي چئي.

بهادر نہ دريست پاکيزه اي، زخم مهر مهره ارزان برابر خذف
چہ شعراءِ تابع غواگفه حق، تو داناي هستي مفرما قـــــذف
بهادر پاڪ موتي نہ آهي ، ڪوڏي کان سستو نکر برابر آهي
شاعرن جهڙو حق چوڻ کان گمراه تون داناءِ آهين ڄاڻي واڻي ڪوڙ نہ چئہ

هن بابت ٻيا بہ ڪيترا ڏي وٺ جا شعر ٻنهي طرفان چيا ويا هئا. مونس المحبين جو لکندڙ سندس تاريخ وفات ١١ رجب ١٢١٢ هہ لکي آهي. مولانا دين محمد وفائي پنهنجين يادگيرين ۾ ١٥ ربيع الاول ١٢٢٨هہ لکي آهي. ٻي تاريخ ” وهو دخل بجنة السلام“ مونس المفلصين واري لکيو آهي تہ لا خيال بودلي جي مقبري ۾ هالا ۾ دفن ٿيل آهي.

قاضي ميان عبدالقوي صاحب هالہ ڪندي جو رهندڙ هو، سندس تخلص پهريائين شريف هو پر پوءِ ملتجي تخلص ٿيس نظم ۽ نثر جو ڄاڻو هو. پاڻ نازڪ خيال ۽ شيرين مقال هو ۽ علم وارن جو قدر دان پڻ قاضي صاحب درگاهہ حضرت مخدوم نوح قدس سره جو مريد هو. سندن انتقال جي تاريخ قاضي صاحب هن طرح لکي آهي.

فيض حق فياض عالم حضرت مخدوم نوح
”آنکه از دست يدالله يا فتة تلقين بحـــق
زين سبب کز شاه دين بيواسطه تعليم يافت
درد بستان ولايت ز اوليا برده سبـــــق
چونگه فيض مطلق امد ذات پاکش در جهان
گفت هاتف سال تاريخ وصالش ” فيض حق “

حضرت مخدوم نوح بن مخدوم نعمت الله بن مخدوم الحق بن مخدوم شهاب الدين بن مخدوم فخرالدين سهروردي صديق هالائي ٩١١ هجري ۾ پيدا ٿيا ۽ وفات ٢٧ ذوالقعد ٩٩٨ هجري ۾ ڪيائون جنهن تي ملا قاسم هڪ قطعو تاريخ جو چيو.

بود آنکه نهصد و هم يازده بوده فـــزون
سال تاريخ ولادت ان ولايت کيـــش دان
مدتي عمر گراي آن گرامي مـــايــــد را
جمله همشتا دو همفت سال بود اندر جهان
سال فوت آن غوث حق پر سيد چون از خود
از سر حسرت فغان برداشت آنکہ گفت هان

از سنه نهصر و هشتاد هڙ ده زفت صبـــح
بيست هفتپم درشب پنجسلبه ذي قــعد دان
(دليل الذاڪرين)

حافظ غلام محمد سانوڻ هالا جو رهندڙ هو سندس تخلص غلام هو. عربي ۽ فارسي تي عبور هوس پاڻ آخوند احمد صاحب جو پٽ ۽ مير سيد غلام محمد ”گدا“ جو استاد هو. افسوس جو پاڻ جواني ۾ ئي گذاري ويو (١٢٩٨هه ۾.)

آخوند محمد قاسم پٽ نعمت الله قريشي هالا جو رهندڙ هو. ١٢٢١هه ١٨٠٦ع ۾ ڄائو هو. پنهنجي دور جو فارسي ۽ سنڌي جو بهترين شاعر هو. افسوس جو هن ڪي خليل تڪملہ ۾ جاءِ نہ ڏني آهي. آخوند قاسم تمام گهڻا شعر چيا آهن غزل جو استاد هو. بهترين قصيده چوندڙ هو، عربي ۽ اردو ۾ بہ شاعري ڪندو هو. شعر جو اڪثر صنفون سندس ڪتابن ۾ موجود آهن. آخوند مرحوم شروع ۾ انگريز حڪومت جو معمولي ملازم منشي هو. پوءِ اها نوڪري ڇڏي مير علي مراد خان ٽالپر والي خيرپور سنڌ جي دربار ۾ مير حسن علي خان ٽالپر سان وابستہ ٿيو. مير علي مراد خان ٽالپر طرفان آخوند قاسم ڪي بہ سئو روپيہ پگهار ملندي هئي. ۽ مير حسن علي ٽالپر سندس قدر شناسي ڪري انعام طور پنج رپيہ مهينو مقرر ڪيا. آخوند صاحب ١٢٩٨هه ١٨جنوري ١٨٨١ع اڳاري ڏينهن گذاري ويو ۽ پنهنجي وطن هالا ۾ دفن ٿيو. سندس ديوان سنڌيءَ ۾ ديوان قاسم جي نالي ١٨٧٥ع ميرزا قليچ بيگ جي مقدمي سان شايع ٿيو هو پر سندس فارسي ديوان اڃا شايع نہ ٿيو آهي. ” مفرح القلوب“ ۾ لکي ٿو تہ:

زدست لطف شه خيرپور ديده شود
کہ تاڃ پرورش مـــا پديد مي آيد

هڪ قصيده ۾ مير حسن علي خان حيدرآباد واري لاءِ چوي ٿو تہ:

من و دعئهٔ بودتا قوام قصر جهان
سوال دبدبده دولتش قـــوي بنياد
بعز و جاه و جلال و فال عهد مدام
خداش نا مور و نامدار گـــردا ناد
هر کہ درملڪ ”لار“ ميماند، زير آسيب آسمان باشد
ور برد در ڪراچي آب ر خروم ، لطف حق پيش و بيڪران باشد

هالہ ڪندي ۾ هڪ ٻيو شاعر بہ قاسم نالي ۽ تخلص سان سانوٽين جي خاندان ۾ آخوند محمد قاسم پڻ نعمت الله کان ٥٠ سال اڳ ٿي گذريو آهي. جنهن جو پورو ديوان تہ نہ مليو آهي. پر سندس مختلف لکڻيون مون کي (حسام الدين راشدي) هٿ آيون آهن. تخلص ۽ نالي جي هڪجهڙائي ڪري سنڌ جي ڄاڻو عالمن هنن ٻنهي شاعرن کي هڪ ڪري سمجهيو آهي. حالانڪ هي شاعر ٻيو آهي. جنهن بابت مختصر معلومات هن ريت آهي. آخوند محمد قسم پٽ آخوند محمود مشهور سانوٽي آخوند جي خاندان مان هو، هن پنهنجي پيءَ کان تعليم حاصل ڪئي. سندس والد آخوند محمود بہ عالم هو ۽ نصرپور جي مدرسي ۾ پڙهائيندو هو. ١١٧٢هه کان پوءِ گذاري ويو ۽ ان ڳوٺ ۾ ئي دفن ٿيو. محمد قاسم پيءَ جي وفات بعد نصرپور جي مدرسي ۾ پيءَ جي جاءِ سنڀالي ۽ پوءِ وري ٽنڊي مير جام خان ۾ اچي رهيو ۽ اتي اچي پڙهائڻ لڳو. سندس ديوان فارسي ۾ موجود آهي، جنهن ۾ ٻين بهترين شعرن سان گڏ پنهنجي شهر هالڪندي جي ساراهہ ڪندي چئي ٿو تہ:

يا ربّ شگفته باده، گلزار هالہ ڪنـــدي
آباد رکجان سائين گلزار هالہ ڪـــــــندي

سر سبز و سايه گستر اشجار هاله کندي
ساوا هجن سدائين اشجار هاله کـــــندي
پروردگار عالم از لطف بي نهايـــــت
ساري جهان جا مالڪ ڪر ٻاجھ تون مڙن تي
رونق پذير گرده هر ڪار هاله ڪنـــــدي
سولا ڪجاءِ سڀ ڪم ۽ ڪار هاله ڪـــــندي
با حرمت محمد و اصحاب آل پاڪـــــش
نالي نبيءَ جي ۽ صدقي سندن صحابـــــن
فضل خدا ست هردم معمار هاله کنـدي
رب جو فضل آ هردم معمار هاله ڪنـــــدي
چون گل شگفتہ هر دم، باد از نسيم فرحت
گل وانگي آ ٽڙيل ۽ ٽڙي هتي هوائـــــون
يا رب ز فضل عامت خوشدار هاله کـــندي
قادر جي آ ڪرم سان خوشدار هاله ڪنـــدي
هريک بعلم نامي، هريک بفضل سامـــــي
مشهور آ ملڪن هر ڪو هتي جو عالـــــم
هر يک عديل جامي، ابرار هاله کنـــــدي
هر هڪ آ جامي جهڙو ابرار هاله ڪـــندي
ازبسکه بيمثال است، اندر بلاد گيتي
بازار بي مثل آ ناهي سا ڪنهن شـهر ۾
ورد زمان علام، اذکار هاله کنـــدي
دنيا جي آ زبان تي اذ ڪار هاله ڪنـــدي
هر کوچہ چون گلستان هر خانہ کاخ جنت
هرجاءِ ڄڻ گلستان هر گهر هتي جو جنت
از روضه ارم به بازار هاله کنـــدي
آهي ڀلي ارم کان بازار هاله ڪنـــــدي
مرغول مهو شانش هر کس کة ديد گفتـا
سهڻن جا پيچ پائڻ هر هڪ ڏسي چيو تـي
از چين و شام بهتر صد بار هاله کندي
آ چين شام کان مٿ سئو بار هاله ڪندي
کر جا ڪني بجنت هر دم ز شوق گوئـي
هر وقت شوق مان جي جنت ۾ جاءِ ڳولهين
با شد کہ باز بينم ديدار هاله کـــــندي
ات ڀي ڪرين سڌون مان ديدار هاله ڪندي
در ديده سکندر منشان طبع روشـــــن
روشن دماغ ماڻهن ۽ سوچن ۾ سڪـــــندر

آئينه هست هريک ديوار هالہ کنـــــدي
چمڪي جتي ٿي هر هڪ ديوار هالہ کنڊي
قا حشر غم نہ بيندز آفات ” قاسما “ او
ڪوسو ڪو واءُ ڪڏهين ”قاسم“ لڳي نہ ڪڏهين
مخدوم نوح باشد، دار هالہ ڪـــــندي
مخدوم نوح ٿيو آ سردار هالہ ڪــــــنڊي.

ديوان قاسم حيدرآباد جي ٽالپري ڪتب خاني ۾ موجود آهي. جنهن جي آخر ۾ لکي ٿو تہ تاريخ ڇهين مهينو رجب ١٢١٢هجري ڏينهن يڪشنبه لکنڊڙ حقير فقير پر تڪسير محمد تقي غفرالله العلم ان ديوان ۾ هڪ مدح هڪ ساراهہ مخدوم هالہ ڪنڊي ۾ هڪ مدح سندس پٽ محمد حيات جي فارسي غزل ۽ ٨ اردو غزل شامل آهن (مهران جون موجون ص ۴۵) ٻئي هنڌ وري هالہ ڪنڊي جي ساراهہ ڪندي چوي ٿو تہ.

شيرين و خوشگواه، هست اب هالہ ڪندي
وڻندڙ منو پلو آ ٿيو آب هالہ ڪنڊي
يادم دهدز ڪوثر، ڪولاب هالہ ڪــــندي
ڏياري ٿو ياد ڪولاب هالہ ڪنـــڊي

هر باغ ."باغ رضوان، هريک درخت طوبيٰ
هر باغ آهي رضوان، هر وڻ هتي جو طوبيٰ
باشد دري ز جنت هر باب هالہ ڪنـــــدي
جنت جو در هجي شل هر باب هالہ ڪنـــڊي
يا رب دعائي قاسم ڪن مستجاب هـــر دم
مولا قبول ڪر تون ”قاسم“ سندي دعا ڪي
باشند خوش هميشه اصحاب هالہ ڪـــندي
خوش ٿي رهن سدائين اصحاب هالہ ڪنڊي.

ڪيس بہ پٽ هئا هڪ جو نالو محمد حيات ۽ ٻئي جو محمود هو. محمود جي ڄمڻ جي تاريخ هن ريت چئي اٿس. تاريخ تولدش خرد گفت، ”محمود زهي بيخت محمود ١٢١٢ هہ. آخوند محمد قاسم فارسي ۾ پنهنجي باري ۾ ۽ پنهنجن پٽن جي باري ۾ بہ شعر چيا پاڻ حافظ ۽ سعدي جو عقيدت مند هجڻ سبب سندن ساراهہ ۾ پڻ شعر چيا آهن. ديوان قاسم جو هڪ نسخو، جنهن جي لکڻ جي تاريخ ٩ شوال ١٢۴٠ ھ آهي. سرڳواسي صوپراج ”فاني“ جي ڪتابن ۾ بہ موجود آهي. ڊاڪٽر سدا رنگاڻي پنهنجي ڪتاب لاءِ ان مان مدد ورتي هئي.

(هي مضمون ڪافي جاين تي ڇپيو آهي. اسان ماهوار پيغام جي مئي جون 1991 جي حضرت غوث الحق مخدوم نوح سرور رح جي حوالي واري خصوصي شماري تان ڪنيل آهي. ڪجھ مواد ورجاءُ ڪان بچڻ لاءِ حذف ڪيو ويو آهي.)

ڪمپوزنگ برڪت علي شيخ

غلام محمد لاکو

خدا آباد ثاني _ ڪلهوڙن جو آخري تختگاهه

ڪلهوڙن سنڌ تي اٽڪل روءِ هڪ صديءَ تائين راڄ ڪيو. انهن جي حڪومت جي ابتدا سترهين صديءَ جي خاتمي ڌاري ٿي ۽ پڄاڻي ارڙهين صديءَ جي آخر ڌاري ٿي. سنڌ تي ڪلهوڙن جي راڄ بابت، سنڌي ادبي بورڊ مناسب مواد مهيا ڪيو، جڏهن هي ادارو سن 1951ع ۾ قائم ٿيو. بورڊ شروع ۾ هن دور تي اصل ۽ بنيادي ڪم شايع ڪيو ۽ پوءِ ٻن جلدن ۾ مولانا غلام رسول مهر جي لکيل "تاريخ ڪلهوڙا" سال 1958ع ۾ ڇپرائي پڌري ڪئي. ان ريت پڙهندڙن، عالمن ۽ محققن کي سنڌ ۾ ڪلهوڙن جي دور بابت، نئون، جامع ۽ مستند مواد دستياب ٿيو. ان هوندي به مورخن کي اڃا به سوال ڪرڻا باقي هئا.

1. پهريون ڪلهوڙو حڪمران ڪير هو ۽ پاڻ ڪهڙي سال ۾ اقتدار ۾ آيو؟
2. انهن جا تختگاهه ڪٿي ۽ ڪيترا هئا، جتان ڪلهوڙن حڪومت ڪئي؟

مونکي هنن ٻنهي نڪتن بابت مفصل طرح سان تحقيق ڪرڻ جو موقعو مليو. مون اڻ سال اڳ سنڌ ۾ ڪلهوڙن جي ايرڻ بابت هڪ مقالو لکيو، جنهن ۾ ثابت ڪيو ويو ته ميان نصير محمد هن خاندان جو پهريون حڪمران هو. پاڻ 1092هه/ 1681ع ڌاري اورنگزيب سان سڌي يا اڻسڌي معاهدي ذريعي، سنڌ جي ڪجهه حصن جو حاڪم بڻيو(1). سندس تختگاهه "ڳاڙهي" هو، جو اڄوڪي دادو ضلعي ۾ موجود هو. ان کان علاوه مون همعصر مواد جي آڌار تي، ڪلهوڙن جي تختگاهن بابت پڻ قبوليت جوڳو مواد موجود ڪيو(2). مون هيگ جي هن خيال کي به رد ڪيو ته خانوٽ، احمد آباد ۽ ڪاهر ٻيلو (ڪاهر ٻيلو)، ڪلهوڙن جا تختگاهه رهيا هئا(3). ڪوبه همعصر ماخذ هيگ جي راءِ کي قبول نٿو ڪري.

ڳاڙهيءَ کان حيدرآباد تائين:

ڪلهوڙا حاڪم ٻن مسئلن جي ڪري هميشه ڊنل رهيا ٿي. هڪ طرف ڪين ٻاهرين حملن جو خطرو رهيو ٿي، ۽ ٻئي طرف طاقتور سنڌو درياهه انهن کي ڊيڄاريندو رهيو ٿي: جو سدائين پنهنجو پيچرو تبديل ڪندو رهندو هو. ان پس منظر ۾ ڪلهوڙن پنهنجا ٻارهن سرڪاري مرڪز يا تختگاهه مقرر ڪيا هئا. ميان نصير محمد ان مقصد لاءِ "ڳاڙهي" کي موزون سمجهيو. هي شهر ڪاڇي جي علائقي ۾ هو ۽ ان جا ڦٽل آثار اڄ به دادو ضلعي ۾ ڏسي سگهجن ٿا.

ميان دين محمد جي دور ۾ هي شهر سرڪاري مرڪز رهيو. شهزادي معزالدين سن 1110هه (1698ع) ۾، هن شهر تي حملو ڪيو. ڪلهوڙن ۽ مغلن ۾ وڏا دنگل ٿيا. مغلن جا مشهور ڪمانڊر - لطف علي، راجا سورج مل ۽ پهاڙ خان - هنن معرڪن ۾ مارجي ويا(4). مغلن جي سوپاري لشڪر آخرڪار هن شهر کي ساڙي ٻاري رک ڪري ڇڏيو(5). ان بعد ميان يار محمد، پنهورن کان شڪارپور نالي شهر کسيو، ۽ ان کي "خدا آباد" جو نالو ڏئي پنهنجو تختگاهه بنايو(6). هي شهر وڏي عرصي لاءِ سنڌ جو تختگاهه رهيو. هن شهر کي هاڻي "خدا آباد پراڻي" سڏيو ٿو وڃي ۽ ان جا آثار دادو شهر جي ڀرسان ڏسي سگهجن ٿا. ميان يار محمد جي جانشين ميان نور محمد پنهنجي حڪومت ۽ حياتيءَ جا آخري چار سال "محمد آباد" ۾ گذاريا. هي شهر موجوده موري شهر جي آس پاس موجود هو. بعد ۾ مراداب خان، نصرپور جي ڀرسان پنهنجو سرڪاري ماڳ "مراد آباد" جي نالي سان قائم ڪيو. ڊچ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي ايجنٽ براهي (BRAHE) لکيو آهي ته، "ميان صاحب سن 1757ع ۾ نصرپور جي

پرسان پنهنجي سرڪاري مرڪز ۾ موجود هو"(7). هن گهراڻي جو آخري طاقتور حاڪم ميان غلام شاهه هو. هن هڪ کان وڌيڪ پنهنجا سرڪاري شهر ٺهرايا. هن جو پهريون ماڳ "الهه آباد" هو، جو اڄ موجود ڪونهي. منهنجو خيال آهي ته موجوده دولت پور صفن شهر جي آس پاس، هن قديم ۽ قتل ماڳ کي ڳولڻ گهرجي(8). هن شاهه ڳڙهه (ٺٽو ضلعو)، شاهه پور اول ۽ شاهه پور دوم (ضلعو حيدرآباد)، جي نالي سان به سرڪاري ماڳ تعمير ڪرايا، جتي ٿورو ٿورو وقت رهيو. پاڻ آخرڪار موجوده "حيدرآباد" جو شهر تعمير ڪرائي، ان کي پنهنجو تختگاهه مقرر ڪري وينو. ميان صاحب هن شهر ۾ هڪ عاليشان ۽ طاقتور قلعو پڻ اڏايو، جو هاڻي خسته حالت ۾ موجود آهي. ميان عطر خان تمام ٿوري وقت لاءِ حڪمران بنيو ۽ نوشهري فيروز مان حڪم هلايائين.

خدا آباد ثاني يا خداآباد ثالث؟

ان کان اڳ جو اسين خدا آباد ثاني يا نئين خدا آباد جو ذڪر ڪيون، ڪجهه نڪتن جي صفائي ڪرڻ ضروري ڏسجي ٿي. خدا آباد ثاني (خدا آباد نئين) کي محبوب علي چنا صاحب، غلطيءَ مان "خدا آباد ثالث" سڏيو آهي(9). چنا صاحب هن ڏس ۾ مرزا قليچ بيگ جي غير واضع لکت کي غلط سمجهيو آهي(10). مير علي شير قانع، مولانا مهر ۽ ڊاڪٽر بلوچ - خدا آباد ثالث واري خيال کي قبول نٿا ڪن. ڪلهوڙن جي تاريخ هن نبالي سان صرف ٻن شهرن جي تصديق ڪري ٿي. هڪ شهر دادو جي پرسان هو ۽ ٻيو ساڳئي نالي وارو ماڳ هالا شهر جي نزديڪ هو.

خدا آباد ثاني - ڪلهوڙن جو آخري تختگاهه :

خدا آباد ثاني - هڪ بد قسمت شهر، ڪلهوڙن جي هڪ آخري حاڪم ميان سرفرازخان تعمير ڪرايو هو. خاطريءَ سان هي شهر ڪلهوڙن جو آخري تختگاهه ثابت ٿيو. ميان غلام شاه 13 جمادي الاول 1186هه (12 آگسٽ 1772ع) تي وفات ڪري ويو. ڪيس پنهنجي ٺهرايل محبوب شهر جي وچ ۾ دفن ڪيو ويو(11). ميان سرفراز هن جو پٽ، سندس جانشين بنجي وينو. پاڻ شوال 1188هه/ ڊسمبر 1774ع تائين، حيدرآباد ۾ رهي حڪومت ڪيائين. ان وچ ۾ احمد شاهه مري ويو ۽ تيمور شاهه ڪابل ۾ نئون حاڪم بنجي وينو. تيمور شاهه، ميان سرفراز کي خدا يار خاني خطاب سان گڏ "ديره جات" جا علائقا (ديره اسماعيل خان ۽ ديره غازي خان) پڻ هن جي سپرد ڪيا. هن گجرات ۽ ڪڇ ۾ سوڀون حاصل ڪيون. ڪامياب مهمن کان پوءِ موٽندي پارڪر جو رستو ڏئي، ميان سرفراز نئين تختگاهه يعني ته "خدا آباد ثاني" ۾ داخل ٿيو. هن باري ۾ هڪ همعصر مورخ مير علي شير قانع لکي ٿو ته :

"سر انجام، اوايل ماه شوال بخيريت و نصرت روبرو بشهر نو، الموسوم به - خدا آباد - تشريف ارزاني داشته اند" (12).

خدا داد خان، هڪ پوءِ جي تاريخدان، هن شهر کي غلطيءَ مان مراداياب خان جي نالي منسوب ڪيو آهي

:-

"محمد مراداياب خان، ملقب به سر بلند خان، خاطر خود را از جميع انديشها تشفي داده خدا آباد نامي شهري آباد نموده، اورا دارلمملڪت قراداد"(13).

ايم ايڇ، پنهور صاحب پڻ خداداد خان جي پيروي ڪئي آهي (14). پر جيئن اسان کي علي شير قانع ٻڌايو آهي (جيڪو هڪ همعصر مورخ هو)، ته هي شهر ميان سرفراز جي حڪمن هيٺ تعمير ٿيو ۽ پاڻ بيروني حملن ۾ سوڀارو ٿي، هن مرڪز ۾ شوال 1188هه/ ڊسمبر 1774ع ۾ داخل ٿيو. مرزا قليچ بيگ پڻ هن تاريخ جي تائيد ڪري ٿو(15). هي شهر موجوده هالا شهر کان اولهه ۾، ڏيڍ ميل ڪن پري تعمير ڪيو ويو هو. تختگاهه جي حيثيت ۾ هن شهر امن امان جو صرف هڪ سال ڏٺو. سرڪاري ۽ سياسي گڏجاڻين کان علاوه، ان هڪ سال ۾ هتي ادبي بيٺڪون به ٿيون، ته مذهبي مباحثا به ٿي گذريا. ڊاڪٽر دائود پوٽي هن شهر ۾ ميين عبدالرحيم گرهوڙي ۽ ٻين

مذهبي عالمن ۾، ٽيل هڪ مذهبي بحث جو ذڪر ڪيو آهي(16). وقت جو حاڪم ميان سرفراز پاڻ به هڪ اديب ۽ سنڌي توڙي فارسي ٻولين جو سنو شاعر هو. خدا آباد ۾ هن جي اردگرد ڪيئي شاعر اچي گڏ ٿيا هئا. جن پاڻ کي سنو شاعر ثابت ڪرڻ لاءِ هڪ ٻئي سان مقابلا پئي ڪيا. هتي ٽيل هڪ ادبي بيٺڪ ۾ مير علي شير قانع پاڻ کي شيوڪ رام عطارد کان بهتر شاعر ثابت ڪرڻ واسطي، پنهنجي سرپورست ۽ وقت جي حاڪم ميان سرفراز جي شان ۾ هڪ قصيدو پڙهيو هو. ان قصيدي جون ڪجهه سٽون هن ريت آهن :

شنيده شد ڪه فضولي، بخود ستائيها
قدم ز مرتبهء خويش بيشتر بنهاد
بگفت: سخن نتوانند همچو من، گفتن
رجا و قانع و مداح و مومن و آزاد
بلي! زڪوزه نزاود همان ڪه اندر او
بمدح خود ذم احباب نيست شان سداد
ڪنيم فرض ڪه آمد "عطارد" از گردون
مگر بهند چنين بار را ز حل بنهاد
قسم بخالق ارض و سما، ڪه مشهور است
ز نسل هند به آل عبا، قديم عناد

هن مان ظاهر ٿئي ٿو ته ميان سرفراز جي درٻار ۾ شاعر شيوڪ رام عطارد ٻين همعصر شاعرن - محمد پناه رجا، غلام علي مداح، غلام علي مومن، ٻالچند آزاد ۽ مير علي شير قانع - کان پاڻ کي وڏو شاعر سمجهندو هو(17). حڪمران خاندان لاءِ بهرحال هي تختگاهه نڀاڳو ثابت ٿيو. هن شهر جي قيام کان صرف هڪ سال پوءِ، درٻاري سازشون شروع ٿي ويون. ان وقت جي ٻن با اثر قبيلن ليکي ۽ ميرن ٽالپرن ۾ ويڙهه جو آغاز ٿي ويو. ميان سرفراز کي درٻاري سازشن ۽ گهرو ويڙهه تي ضابطو رکڻ جو تجربو نه هو. نتيجو هي نڪتو جو رڳو ميان صاحب پاڻ نه مُئو، پر ان سان گڏ هن خاندان جي حڪومت جو پڻ خاتمو ٿي ويو.

راجو ليکيءَ جي پڙڪائڻ تي آخرڪار جمادي الثاني 1189هه/ آگسٽ 1775ع ۾، مير بهرام ۽ سندس پٽ مير صوبدار ڪورٽ ۾ مارجي ويو. ٽالپرن موٽ ۾ محلات تي حملو ڪيو ۽ ميان سرفراز ڀڄي اچي حيدرآباد کان نڪتو. سندس ننڍي ڀاءُ محمود کي حاڪم بنايو ويو. مير بجار ولد مير بهرام جي غير موجودگيءَ ۾ (جيڪو ان وقت حج پڙهڻ ويو هو)، هي واقعا ٿي گذريا. ليڪن جڏهن مير صاحب سنڌ موٽي آيو، تڏهن طاقت جو اصل سرچشمو تاجو ليکي بنجي چڪو هو. چو ته راجو ليکي هاڻي هن دنيا ۾ نه رهيو هو.

ستت محمود کي هٽائي ميان غلام نبيءَ کي سنڌ جو حاڪم بنايو ويو. جلد پوءِ ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن جو لشڪر شهدادپور جي پرسان لانياريءَ وٽ هڪ ٻئي جي سامهون ٿيو. خيرخواهن وچ ۾ پئي جنگ کي ٽاريو، ليڪن ميان غلام نبي خود پنهنجي سپاهين هٿان مارجي ويو. هي واقعو 1190هه/ 1776ع ۾ ٿي گذريو. ان کان پوءِ ميان عبدالنبيءَ جي چرچ تي حيدرآباد جي قلعي ۾، چار ڀيا شهزادا به قتل ڪيا ويا. انهن ۾ ميان سرفراز، سندس پٽ محمد خان، هن جي ڀاءُ محمود خان ۽ چاچي عطر خان جا نالا اچن ٿا. هي قتل عام 1191هه/1777ع ۾ ٿي گذريو.

عبدالغني ڪلهوڙو سنڌ جو نئون حاڪم بنجي وينو. هن سن 1194هه/ 1780ع تائين امن امان سان حڪومت ڪئي. ٽن سالن کان پوءِ وري درٻاري سازشون شروع ٿي ويون. هاڻي مير بجار کي قتل ڪيو ويو. هڪ ڀيري وري حاڪم کي خدا آباد مان ڀڄڻو پيو. مدد خان سندس مدد ۾ سنڌ پهتو، ليڪن ڪيس خاص ڪاميابي حاصل نه ٿي سگهي. هن موقعي تي پاڙيسري رياست بهاولپور دخل ڏنو ۽ سنڌ جي ڪلهوڙا حاڪم ۽ ٽالپرن ۾ معاهدو ٿي ويو. سازشون پوءِ به جاري رهيون. نتيجي ۾ مير عبدالله خان ۽ مير فتح خان، سن 1196هه/1781ع ۾

دربار ۾ مارجي ويا. هي سڀ واقعا ”خداآباد ثاني“ کي ڏسڻا پيا. آخرڪار ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن ۾ سن 1198ھ/ 1782ع ۾، هالاڻيءَ جي ميدان تي فيصلہ ڪن معرڪو ٿيو. نتيجي ۾ ڪلهوڙن جي راڄ جي پڄاڻي ٿي ۽ سنڌ تي ٽالپرن جي حڪومت قائم ٿي (18).

ڪلهوڙن کان پوءِ خدا آباد جون حالتون:

مير فتح علي خان سنڌ ۾ ٽالپرن جو پهريون حاڪم ٿيو، جنهن سن 1204ھ/ 1789ع تائين ”خدا آباد ثاني“ ۾ پنهنجو تختگاھ قائم رکيو(19). موجوده دور ۾ اتي ڪلهوڙن جو ڪوبہ آثار ڪونهي. جيڪي بہ ٿورا گهڻا آثار بچيا آهن، انهن جو تعلق ٽالپرن جي دور سان آهي. بچي ويل تاريخي اهڃاڻ بہ هاڻي نهايت خراب حالت ۾ آهن.

هتي موجود اڪيلو ۽ نمايان مقبرو مير فتح علي خان ٽالپر جو آهي. مير صاحب 1217ھ/ 1802ع ۾ حيدرآباد ۾ وفات ڪري ويو. هن جو پٽ مير صوبيدار خان (وفات: 1262ھ/ 1846ع) ۽ مير محمد علي ٽالپر (ولد مير صوبيدار خان)، جنهن 1278ھ/ 1862ع ۾ وفات ڪئي، اهي پڻ هن مقبري ۾ پوريل آهن. ٽالپر خاندان جو ٻيو حڪمران مير غلام علي ٽالپر (وفات: 1227ھ/ 1811ع) بہ هن قبي ۾ دفن آهي. هن مقبري ۾ موجوده پنجين قبر بابت خاطري ڪانهي. معلوم ٿئي ٿو تہ اها قبر هڪ عورت جي آهي. جنهن سن 1264ھ/1848ع ۾ وفات ڪئي هئي.

مقبري جي اوڀر ۾ ٽي چوڪنديون آهي. جن ۾ گهٽيون قبرون ڏسجن ٿيون، انهن ۾ بہ قبرون مير بهرام (وفات:1242ھ/1826ع) ۾ مير بجار (وفات: 1220ھ/1805ع) جون آهن.

چوڪندين جي اتر ۾ هڪ وڏي تجر اڄ بہ ڏسڻ جهڙي آهي. گهڻي خاطري آهي تہ هي تجر مائي خيريءَ جي آهي، جيڪا مير فتح علي ٽالپر جي والده هئي..

مقبري جي اولهہ-ڏکڻ ۾ ڪجھ وکن تي، سنڌي تعمير جو هڪ عمدو نمونو، اڄ بہ مسجد جي صورت ۾ موجود آهي. هي مسجد هالاڻي شهر ۾ قائم مسجد محراب وانگر نهيل آهي. روايت آهي تہ خدا آباد جي هي مسجد، مائي خيريءَ جي هدايت تحت سن 1244ھ/1799ع ۾ تعمير ٿي هئي.

مسجد جي اتر-اولهہ ۾ ڪجھ مکيہ ماڻهو دفن ٿيل آهن. اصفهان جو سيد عبدالهادي ابتدا ۾ مدارس ويو ۽ پوءِ ميان نور محمد جي دور ۾ سنڌ پهتو. پاڻ سن 1193ھ/1779ع ۾ وفات ٿيو ۽ هتي دفن ٿيو. سندس پٽ ابراهيم شاھ بہ هن جي پهلوءَ ۾ دفن ٿيل آهي.

مسجد جي اولهہ ۾ هڪ چوڪندي آهي. جنهن ۾ مير تاج محمد دفن ٿيل آهي. جيڪو غالبن 1212ھ/1797ع ۾ وفات ڪري ويو هو. ساڳي ايراضيءَ ۾ بہ وڏيڪ چوڪنديون آهن. انهن مان هڪ چوڪنديءَ ۾ مير بهرام ۽ سندس پٽ مير صوبيدار ابدي ننڊ ستل آهن؛ جن کي ميان سرفراز جي دربار ۾ سن 1189ھ/1775ع ۾ قتل ڪيو ويو هو. هتي هڪ قبر مير بجار جي آهي، جنهن کي هن شهر ۾ ميان عبدالنبيءَ جي دور ۾، سن 1194ھ/1780ع ۾ قتل ڪيو ويو هو. مقامي روايتن موجب هنن آثارن کان اتر طرف، ڪجھ وکن تي ڪنهن وقت ۾ مائي گلان ۽ ميان سرفراز جون ماڙيون موجود هيون(20). تازو مون خدا آباد وڃي هنن آثارن کي ڏٺو ۽ مشاهدو ڪيو. هتي موجود اڪيلو مقبرو، هڪ تجر، هڪ مسجد ۽ ڪجھ چوڪنديون - اڄ بہ پنهنجي شاندار ماضيءَ جي ساک ڀري رهيون آهن. گهڻو ڪري هي سڀ آثار ختم ٿي چڪا آهن. انهن تي لڳل ڪاشيءَ جون خوبصورت سرون ڀڃي ڀُري پيون آهن، پڪيون تعميرات ڍهي ڍير ٿي ويون آهن ۽ مکيہ مقبري وارو ڪوٽ ٽڪرا ٽڪرا ٿي ڪري پيو آهي، جيڪڏهن هي صورتحال ڪجھ وقت بہ جاري رهي، تہ پوءِ ڪوبہ تاريخي اهڃاڻ سلامت نہ رهندو!

حوالا ۽ حاشيا

1. منهنجو مقالو: ”ڪلهوڙا ڪڏهن ۽ ڪيئن حڪومت ۾ آيا؟“ ڪتاب ”مقالا“ سنڌي ادبي بورڊ سال 1988ع.

2. منهنجو مقالو: ”ڪلهوڙن جا تختگاھ“ ٽہ ماهي ”مهراڻ“ نمبر 2_3 ، سال 1983ع.
3. هيگ: ”دي انڊس ڊيلٽا ڪنٽري“ مختلف صفحا، نئون ڇاپو، انڊس پبليڪشن ڪراچي 1972ع.
4. ايس. معين الحق: ”خافي خانس هسٽري آف عالمگير“ ص ص 456_57، پاڪستان هسٽاريڪل سوسائٽي ڪراچي 1975ع.
5. مير علي شير قانع: ”تحفتہ الڪرام“ سنڌي ڇاپو، ص 261، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد ، سال 1976ع.
6. ساڳيو ڪتاب، ص 262.
7. وليم فلور: ”دي ڊچ ايسٽ انڊيا ڪمپني اينڊ ديول سنڌ“، ص 62، ۽ ص 85 نوٽ 94، انسٽيٽيوٽ آف سينٽرل اينڊ ويسٽ ايشن اسٽڊيز، ڪراچي يونيورسٽي 1994ع.
8. منهنجو مقالو: ”تختگاھ الہ آباد جي تلاش“ ، ٽہ ماهي “ مهراڻ “ نمبر 3، سال 1989ع.
9. ٽماهي ”مهراڻ“ جو خزان (1955ع) وارو پرچو.
10. ”اي هسٽري آف سنڌ“ ص 142، نئون ڇاپو، سنڌ ڪلاسڪز ڪراچي ، سال 1982ع؛ قديم سنڌ، ص 19، سنڌي ادبي بورڊ ، 1981ع.
11. مرزا قليچ بيگ: “اي هسٽري آف سنڌ“ ص ، 164.
12. مير علي شير قانع: ”تحفتہ الڪرام“ ايڊٽ؛ سيد حسام الدين راشدي، سنڌي ادبي بورڊ 1971ع، ص ص 466_67.
_ هي مواد ڪتاب جي سنڌي توڙي اردو ڇاپن ۾ ڪونهي.
13. خدا داد خان: ”لب تاريخ سنڌ“ ايڊٽ؛ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ص ص 1_130، سنڌي ادبي بورڊ 1959ع.
14. ايم. ايچ . پنهور: ”سورس مٽيريئل آن سنڌ“ ، ص 478، سنڌ الاجي 1977ع.
15. ”اي هسٽري آف سنڌ“ ، صص 164_65 ، سنڌ ڪلاسڪز ڪراچي، سال 1982ع.
- البتہ ساڳئي مصنف پنهنجي ٻئي ڪتاب (قديم سنڌ ، ص 250) ۾ هن واقعي جو سال 1186ھ/ 1772ع ڄاڻايو آهي، جيڪو غلط آهي. ٻيا مصنف جهڙوڪ ڀيرومل مهر چند آڏواڻي (سنڌ جو سيلاني، ص 148، حيدرآباد 1923ع)؛ محبوب علي چنا (ٽماهي مهراڻ، خزان وارو پرچو، سال 1955ع) ۽ مولائي شيدائي (جنت السنڌ، ص 540) - خدا آباد پراڻي ۽ خداآباد نئين بابت لکندي، گهڻو مونجهاري جو شڪار ڏسجن ٿا. اهي ”خدا آباد ثاني“ جي تعمير جو سال 1186ھ/ 1772ع ڏين ٿا، جو تاريخي طور تي درست ڪونهي.
16. ڊاڪٽر دائود پوٽو : ”ڪلام گرهوڙي“، مقدمو ص ص 20_17، سنڌي ادبي سوسائٽي، ڪراچي 1956ع.
- ڪجھ لکندڙن اهو بہ خيال ڏيکاريو آهي تہ شاھ لطيف ۽ ميان نور محمد ڪلهوڙو هن شهر ۾ مليا هئا، پر اهو هڪ گمان آهي ۽ تاريخ ان جي پنيرائي نٿي ڪري. هي ٻئي همعصر خاطريءَ سان خدا آباد پراڻي (اول) ۾ مليا هئا.
17. سيد حسام الدين راشدي: ”مثنويات و قصائد قانع“، مقدمو ص ص 30_29، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد 1961ع.
18. غلام رسول مهر: ”تاريخ ڪلهوڙا“ جلد ٻيون، باب اٺين کان ويهين تائين، اردو ڇاپو، سنڌي ادبي بورڊ، 1968ع.
19. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ: ”حيدرآباد“ ٽماهي ”مهراڻ“ نمبر 1, 1962ع.
20. هن خدا آباد جي آثارن بابت، هي سمورا تفصيل محبوب علي چنا مرحوم جي مقالي تان شڪريي سان ڪنيل آهن (خدا آباد ثالث، ٽماهي ”مهراڻ“ خزان وارو پرچو، سال 1955ع.)

ڪمپوزنگ ذوالفقارعلي ابڙو

سنڌ گزيٽئر (هيوز) ۾ هالا جو ذڪر

ليکڪ: اي . ڊبليو هيوز: سنڌيڪار: حُسين بادشاهه

هالا

هالا حيدرآباد ڪليڪٽوريٽ جي نوشهرو ڊپٽي ڪلڪيٽوريٽ، ٽنڊو ۽ حيدراباد جي دوآبي واري علائقن وچ ۾ ڦهليل وڏي ۾ وڏي ڊويزن يا ڊپٽي ڪليڪٽوريٽ آهي. هن جي اُتر ۾ نوشهرو ڊپٽي ڪليڪٽوريٽ جو تعلقو سڪرنڊ، ڏکڻ ۾ حيدرآباد تعلقو، ۽ ٽنڊي ضلعي جو حصو. ۽ اوڀر ۾ ٿرپارڪر ضلعو ۽ اولهه ۾ سنڌو درياهه آهي. هالا جي اُتر کان ڏکڻ تائين ڊيگهه شايد انونجاهه ميل، ۽ اوڀر کان اولهه تائين ڊيگهه ستونجاهه ميل آهي. ڊپٽي ڪليڪٽر جي ڪاتي موجب سڄي ضلعي جو علائقو 2500 چورس ميلن تي ڦهليل آهي، پر سنڌ سروي ڪاتي موجب 2558 چورس ميل آهي. هالا چئن تعلقن - هالا، ٽنڊوالهيار، شهدادپور ۽ ميرپورخاص - ۾ ورهايل آهي، جنهن ۾ آهن ۽ جنهن جي ڪل آبادي 216139 ماڻهن تي مشتمل آهي.

هي ضلعو سنڌ جي ٻين علائقن جيان سنڌو درياهه سان لڳ واقع آهي. ۽ هتي جي زمين تراڪڙي، لٽاسي آهي. هتي ڪوهه جبل نه آهي. زراعت گهڻو ٻوڏ جي پاڻيءَ تي ٽڪي ٿي. زراعت سنڌوءَ مان نارن وسيلي چڪي آندل پاڻيءَ تي ڪئي وڃي ٿي، جڏهن ته ڪجهه علائقو درياهي ٻوڏ تي پڻ آباد ٿئي ٿو. هتي ڪيترائي ننڍا وڏا ٻيلا به آهن، ۽ واهن ڪڙين ڪسين جي ڪنارن تي چڱي انگ ۾ وڻ پوکيل آهي. هن ڊويزن جي گهڻي زمين وارياسي ۽ ڪڙمٽ جوڳي نه آهي، جنهن ۾ جهنگ جي ٻوٽن سان ڍڪيل زمين به شامل آهي ۽ اها ساڳي صورتحال ميرپورخاص تعلقي سان پڻ آهي، جنهن جو سرحدون ٿرپارڪر ضلعي سان لڳن ٿيون. هالا ۾ سنڌو درياهه مان نڪرندڙ گهارا يا شاخون چار آهن، جن ۾ راڻاٽ، پاڻوٽ، محمودا ۽ ڳاهوٽ شامل آهن.

هالا ضلعي جي آبهوا، ڪنهن به حالت ۾ حيدرآباد ڪليڪٽوريٽ کان جدا ڏسڻ ۾ نٿي اچي. هتي رڳو ٻه موسمون، گرمي ۽ سيارو شمار ۾ اچن ٿيون. گرميون اپريل کان شروع ٿي نومبر ۾ پڄاڻي کي پهچن ٿيون. جڏهن ته رهيل حصي کي سيارو چيو وڃي ٿو. هالا ۾ عام طور تي گرميءَ جو درجو نوي ڊگريون ۽ روزانو گهٽ ۾ گهٽ اوڻهتر ڊگريون رهي ٿو. هتي ساليانو پنجن کان ڇهن انچن تائين برسات وسي ٿي. جڏهن ته ٻوڏ واري موسم ۾، خاص ڪري آڪٽوبر ڊسمبر ۾، ماڻهو هلڪي ٻَري (ٽَپ) ۾ ورتل هوندا آهن. هتي 1865ع ۾ ڪالرا مُنهن ڪڍيو هو ۽ تازو هاڻي ٻيهر 1869ع ۾ ڪالرا جا مريض پڻ ڏٺا ويا آهن.

هالا جو سڄو ضلعو ميداني علائقي تي مشتمل آهي، پر ڪٿي ڪٿي زمين ڪلراٺي ۽ لوڻياٺي به آهي، جڏهن ته اڪثر زمين لٽياسي يا وارياسي آهي. هتي زمين جا چار قسم ليکيا وڃن ٿا: ڊسڙ، پڪي، وارياسي، ۽ ڪلراٺي.

هالا ضلعي جي جانورن ۾ لومڙ، گدڙ، بگهڙ، سوئر ۽ ڦاڙها آهن. جڏهن ته پکين ۾ آڙيون، بدڪون، پاريهل، ڪبوتر، ڪوئل، ڪانو، ڪبرون، ۽ چٻون شامل آهن. نانگن جا انيڪ قسم ته جتي ڪٿي ڏسڻ ۾ پيا ايندا. جڏهن ته گهريلو جانورن ۾ گهوڙو، اُٺ، ڍڳو، گڏهه، مينهن، رڍ ۽ ٻڪري شامل آهي.

هالا ضلعي جي پيداوار ۾ جوار، ٻاجهري، ڪپهه شامل آهي. جڏهن ته ڪڻڪ، مڪئي، تماڪ، اناج، چانور، ڄاميو، ڪمند، مَٽر ۽ سرهن پڻ گهڻي پکيڙ ۾ پوکي وڃي ٿي.

هالا ضلعي ۾ ٻيلن ۾ جکري، مٽياري، سيڪات، ڪيبراٽي، ڪانوت، راٽو، نور ڪيٽي، ڀاٽوت، ڪيٽي شامل آهن. جنهن ۾ ٻبر، ديويون، نم، ٻيريون، گهٽيون ٿين. ٻيلي کاتي موجب هالا ضلعي جي چاليهه چورس ميلن تي ٻيلا پکڙيل آهن. هتي ٻبر ٻه سنو ٿئي ٿو، جيڪو ٻاڦ تي هلندڙ ٻيڙن ۾ استعمال ٿئي ٿو. اُهو ڪاٺ واڍڪي ڪم ۾ ڪارائتو آهي. هن جو چوڏو، لاک ۽ پڻ رنگائي ڪم ۾ ڪم اچن، ۽ ڏاريون جانورن جي چاري ۾ واپرائجن ٿيون.

واهن يا ڍنڍن مان جرڪو، ڪڳو، گوج مڇيون ماريون وڃن ٿيون. هتان گهٽي انگ ۾ مڇي ماري وڃي ٿي، ڍنڍن ۾ ٺڪُر، ڳاهوت، ڪولاب محمودا، ڍنڊ ڪيبراٽي، ڪُن دارو (يا ڪندو) ڏُبا شامل آهي، جڏهن ته سنڌو درياهه مان پلو ماريو وڃي ٿو.

هتي جي ماڻهن جا ويس وڳا، سنڌ جي اڪثر علائقن جي ماڻهن، خاص ڪري وچولي سنڌ جي ماڻهن جهڙا آهن. مسلمان پٽڪو، سُٿڻ ۽ پهراڻ گهڻو پائين ٿا. جڏهن ته هندو پڳڙي، انگرکو ۽ ڌوتي پائين ٿا.

هالا ضلعي ۾ ٿيندڙ ڏوهن ۾ گهڻو ڪري مال جي چوري ۽ ڪاٽ هٽڻ شامل آهي. 1872ع کان 1874ع تائين ٽن سالن دوران ڪُل ايڪيهه ماڻهو - عورتون توڙي مرد - قتل ڪيا ويا. جڏهن ته 928 ماڻهو زخمي ٿيا. چوريون هڪ هزار ٿيون، جن ۾ گهڻو ڪري مال جي چوري شامل آهي. ڪاٽ جون وارداتون 256 ٿيون ۽ ڦرون پنج ٿيون، جڏهن ته ٻيا ڏوهه 1786 ٿيا.

ضلعي جو محصول ۽ عدالتي نظام سنڌ جي ٻين ڊپٽي ڪليڪٽوريٽ جيان ساڳيو آهي. ڊپٽي ڪليڪٽر کي مڪمل طور تي محصول ۽ مئجسٽريٽ جون ذميواريون عطا ٿيل آهن. هالا جي ڇئن تعلقن جا مختيار ڪار هن جي ما تحت آهن. اُهي مقامي محصول آفيسر آهن. جن کي هڪ سو کان ٻه سو روپيا ماهوار پگهار ڏني وڃي ٿي ۽ ڇهه منشي توڙي پٽيوالا به رکيل آهن، جيڪي ضلعي مان سرڪاري وصوليون ڪن ٿا. مليل اختيارين هيٺ پنهنجي حد ۾ مئجسٽريٽ جو ذميواريون نڀائين ٿا. مختيارڪار جي ماتحت هر ٽپي تي هڪ ٽپيدار مقرر ٿيل آهي، جن جو انگ چوويهه آهي. ٽپيدارن جي ماهوار پگهار پندرنهن کان ويهه روپيا آهي.

هالا، سعيد آباد، مٽياري، شهدادپور، ٽنڊو الهيار، ٽنڊو آدم، نصرپور، ميرپور ۽ گورچاڻي ۾ ڊڪ به آهن، جيڪي ڊڪ منشي جي هٿ وس آهي. اُهي مئجسٽريٽ جي اختيارن وارن آفيسرن هيٺ ڪم ڪن ٿا.

سڄي هالا ضلعي ۾ هڪڙي سول ڪورٽ آهي. جنهن جو هيڊ ڪوارٽر هالا شهر ۾ قائم آهي. ڪورٽ ۾ مقامي ماتحت جج مقرر ٿيل آهي، جنهن کي اڳي منصف چئبو هو. هالا ضلعي ۾ مقرر ڪيل پوليس جو انگ 164 آهي، اهڙي ريت 1029 ماڻهن پويان هڪڙو هٿيار بند پوليس وارو مقرر ٿيل آهي ۽ ٽيتاليهه گهوڙي سوار آهن. هٿيار بند ۽ بغير هٿيار بند چوهتر سپاهي آهن، ۽ ميونسپل پوليس سٽيتاليهه ڄڻن تي مشتمل آهي.

هالا ڊپٽي ڪليڪٽوريٽ مان اُڳڙجندڙ محصول گهڻو ڪري ڍل، آبڪاري، شراب ۽ آفيم، اسٽيمپ، لوڻ، ٽپال گهر، آمدني ۽ سرٽيفڪيٽ ٽيڪس، ڏنڊ ۽ رجسٽريشن فيس مان وصولي ٿئي ٿو. 1873_74ع دوران وصول ٿيل آمدني 369704 رپيا هئي.

هالا ضلعي ۾ نَوَ ميونسپل ادارا آهن. سڀ کان پهرين ٽنڊوالهيار ۾ 1856ع ۾ ميونسپل قائم ڪئي وئي. ميونسپلن جي محصول جي وصولي گهڻو ڪري: در آمدي مال، لائسنس، ڊڪ، ڏنڊ وغيره مان ٿئي ٿي. وصول ٿيل پئسو گهڻو ڪري پوليس، عوامي ڀلائي جي ڪمن، اسڪالرشپ، ۽ تعليمي ادارن کي ڏنو وڃي ٿو. ميونسپالٽين ۾ ٽنڊوالهيار (جولاءِ 1856ع)، نصرپور (1860ع)، ٽنڊو آدم (جنوري 1860ع) ، هالا (پهرين مئي 1860ع)، ميرپور (ڏهه آڪٽوبر 1860ع)، گهوٽاڻو (پهرين ڊسمبر 1860ع)، مٽياري (ڏهه آڪٽوبر 1868ع)، شهدادپور (ڏهه آڪٽوبر 1868ع) ۽ کوکر (1872ع) شامل آهن.

سجي هالا ضلعي ۾ رڳو ٻه ڊسپينسريون آهن، جن ۾ 1860ع ۾ جڙندڙ هالا، ۽ ٻي 1862ع ۾ ٺهندڙ ٽنڊوالهيار شامل آهي. اهي ٻئي ادارا حڪومت جي صحت کاتي جي ما تحت آفيسرن جي انتظام هيٺ آهن، ۽ انهن ادارن جو سنڌ جي اسپتالن جو ڊپٽي سرجن جنرل سال ۾ هڪ ڀيرو دورو ڪندو آهي.

هالا ڊسپينسري ۾، 1874ع ۾ سراسري طور روز ٻن مريضن کي علاج لاءِ داخل ڪيو ويندو هو ۽ ويهن مريضن جو علاج ڪري کين گهر پيڙو ڪبو هو. جڏهن ته ٽنڊوالهيار ڊسپينسري ۾ ساڳئي سال روز ٻن مريضن کي داخل ڪبو هو ۽ سترهن جو علاج ڪيو ويندو هو.

1865ع ۽ 1869ع ۾ هن ڊويزن ۾ ڪالرا جا ڪجهه ڪيس ٿيا. سياري ۾ ٻِيڙ ٻَري جو قسم ۽ گرميءَ ۾ چمڙيءَ جو بيماريون عام ڏسجن ٿيون.

سجي ضلعي ۾ ڪوبه جيل نه آهي، پر هر هڪ مختيارڪار جي هيڊ ڪوارٽر اسٽيشن واري شهر ۾ لاڪ اپ يا ماتحت ٿاڻا قائم آهن، جتي عدالتن ۾ پيش نه ٿي سگهندڙ ملزمن کي عارضي طور تي قيد ڪبو آهي، ۽ اُتي مهيني جي سزا ڪاٽل ڏوهارين کي قيد ڪيو ويندو آهي ..... ويهه سرڪاري اسڪول موجود آهن، جنهن ۾ 840 شاگرد پڙهندڙ آهن. مقامي ٻولين جا يارهن اسڪول آهن، جن ۾ 120 استاد تعليم ڏين ٿا.

هالا ضلعي ۾ زرعي موسمون: خريف، ربي، ۽ پيشراس جي نالي سان مشهور آهن، انهن ۾ مختلف فصل ڪاهيا ويندا آهن، جن ۾ جوار، ٻاجهري، تِر، چانور، ڪپهه، چڻا، تماڪ، چانهيون، هنداڻا، ڪٽڪ، مڪئي، جاميو، مٽر، چڻا،بصر،ڪمند ۽ پنگ شامل آهي ..... در آمد ۽ بر آمد گهڻو ڪري زراعت ۽ واپار سان جڙيل آهي. در آمد ٿيندڙ شين ۾ جوار، ٻاجهري، ڪپهه ۽ تر شامل آهن، جنهن جي قيمت ساليانو ٻارهن لک روپيا آهي. ٻين برآمد ٿيندڙ شين ۾ ريشم، ڪپڙو ۽ عاج شامل آهن. در آمد ٿيندڙ شين ۾ چانور، جاميو، عاج، مٽيءَ جا ٿانوَ، گُڙ، کنڊ، گيهه، ڪجيون ۽ ڪپڙو شامل آهن.

هالا ضلعي جي نهيل مڪيه شي سوسي يا ڪيس آهي، جيڪا ساليانو ڇهن هزار روپين جي ناهي وجي ٿي. اُها سُٽڻ، قميص ۽ پهراڻ ۾ واپرائجي ٿي، سوسي يا ڪيس گهڻو ڪري هالا نئون ۽ نصرپور ۾ جڙي ٿي، پر سُني سوسي نصرپور ۾ نهي ٿي. هالا ضلعو ڪجهه ٻين اهم ٺهندڙ شين ڪري ٻه گهڻو مشهور آهي، جن ۾ ڪاشيءَ جا ٿانوَ، چوڪا، ڀاٽيون، پليٽون، گهگهيون، جنڊيءَ جو ڪم، گلدان، ۽ ٻيون شيون شامل آهن. هتي اها ڳالهه ٻه ڄاڻائڻ ضروري آهي ته ڪراچي ۾ ڊسمبر 1869ع ۾ منعقد ٿيندڙ صنعتي نمائش ۾ هالا جي پورهيتن کي پنهنجي ناهيل شين تي جهجها انعام مليا هئا.

هالا ضلعي ۾ مختلف وقتن ۽ جڳهين تي ساليانو ٻاويهه ميلا لڳن ٿا، جن مان ڪجهه ڇهه ماهي، ڪي ساليانا ته ڪي ماهوار به آهن. لڳندڙ ميلن ۾ اُڏيرو لعل، مخدوم نوح، شاهه عبداللطيف ڀٽائي، پير بلالي، رڪن شاهه، هاشم شاهه، شيخ طاهر، نوح هوتياڻي، قائمن شاهه، محمد شاهه، پير فيروز شاهه، مشائخ هوتي، پير ڪينسرو، شيخ مموسو ۽ پير وهيو شامل آهن.

ضلعي ۾ رڳو ڇهه سو ميلن تي رستا نهيل آهن، پر منجهانئن هڪڙو ٻه پڪو يا ڏامر وارو رستو نه آهي، انهن مان ڪجهه رستن تي پليون ٻه نهيل آهن ...... هتي پنج مڪيه آفيسون ۽ ٻه ذيلي آفيسون آهن، جيڪي هالا، ٽنڊو آدم، گدو بندر ۽ ٽنڊوالهيار ۾ قائم آهن. ٽپالي خطن پٽن کي هالا کان شهدادپور ۽ هالا کان مانجهند تائين، هالا کان ٽنڊوآدم ۽ مٽياري کان شيخ طاهر تائين سنڌو درياهه وسيلي ٻيڙين يا پيادا پهچائين ٿا. هوڏانهن ڪيبراٽي، ڪامل لغاري، لانڊي ڪيسانو، لانڊي خاناهه، جمن ٽيبو ۽ ميون وهيو ۾ ڏر مشالا نهيل آهن. هوڏانهن هالا ڪليڪٽوريٽ ۾ سترهن پتڻ آهن، جيڪي سرفراز واهه، نصير واهه، سانگرو واهه، گهلو واهه، گنج بحر، شاهه واهه ۽ لوهاڻو تي نهيل آهن ...... سرڪاري اليڪٽرڪ ٽيليگراف لائين حيدرآباد کان عمرڪوٽ ويندڙ ٽنڊوآدم وسيلي

۽ وري ٻيهر حيدرآباد کان روهڙي ڏکڻ کان اتر تائين، هالا ضلعي جي ڏاکڻي حصي مان لنگهي ٿي، پر هالا ضلعي ۾ ڪنهن به هنڌ ٽيليگراف اسٽيشن نه آهي.

هن ڊويزن ۾ ڪيترين ئي اهم تاريخي جاين، پنهنجي انفرادي قدامت جي خيال کان، يا تعميراتي اڏاوت جي خوبيءَ ڪارڻ ڌيان ڏيڻ جوڳيون آهن. انهن ۾ سڀ کان آڳاٽو قديم ماڳ برهمڻ آباد آهي. هالا کان ٻن ميلن جي مفاصلي تي خدا آباد جو شهر آهي، جيڪو ڪنهن دور ۾ ٽالپر ۽ ڪلهوڙا حڪمرانن جو وڏنڊڙ شهر هو. گڏو گڏ هتي تراڪڙي سنئين پٽ تي ڪيترائي قبا ۽ مزارون پڻ ٺهيل آهن. تارتن موجب اهو اٽڪل سٺ سال اڳي ڏاڍو وڏو شهر هوندو هو، جيڪو حيدرآباد جي پکيڙ ۽ آبادي کان به ٻيڻو هو، پر وقت جا هاڃا، جو 1844ع تائين اُتي ڪوبه ماڻهو رهندڙ نه هو. اُتي فتح علي خان جو مقبرو ڌيان جوڳو آهي. جيڪو سُٺيءَ حالت ۾ آهي. چيو وڃي ٿو ته اهو هڪ سو سال اڳ ٺهرايو ويو هو. مقبري جي پيڙهه پٿريلي آهي، پر اوساري پڪين سرن جي ڪنيل آهي. هالا تعلقي ۾ اڏيرو لعل ۾ هڪ مقبرو آهي، جتي ساليانو هندوئن جا ڪيترائي ميلا لڳن ٿا. تنهن بابت چيو وڃي ٿو ته اهو پنج سو سال پراڻو آهي. اهو هينئر به سنيءَ حالت ۾ آهي. ٽنڊوالهيار ۾ ڪامڙو جي ماڳ تي چار مقبرا آهن، جن مان به پير محمد اشرف جي نالي پويان سڏجن ٿا، جيڪي چاليهه سال اڳ جوڙايا ويا هئا. جڏهن ته ٻيا به مقبرا پاڪ سنگهار جا آهن، ۽ پائنجي ٿو ته ٻاونجاهه سال اڳ ڪڙا ڪيا ويا هئا. مقبرن جي پيڙهه پٿر جي آهي، ۽ باقي اوساري پڪين سرن سان ڪنيل ۽ منجهس چٽسالي جو ڪم ٿيل آهي. اهي سنيءَ حالت ۾ آهن. ٽنڊي الهيار تعلقي ۾ ميون وهيو جو مقبرو پڻ آهي، جيڪو سٺ سال اڳ ٺهرايو ويو هو ۽ اجان سني حالت ۾ آهي. ٻين مقبرن جيان ان ۾ پڻ پڪيون سرون ۽ پيڙهه پٿر جي استعمال ڪيل آهي.

هالا ڊپٽي ڪليڪٽوريٽ جي هالا تعلقي ۾ ڇهه تپا، ۽ ستر ڳوٺ شامل آهن، جنهن جي ايراضي 524 چورس ميل آهي، ۽ آبادي 78237 ماڻهن تي مشتمل آهي. اُتان 1873_74ع دوران 134674 روپيا سرڪاري محصول وصول ٿيو.

هالا پراڻو

هالا پراڻو، هالا تعلقي جو شهر آهي، جيڪو نئين هالا کان اُتر ۾ به ميل پري، وڏي ڍنڍ جي ڪناري تي واقع آهي. شهر ڪي رڳو نئين هالا ۽ ڪاٺوٽ جو رستو آهي. اُتي تپيدار جو هيڊ ڪوارٽر اسٽيشن ۽ هڪڙو سرڪاري ورنيڪيولر اسڪول به قائم آهي. شهر جي آبادي - مسلمان توڙي هندو - 2467 ماڻهن تي ٻڌل آهي. آبادي ۾ ميمڻ، گراٽا، شاهاٽي، هالاري، لوهاڻا، سيهلاس ۽ کتري شامل آهن، جن جو ڌنڌو گهڻو ڪري زراعت آهي. هن شهر بابت چيو وڃي ٿو، ته اهو سنڌ تي سمن جي حڪمرانيءَ دوران 1422ع (800 هجري) ۾ ٺهيو هو، پر پوءِ سنڌو درياهه پائڻ ڪري 1800ع ۾ ڦٽي ويو.

هالانئون

هالا نئون، جنهن کي اڳ ۾ مرتضيٰ آباد چئبو هو، سو هالا تعلقي جو مکيه شهر آهي، ۽ 25.45 اُتر ويڪرائي ڦاڪ ۽ 68.28 اوڀر ڊگهائي ڦاڪ تي موجود آهي. شهر پرسان علي گنج واهه وهي ٿو ۽ اهو حيدرآباد کان ڇٽيهه ميل مفاصلي تي واقع آهي.

هالا جا مختلف شهرن سان رابطي لاءِ ڪيترائي رستا ٺهيل آهن. اهو حيدرآباد کان روهڙي ڏانهن ويندڙ نيشنل هاءِ وي روڊ سميت گهوٽاڻا، پٽ شاهه، پراڻي هالا، اڏيرو لال، شهدادپور ۽ ٽنڊو آدم ڏانهن ويندڙ رستن سان ڳنڍيل آهي. شهر ۾ ڪيترين ئي سرڪاري جڳهون: جيئن ڊپٽي ڪليڪٽر جو بنگلو، جنهن جي پرسان هڪڙو سهڻو باغ آهي. ماتحت جج جي دربار، مختيارڪار جو ديرو، هڪ ڊسپينسري، مسافر خانو، ڌرمشالا، گورنمينٽ ورنيوڪيلر ۽ ڇوڪرين جا اسڪول، ڊڪ ۽ پوليس لائين ٺهيل آهن. هالا ۾ ميونسپالٽي پڻ آهي، جيڪا مئي

1860ع ۾ نهي هئي، هتان 74_1873ع ۾ حاصل ٿيندڙ ساليانو محصول 2756 روپيا رهيو. ۽ خرچ 2646 روپيا آيو. ڪُل آدمشماري 4096 ماڻهن تي مشتمل آهي، جن ۾ 2646 مسلمان ۽ 1234 هندو شامل آهن. هتي گهڻو ڪري ميمڻ برادري رهي ٿي. ماڻهن جو ڌنڌو گهڻو ڪري زراعت سان ڳنڍيل آهي. جڏهن ته هندو، لوهاڻا ۽ ٻاپڙا واپاري آهن.

هالا ۾ رهندڙ مکيه معزز ماڻهن ۾ مخدوم ۽ قاضي شامل آهن. تنهن مان ميان مخدوم اميد محمد سيني ڪا وڏيڪ مشهور ۽ مکيه آهي. هالا جو مکيه واپار اناج جهڙوڪ: ٻاجهري، جوار، ڪڻڪ، گيهه، ڪپهه ۽ ڪنڊ آهي. جنهن جي قيمت ساليانو اوڻيتاليهه هزار ٿئي ٿي .... هالا نئون ٽانون، ڪاشيءَ، ڪاڏيءَ ۽ جنڊي جي ڪم ڪري مشهور آهي. هتي جيڪي ڪاڏي پيتي ۾ واپرائيندڙ سُنا ٽانوَ ٺاهيا وڃن ٿا، تن لاءِ مٽي سنڌو نديءَ مان ڪڍي وڃي ٿي.

نئون هالا مخدوم مير محمد 1800ع ۾ نهرايو هو، تنهن ڪان پوءِ پراڻا هالا نهيو، جيڪو هن ڪان رڳو ٻه ميلن جي مفاصلي تي آهي، جنهن ڪي انهيءَ دور ۾ سنڌو درياهه جي پاڻي جو جوکو هو .... هتي جي قديم آثارن ۾ ٻه مزارون ۽ هڪڙي مسجد شامل آهي، جيڪي مخدوم امين محمد جي ملڪيت آهن. اُهي مزارون مشهور بزرگ مخدوم نوح جي اعزاز ۾ نهرايون ويون، جيڪو 1505ع ۾ پيدا ٿيو، ۽ ستاسي سالن جي ڄمار ۾ لاڏاڻو ڪري ويو هو، هن جي عقيدت طور سال ۾ ٻه ڀيرا مٽس ميلو لڳندو آهي، ته سڄي سنڌ مان ماڻهو پير جي عقيدت ۾ اچي هتي ڪٺا ٿيندا آهن. چيو وڃي ٿو، ته هن جي مزار سنڌو درياهه جي پاڻي ڪري ٻه ڀيرا هٽائي ٺاهي وئي، پر هاڻي سندس آخري آرام گاهه نئين هالا ۾ قائم آهي، جتي ڪيس ٻيهر 1779ع ۾ ڍڪيو ويو. هن جي پيڙهه جو پٽر مخدوم محمد زمان 1795ع ۾ رکيو هو، ۽ هڪڙو چبوترو ساڳي سال مير فتح علي خان ٽالپر نهرايو هو.

مقبري جي اُتر ۾ جيڪا مسجد آهي، سا مير ڪرم علي خان ٽالپر نهرائي هئي، ۽ مزار سان لاڳاپيل جايون اٽڪل 1810ع ۾ مخدوم ڀنيو لٺو طرفان نهرايون ويون هيون. جهرندڙ مزارن جي ڪجهه عرصو اڳ ٻه هزار روپين جي لاڳت سان مرمت ڪرائي وئي، جنهن مان اڌ رقم برطانوي حڪومت ادا ڪئي، ۽ باقي حصو مزار جي متولي امين محمد ادا ڪيو.

ڀٽ شاهه

ڀٽ شاهه، هالا ڊپٽي ڪليڪٽوريٽ جو شهر آهي، جيڪو هالا ڪان چار ميل اوپر ۾ واقع آهي. شهر رستن وسيلي ٽنڊي آدم ۽ هالا سان ڳنڍيل آهي. هتي ڪوبه سرڪاري آفيسر نٿو رهي. جڏهن ته ڀٽ شاهه جي ٽپيدار جو دير ڪنڊو ۾ واقع آهي. شهر جي ابادي 1640 ماڻهن تي مشتمل آهي، پر هندو ۽ مسلمانن جي صحيح انگ جي ڄاڻ نه آهي. علائقي جي واپار ۾ گهڻو ڪري چانور، جوار، ٻاجهري، ڪپهه ۽ گيهه شامل آهي. هن شهر جو مکيه معزز ماڻهو پير ميان الله بخش آهي. جنهن جي رهائش به هتي آهي. هتي ساليانو ميلو به لڳندو آهي، جنهن ۾ اٽڪل چار هزار ماڻهو شريڪ ٿين ٿا. اهو شاهه عبداللطيف جو شان آهي، جنهن هن شهر جو بنياد 1727ع ڏاري وڌو هو.

گهوٽاڻا

گهوٽاڻا، هالا ضلعي جي هالا تعلقي جو هڪڙو ڳوٺ آهي، جيڪو گهارا محمود واهه لڳ ۽ هالا ڪان ڏکڻ ۾ رڳو ڇئن ميلن جي مفاصلي تي واقع آهي. هي هالا ۽ ٽنڊو آدم سان رستن وسيلي ڳنڍيل آهي. هتي ڪو به مکيه سرڪاري آفيسر نٿو رهي، ۽ نه ئي ان لاءِ ڪا سرڪاري جڳهه آهي، پوءِ به هتي پوليس لانڍي سميت هڪڙو ڌرم شالا پڻ آهي، جيڪو 1872ع ۾ جوڙايو ويو هو. ڳوٺ ۾ ميونسپالٽي آهي، جيڪا ڊسمبر 1860ع ۾ نهي هئي. هن علائقي مان 74-1873ع ۾ وصول ٿيندڙ محصول 1465 رپيا هو. ماڻهن جي آبادي 953 ڄڻن تي مشتمل آهي، جنهن ۾ 553 مسلمان ۽ 341 هندو شامل آهن. شهر سنڌو درياهه ڪان رڳو ٻن ميلن جي مفاصلي تي واقع آهي، اتي

هڪڙو گودام آهي، جتي شڪارپور، ٽنڊو آدم، ٽنڊوالهيار وغيره شهرن ڪان پٽڻ وسيلي ايندڙ اناج، ڪپهه، تيل، ۽ ٻيون شيون گڏ ڪيو وينديون آهن.

[هي مواد حسين بادشاه جي سهيڙيل ڪتاب "حيدرآباد جي تاريخ" (صفحو نمبر 348 ڪان 354 ۽ 357 ڪان 358 تائين) مان ورتو ويو آهي.]

ڪمپوزنگ ذوالفقارعلي ابڙو

هالا جو سيرُ

پيرو مل مهرچند آڏواڻي

[محترم پيرومل مهرچنداڻي صاحب سنڌ جو سيلاني نالي ڪتاب لکيو هو. جنهن مان هالا جو ذڪر هيٺ پيش ڪجي ٿو. ياد رهي ته هي مواد حسين بادشاه جي سهيڙيل ڪتاب ”حيدرآباد جي تاريخ“، روشني پبليڪيشن تان ڪوريو ويو آهي.]

هالا

مسلمانن جي هڪ ذات جو نالو ”هالا“ آهي، جنهن تان هالن جي شهر تي نالو پيو آهي. هالن جا شهر ٻه آهن: هڪ هالا پراڻا، ٻيو هالا نوان، جن جي وچ ۾ مفاصلو رڳو ڪوهه ڪن جو آهي. پراڻن هالن جو شهر سمن جي صاحبيءَ ۾ 1422ع ڌاري ٻڌو، پر پوءِ درياهه شاهه جي دڙڪن ماڻهن کي مُنجهايو ۽ ڪيترن پنهنجا اصلوڪا ڇنا ڇڏي وڃي نوان پَٽَ وسايا. نون هالن جي شهر جو اصلوڪو نالو مرتضيٰ آباد هو. اهو نئون شهر ارڙهين صديءَ ۾ مخدوم مير محمد ٻڌايو هو، جنهن جو مقبرو اڄ تائين اُتي آهي. نون هالن ۾ مخدوم نوح جي به درگاهه آهي. انهيءَ درگاهه ۾ جيڪي لکيتون آهن، تن مان هڪ وڏيءَ لکيت مان معلوم ٿو ٿئي ته اهو مقبرو مخدوم محمد زمان جوڙايو هو. اهو مقبرو 1790ع ۾ ٺهيو ۽ اُن جي مٿان ساڳئي سال ۾ فتح علي خان ٽالپر قُبو اَڏايو هو. مخدوم مير محمد جو مقبرو به فتح علي ٽالپر جو اڏايل آهي. ٻنهي مقبرن جي ويجهو مسجد آهي، جيڪا ڪرم علي خان ٽالپر جي جوڙايل آهي. هتي ٽالپرن ڇو هي خرچ ڪيا آهن، سو هن ڪري جو مخدوم نوح سنڌ جي هاڪارن درويشن مان هڪڙو آهي. حقيقت ڪري سنڌ ۾ ٽي مرشد ليکيندا آهن: هڪڙو مخدوم لعل شهباز قلندر سيوهاڻي، ٻيو مخدوم نوح هالن وارو، ۽ ٽيون مخدوم بلاول باغبان تعلقي دادوءَ وارو. هن شهر جو مخدومن جي ڪري مانُ مرتبو مٿي آهي ۽ ڪاريگريءَ جي ڪمن هالن کي هاڪارو ڪيو آهي، نه ته هتي ٻيو ڪجهه ڪونهي، يعني هتي ڪو اهڙو نزاڪت ڀريو نظارو ڪونهي، جنهن جو ذڪر ڪجي: باقي درياهه جي پر آهي، جنهن ڪري وڏا وڻ واٽن تي آهن. سڄي هالن تعلقي ۾ پڪي زمين ٿوري آهي: باقي دسڙ، وارياسي ۽ ڪلراٺي گهڻي آهي.

هالن جو شهر ڪاشيءَ جي سامان ۽ جنديءَ جي ڪم ڪري گهڻو هاڪارو آهي. حقيقت ۾ عاليشان هندورا ۽ پلنگ ۽ سهڻا گنج، جن تي مينا ڪاري ٿيل هوندي آهي، سي ڪاڻوٽ تعلقي هالا ۾ ٺهندا آهن: پر اهو سڀ هالن جو سامان سڏبو آهي. هالن جو ڪاشيءَ جو سامان يوروپي ماڻهو دل ڪري وٺندا آهن: پر سنڌي ماڻهن ۾ اُن جو اهڙو قدر ڪونهي، جهڙو هئڻ گهرجي.

هالن ۾ سوسيون ۽ ڇيڪ به ٺهندا آهن. هالن جي ڇيڪن جو ذڪر هڪ ڪافيءَ ۾ آهي، تنهنڪري اُها هتي ڏجي ٿي:

ڪافي طرز: پاڻ ڏاڍن سان نِينهن نه لائجي.

ملڪ جي مان وڌائڻ لاءِ، ڪپڙو پايو سڀ ديس جو
نٽ شٽ کي سڀ ڏيو نيڪالي، واديءَ هِلت هلائڻ لاءِ
هنر هزارين مُئل جياريو، هنرن زرر وٺائڻ لاءِ

ساڏو هيرانند ۽ نولراءِ، پاتا تي چيڪ چتائڻ لاءِ
چيڪ هالن جا ساڏن پاتا، هنرن کي همٿائڻ لاءِ
جهڙي اسان کي ڪونه ڪري ڪو، ديس مان بُک مٽائڻ لاءِ
سوال پارت جو سُٺو سنتواسي، ديس سان پال پلائڻ لاءِ
ڪپڙو پايو سڀ ديس جو.

هالن ڏي وڃڻ لاءِ ٽنڊي آدم يا شهدادپور اسٽيشن تي لهبو آهي. ٽنڊي آدم کان وڃبو ته واٽ تي شاهه جي پٽ اينڊي، جنهن جو ذڪر ڪيترن ڪتابن ۾ آهي، جو اُهو ڳوٺ سهٽي لطيف ٻڌايو هو، جنهنڪري هو عام طرح پٽائي گهوٽ سڏجي ٿو. شهدادپور کان هالن ڏي وڃبو ته اُڏيري لال جو درشن سولائيءَ سان ڪري سگهبو. جيڪڏهن ڪنهن کي دادوءَ پاسي کان هالن ڏي وڃڻو هجي ته گوپانگ اسٽيشن تي لهي پوي، جو اُتان پنڌ رڳو چار ڪوهه آهي؛ پر ڪٽڻ لانگهائو پنڌ آهي. خشڪيءَ جي رستي هالن وڃڻ لاءِ حيدرآباد جي ڪاري ڦڙدي وٽان مياٽي ۽ مٽياري وارورستو وٺي وڃبو آهي. هن پاسي حيدرآباد ضلعو، نواب شاهه سان اچي ملي ٿو ۽ ٻئي ضلعا هن پاسي اُڏيري لعل جي در جا دربان ٿي بيٺا آهن.

خدا آباد (نئين)

خداآباد جو شهر نون هالن کان ڏيڍ ميل پنڌ تي آهي ۽ ٽنڊي آدم جي اسٽيشن کان ساڍا اٺ ڪوهه ڪن پري آهي. هي شهر ميان سرفراز خان ڪلهوڙي 1774ع ڌاري ٻڌايو آهي. انهيءَ کان اڳي ڪلهوڙن جو تختگاهه اُهو خداآباد جو شهر هو، جيڪو دادوءَ پاسي آهي؛ پر ڪوسن انهيءَ شهر کي باهه ڏيئي ساڙي ڇڏيو، جنهنڪري ميان غلام شاهه ڪلهوڙي نيرن ڪوٽ (حيدرآباد) وسائڻ جي ڪوشش ڪئي. جيستائين حيدرآباد جو قلعو ۽ ٻيون جُڙيون، تيستائين ڪلهوڙا ڪجهه وقت شاهپور ۾ رهيا ۽ پوءِ هي خدا آباد جو شهر اچي وسايائون، جو 1789ع تائين سندن گاديءَ جو هنڌ هو. ميان غلام شاهه ڪلهوڙو حيدرآباد کي پنهنجي تختگاهه بنائڻ کان اڳ پاڻ حياتيءَ جي تخت تان لهي پيو. مير فتح علي خان پوءِ حيدرآباد کي پنهنجو تختگاهه ڪيو، پر تڏهن به هي خدا آباد جو شهر چڱو وسيل هو. 1814ع تائين هي نئون شهر اهڙو وسيل هو، جهڙو حيدرآباد جو شهر اُنهيءَ سان سال وسيل هو؛ پر ٿيهن ورهين ڪانپوءِ يعني 1844ع ڌاري هن خدا آباد جو اهڙو حال ٿيو، جو منجهس نالي کي هڪ گهر به ڪونه بچيو. ڪيترا پير مرد چون ٿا ته هن شهر کي درياهه پائي ويو، جنهنڪري ماڻهو هتان لڏي ويا. تواريخن مان ايترو معلوم ٿئي ٿو ته هي شهر ڦٽڻ کان اڳ ڪيتري قدر ڌڪاٽجي به ويو هو.

هن وقت خدا آباد جو شهر مانيٽن جو پاڙو (قبرستان) آهي. هتي هڪ ڪوٽ نهيل آهي، جنهن جي اندر مير فتح علي جو قُبو آهي، جيڪو اندران سڄو پٿر جو آهي ۽ مٿس عمدو نقش اُڪريل آهي. قُبي ۾ ٻين ميرن جون به قبرون آهن، جيڪي سڀ پٿر جون آهن ۽ مٿس قرآن شريف جون آيتون خوشخط لکيل آهن. اُنهيءَ قُبي جي صحن جي اُيرندي پاسي پٿر جون چار چوکنڊون آهن، جن جي اُتر طرف هڪ تجر ۾ به تربتون آهن، جن مان هڪ تُربت مائي خيريءَ جي آهي، جيڪا مير فتح علي خان جي ماءُ هئي. مائي خيريءَ جي مسجد حيدرآباد ۾ ميان فقير جي پڙ ۾ آهي ۽ پاڻ هتي پنهنجي پُٽ جي پير ۾ دفن ٿيل آهي.

خدا آباد واري ڪوٽ جي ٻاهران مسجد آهي، جنهن جي اُتر طرف چوديواريءَ اندر پٿرايون چوکنڊون آهن، جن تي اُڪر جو ڪم نهايت عمدو ٿيل آهي. هتي اُلهندي پاسي هڪ اُٺ جيڏي قبر سرن جي نهيل آهي! هي سڄو مقام آهي ۽ اُن جي اُتر ڏي ڪلهوڙن جو قلعو آهي، جنهن ۾ مير بهرام ۽ مير صوبيدار سان غضب ٿيو هو. مير بهرام، مير شهداد جو پُٽ هو ۽ ميان غلام شاهه ڪلهوڙي وٽ برک هو. ميان سرور خان به پهريائين ڏاڍي عزت ڏيندو هوس، پر پوءِ هڪ حرڪتي سردار راڄو ليکي، جيڪو موري تعلقي ۾ دفن ٿيل آهي، تنهن ميان

سرفراز خان کي چوريو، جنهنڪري ميان جي مير بهرام ۽ سندس پُٽن ۾ بدگماني پيدا ٿي. مير بهرام کي ٻہ پُٽ هئا: هڪ مير بجر، ٻيو مير صوبيدار. هڪڙي ڏينهن مير بهرام، ميان سرفراز خان جي سلام تي ويو تہ ميان چيس تہ پنهنجي پُٽ مير بجر جا حال ڏس. اُجهو هي خط پڙهي ڏس تہ منجهس ڇا لکيو اٿس. مير بهرام وائڙو ٿي ويو ۽ عينڪ پائي اجا خط تي پڙهيائين تہ ميان سرفراز خان پنهنجي ڪنهن ماڻهوءَ کي اشارو ڪيو، جنهن اُمالڪ ترار هڻي سِسي ڌڙ کان ڌار ڪري ڇڏيس! هي ويچارو خط پڙهي خون تي ويو!! ميان سرفراز جي ماڻهن پوءِ مير بهرام جي پُٽ مير صوبيدار کي وجهي ماريو، پر هن مرڻ کان اڳ راڃي ليکيءَ جي پُٽ الله بخش ۽ ٻين ٽورن کي عدم جي راهہ ٻڌائي. هي هولناڪ حادثو 1774ع ۾ ٿيو.

مير بحر کي پٽس اڳيئي چيو هو تہ ميان سرفراز مان خوف سمجهجهانءِ، سو تہ هڪدم هليو ويو حج تي! هڪ پير مرد مسلمان چيم تہ مير بجر ڪاٺو هو ۽ ڏاڍو سياڻو هو. هو ساهہ بچائڻ سانگي حج ڏي هليو ويو، پر اُتي بہ سنڌ جي وٺن کي پيو سنياريندو هو. مير بجر جي ڏاڙهي ڏگهي هئي، تنهن سان درگاهہ جو در پيو چنڊبيندو هو ۽ دم دم اها دعا پيو پِنندو هو تہ شل سگهو سنڌ ۾ وڃي موجون ماڻيان. پير مرد چيو تہ ڪنهن وقت درگاهہ مان مير بحر کي آواز آيو تہ، ”بجر ڪاٺا، وڃي گهماءِ سنڌ ۾ گهاٽا.“ مير بجر پوءِ سنڌ ۾ آيو ۽ گهاٽن گهُمائڻ کان اڳ سندس سر تي تلوار گهماياٿون، جا ڳالهہ عالم آشڪار آهي. ”ڪَنَ جي ڳالهين مير بجر کي مارايو!“ اِهو پهاڪو اڄ تائين مشهور آهي. هن خدا آباد واري قبرستان ۾ مير بهرام ۽ پٽس مير صوبيدار جون قبرون جدا چوڪنڊين ۾ آهن ۽ مير بجر جي چوڪنڊي اُنهن جي چوڪنڊين جي ويجهو آهي.

اڏيرو لعل

ڳوٺ اُڏيرو لعل، هالن تعلقي [هاڻي مٽياري تعلقي] ۾ اُڏيرو لعل اسٽيشن کان پنجن ميلن جي مفاصلي تي آهي. اهو اصل جهيجن جو ڳوٺ سڏبو هو، جو جهيجا ذات جا مسلمان اُتي رهندا هئا. هتي پوءِ اُڏيري لعل جو مندر نهيو، تنهنڪري لعل صاحب جو مٽس نالو پيو. لعل صاحب پنهنجي مندر لاءِ هي پَٽ ممڻ نالي هڪ ميمڻ کان سنبت 1019 ڏاري ورتو هو. هن پهريائين پٽ جا پئسا تي گهريا. چون ٿا تہ اڏيري لعل امالڪ زمين ۾ نيزو کوڙيو تہ ميمڻ کي اکيچار ڏن ڏرتيءَ ۾ پوريل ڏسڻ ۾ آيو. تڏهن سمجهيائين تہ ڪنهن ڪامل سان ڪم پيو اٿم. هو پوءِ پنهنجي زال سان صلاح ڪرڻ ويو تہ هن کان پٽ لاءِ پئسا ونجن يا نہ. اڏيري لعل سان ان وقت پڳر نڪر ساڻ هو، جيسين ميمڻ جوءِ سان صلاح ڪرڻ ويو، تيسين هنن ٻنهي ڄڻن (لعل صاحب ۽ پڳر نڪر) کي اس گهڻو ستايو. لعل صاحب پوءِ پنهنجي قدرت سان هڪ ڪٻڙ جو وڻ پيدا ڪيو هي ٻئي ڄڻا ان جي ڇانو ۾ ٿي ويٺا. ميمڻ پوءِ زال سوڌو آيو، هي قدرتي وڻ ڏسي هيڪاري وائڙو ٿيو. هن پوءِ لعل صاحب کي چيو تہ زمين جا پئسا اسان کي ڪونہ کپن: باقي ايتري مهرباني ڪريو، جو جيڪا درگاهہ هتي ناهيو، تنهن ۾ اسان کي مجاور ڪري رکجو. لعل صاحب اها ڳالهہ قبول ڪئي ۽ پڳر نڪر، جيڪو سندس سؤٽ بہ هو ۽ شش بہ هو، تنهن کي مندر جوڙائڻ جي پارت ڪري پاڻ گهوڙيءَ تي سوار ٿيو ۽ گهوڙيءَ سوڌو اُنهي هنڌ سيني جي ڏسندي زمين ۾ الُوپ تي ويو!

جنهن هنڌ اڏيري لعل نيزو کوڙيو تنهن هنڌان قدرتي پاڻي نڪتو. پڳر نڪر پوءِ انهي هنڌ کوهہ کٽايو، جنهن کي ”ٻالنيو“ ڪري سڏيندا آهن. لعل جا جاتي انهي کوهہ ۾ ٻجراٽا ۽ ديگيون وجهندا هئا. ڪٻڙ جو وڻ جيڪو لعل صاحب پنهنجي قدرت سان پيدا ڪيو هو. سو بہ اڄ تائين آهي، ان جي پر ۾ ٻيا بہ ڪٻڙ ڄارا آهن.

اڏيري لعل جو هاڻوڪو مندر جڏهن نهيو تي، تڏهن مسلمان چوڻ لڳا تہ اسين هتي تجرون جوڙائيندا سون ۽ قبو اڏائيندا سون؛ توهنين جيڪڏهن مند جوڙيندا تہ پوءِ اسان کي پير پاڻ بہ ڪونہ ڏيندا: پر جنهن صورت ۾ هو شيخ طاهر هو ۽ اسان جو وڏو پير هو، تنهن صورت ۾ سندس قبر جوڙائڻ اسان تي حق آهي.

هندو چوڻ لڳا تہ هو شري امر اُڏيرو لعل صاحب هو ۽ اسان جو اوتار هو، تنهنڪري اسين مندر جوڙائينداسون ۽ اکند جوت ٻاريندا سون. اهڙيءَ طرح هندن ۽ مسلمانن پهريائين پاڻ ۾ ردبدل ڪئي: پر پوءِ چڱي مت آين، جو پاڻ ۾ ٺهراءُ ڪيائون تہ سڄي رات جاڳي امر لعل کي ارداس ٿا پايون، من اهو پنهنجي درگاهہ جو فيصلو پاڻ ڪري. چون ٿا تہ نيٺ اڌ رات جو آواز آين تہ ذات تي ڏات ڪانهي، هتي جيڪو ڪمائي ڪندو، شيءِ آهي تنهن جي. مسجد ۽ مندر هڪ ڳالهہ آهي، رڳو دل مان دئيت ڪڍڻ گهرجي. توهين هاڻ هيئن ڪريو، جو مسلمان قبو اڏائين ۽ هندو جوت جا آستان جوڙائين ۽ ٻئي پائرن جيان گڏجي ميٺ محبت ۾ مندر جي خدمت ڪن. انهيءَ فيصلي پٺاندر هندن ۽ مسلمانن گڏجي ڪم ڪيو ۽ ڪيترا سال سلوڪ ۾ گذاريائون، پر ٿن سالن کان منجهن اچي ناسازي پيدا ٿي آهي، جنهن ڪري حيدرآباد جي ڪليڪٽر صلح سانت قائم ڪرڻ لاءِ اڏيري لعل جو ميلو بند ڪرائي ڇڏيو آهي ۽ هاڻ نصرپور ۾ ميلو لڳندو آهي. اڳي هتي چيٽي چند جي ميلي تي تمام چڱو واپار هلندو هو. ميلي تي اٺ ٻہ وڪامڻ ايندا هئا.

(صفحو نمبر 457 کان 461 تائين) ڪمپوزنگ ذوالفقارعلي ابڙو

جي ايم سيد

هالا جا دوست

[سائين جي ڪتاب جنم گذاريم جن سين، ۾ هالا جي جن شخصن جو احوال آهي، سو هيٺ ڏجي ٿو.]

1. **مخدوم غلام محمد صاحب، مخدوم ظهير الدين صاحب**(هالا)

حضرت مخدوم نوح عليہ رحمت جو هي پندرهون نمبر سجاده نشين، 12جمادي الاول 1303ھ مطابق 21 فيبروي 1886ع تي ڄائو هو. هن سنڌي، فارسي، عربي ۽ انگريزيءَ جي تعليم ورتي. پاڻ پنهنجي والد جي 6 رجب 1335ھ مطابق 11جنوري 1927ع تي وفاتيءَ بعد سجاده نشين ٿيو. سندس حياتيءَ تي مختصر روشني وجهڻ کان اڳ بهتر آهي تہ سندس خاندان ۽ چند تازه سجاده نشينن جي زندگيءَ بابت ڪجھ لکان. هي خاندان سنڌ ۾ "نو لکي گودڙي" ڪري سڏبو آهي، يعني انهيءَ جي تسلط ۽ اثر ۾ پير صاحب پاڳاري کان پوءِ، يا ڪن جي نظر ۾ ان کان بہ وڌ، هيءَ گادي شمار ڪئي ويندي آهي. اڳين جو احوال بيان ڪرڻ هن ڪتاب جي دائري کان ٻاهر ٿيندو. چوڻ ۾ اچي ٿو تہ منجهن، واري سان، هڪ سجاده نشين فقيريءَ ۽ درويشيءَ طرف راغب ٿيندو آهي، ۽ هڪ دنياوي اقتدار ۽ ناموس طرف لاڙو ڪندو آهي.

مخدوم ميان امين محمد

سندس ڏاڏو، مخدوم ميان امين محمد صاحب، 7 شعبان 1254ھ مطابق 27 آڪٽوبر 1838ع تي ڄائو هو. اول ۾، دنياوي گادي نشينن وانگر، شڪار ۽ راڳ وغيره ڳالهين طرف دلچسپي رکندڙ هو. آخر عمر ۾ هن کي ويراڳ واسو ڏنو ۽ هالن جي پر ۾ "راهوندا" نالي مڪان ۾ چارن ۽ ڪٻڙن ۾ ڪڏ ڪڍي، چلہ ڪشيءَ ۾ مشغول ٿيو. سگھو ئي فقيريءَ ۽ شاعريءَ ۾ درڪ حاصل ڪيائين. 26 رمضان 1303ھ مطابق 29 جون 1886ع تي سندس وفات ٿي. سندس وڏو فرزند ميان محمد زمان سجاده نشين ٿيو.

مخدوم ميان محمد زمان

هي مخدوم صاحب سنڌ جي عام سجاده نشينن وانگر، ظاهري رعب ۽ طاقت، نالي ۽ ناموس ۾ وڪ وڌائڻ لڳو. سندس نالو، انهيءَ ڪري، سرڪار پئجي ويو. هن ۾ فقيري يا درويشي نہ هئي، پر مڙسيءَ جا گهٽا اکر هئس. هو پورالو راڄا ڪري ليکبو هو. سندس راضي ٿيڻ ۽ رنج ٿيڻ جو پتو نہ پوندو هو. جي ڪنهن تي راضي ٿيندو هو تہ ڍئي ڇڏيندو هوس، جي ناراض ٿيندو هو تہ خدا ڏئي پناھ. هو سنڌ جي انهن مخصوص خاندانن مان هو، جن ڪامورن جي ڏاڍ اڳيان سر نہ نمايو، جنهنڪري هن کي گهڻيون تڪليفون برداشت ڪرڻيون پيئون. مثل ڪيس هڪ زال جي قتل ۾، ڪوڙي ڪيس هيٺ رجوع ڪري، گهڻيءَ تڪليف ۽ خرچ ۾ آندو ويو هو. سندس ڏينهن جا بہ قصا عام ٻڌڻ ۾ ايندا آهن، جنهن مان سندس جوشيلي ۽ باغيرت طبيعت جو پتو پئجي سگهي ٿو.

چون ٿا تہ ڪنهن ڪليڪٽر کي دعوت ڏنائين، ۽ انهيءَ زماني جي دستور مطابق، سندس تفريح طبعيءَ لاءِ ملھ ۽ گهيٽن جي ويڙھ جو انتظام ڪرايائين. گهيٽن جي ويڙھ وقت ڪليڪٽر اعتراض ورتو. چي هي جانورن تي بيرحميءَ جو دستور آهي، اهو هو ڏسڻ نٿو گهري. انهيءَ تي ڪاوڙجي، مخدوم صاحب ساري مجلس درهم برهم ڪرائي ڇڏي. ۽ اها پرواھ نہ ڪيائين تہ ڪليڪٽر ناراض ٿيندو. چي: جيڪڏهن مهمان جي پسند جو لحاظ رکڻ ضروري آهي، تہ ميزبان جي پسندي بہ ڪي حق رکي ٿي. دعوت دوستانہ طور ڏنل هئي، نہ حاڪم کي

محکوم طرفان. مجلس ۾ جي مهمان ميزباب جي جذبات کي مجروح ڪري سگهي ٿو، ته ميزبان به اهڙو حق رکي ٿو. جي ڪيس ڳالهه پسند نه هئي، ته مجلس پوري ڪرڻ بعد ان جو اظهار ڪري ها. مجلس ۾ اظهار ڪرڻ، سندس بيعزتي ڪرڻ جي برابر هو.

ٻيو مثال اهو ٻڌڻ ۾ ايندو هو ته ڪنهن واهه جي کوٽائيءَ لاءِ انجنيري کاتي وارن طرفان هڪ چيڙ جي مخدوم صاحب کان گهر ڪئي ويئي. مخدوم صاحب ڪيئي سو ماڻهن جا ان طرف موڪليا، ۽ پاڻ به وڃي اتي نڪتو. ڪم ڪرڻ بعد، ماڻهن کي ماني کارائي، انهن جي وندر لاءِ مخدوم صاحب ملاکڙو لڳارايو. ان وقت جي انجنير کي اها ڳالهه پسند نه آئي. هن منع ڪئي، جنهن تي مخدوم صاحب ان جي بيعزتي ڪئي، ۽ چيڙ واپس وٺي ويو. سندس طبيعت جي جولانيءَ جا ڪيئي اهڙا مثال زبان زد عام ٿي ويا.

پاڻ 28 رمضان 1321هه مطابق 2 سيپٽمبر 1913ع تي وفات ڪيائين. هو دنيوي ماڻهو، سخت ۽ پورالو هو. ليڪن سندس وفاتيءَ ڪري عام ماڻهن ۾ غم جي لهر ڇانئجي ويئي. جنهن جي معني اها ڪڍي سگهجي ٿي ته هو عام ۾ مقبول هو. هن مخدوم صاحب لاولد ٿي وفات ڪئي. ڪانس پوءِ سندس ننڍو ڀاءُ ظهيرالدين عرف ميان پرو ڄام، گاديءَ تي وينو.

مخدوم ميان ظهرالدين

هي وڏي ڀاءُ جي برعڪس هو. عالم، فاضل، عابد، درويش صفت ۽ تصوف جو ماهر هو. دينداز، نماز روزي جو پابند هو. مخدومن جي ملڪيت ۽ پيدائش تمام گهٽي آهي، ليڪن وڏي مخدوم جي ڪشاده دستيءَ ۽ ڪيسن وغيره ڪري خزاني ۾ پئسو نه رهيو هو. هي مخدوم صاحب نهايت سنو منتظم ثابت ٿيو. سوين ايڪڙن ۾ باغ رکاياٿين. هالن جي ساريءَ بازار ۾ دڪان نهرايائين. ڪفايت شعاريءَ سان، چڱو پيسو گڏ ڪيائين. ان جي اها معنيٰ نه سمجهڻ گهرجي ته هو بخل طرف مائل هو، بلڪ هڪ وڏو سخي ٿي گذريو آهي. سوين بيواهن يتيمن، ۽ مسڪينن جا ماهيانا ٻڌي ڇڏيائين جن کي بنا ڪنهن ٻئي ماڻهوءَ جي ڄاڻ جي گهر ويني اهي پيسا پيا ملندا هئا. حڪومت ۽ ڪامورن سان سنا تعلقات هئس. گاديءَ جو اهو شان رکيائين جهڙو ڪنهن سجاده نشين ڇٽو رکيو هوندو. سڀ ڪيس ملڻ ويندا هئا، پاڻ ڪنهن وٽ نه ويندو هو. هو بلند اخلاق، سخي، دشمن نواز، وڏي تحمل ۽ بردباريءَ جو صاحب هو. سيدن پيرن جي اصلاح، انهن ذريعي خدمت خلق ڪرڻ ۽ ماڻهن جي اخلاقي زندگي نيڪ ڪرڻ جو شوق ڪيس جنون تائين پهتل هو. مون جڏهن مٽياري سيدن جي ڪانفرنس سڏائي، ته مون کي گهرائي ان جا مقصد پڇيائين. مون ڪيس ٻڌايو ته ان مان منهنجو مقصد هن طبقي جي اخلاقي اصلاح آڻي، ڪين خلق خدا جي خدمت ۽ سندن بزرگن وانگر هدايت ۽ صحيح تعليم ڏيارڻ طرف راغب ڪرڻ آهي. جنهن تي صلاح بيٺي ته مٽياري سيدن جي انجمن ناهڻ بعد، لڪيارين جي انجمن ناهي، ساريءَ سنڌ جي سيدن پيرن جي ڪانفرنس سڏائجي. ڪيس ان ڳالهه جو اهڙو اونو هو. جو وقت بوقت لکي پڇيندو هو ته انهيءَ ڳالهه ڪيتريقدر واڌارو ڪيو آهي. منهنجي والد سان سندس دوستي هئي. هو مون کي پدرانه شفقت ۽ محبت جي نگاهه سان ڏسندو هو بدقسمتي اها ٿي جو آخر عمر ۾ بيمار گذارڻ لڳو، ۽ سگهوئي، 6 رجب 1345هه مطابق 11 جنوري 1926ع تي انتقال ڪيائين.

مخدوم ميان غلام محمد

والد جي حياتيءَ ۾ ئي هن جو لاڙو فقيريءَ ۽ درويشيءَ طرف هو. ابڙيچن جي نزديڪ، ڄارن ۾ چلہ ڪشيءَ ۽ غور فڪر ۾ مشغول رهندو هو. خوش قسمتي سان سگهو ئي سندس محمد فقير کتياڻ سان واقفيت ٿي، جنهن همه اوست جي نقط نگاهه کان ڪيس نه صرف واقف ڪيو، پر ڪيس خودي ڪائڻ جي اهڙي تعليم ڏني، جنهن هن مان وڏ ماڻهپيءَ ۽ معتبريءَ جا سڀ اثر ختم ڪري ڇڏيا. اهو سندس خودي ڪائڻ جو معراج هو، جو هالن جي بازار مان فقيرن سان گڏ ڳائيندو لنگهيو: نه ته عام طرح مخدوم صاحب بازار ۾ اچڻ کي عيب

سمجهندا آهن. سندن جاءِ جي ٻاهران ڪيئي دربان وينا هوندا آهن. سندن ملاقات بہ مشڪل مسئلو هوندو آهي. فقير جي صحبت مان، همہ اوست سان گڏ ڪيس صوفياڻي راڳ ٻڌڻ ۽ ميءِ نوشيءَ جو ورثو بہ مليو.

مخدوم صاحب نياز ۽ حلم جو مجسمو هو. ڳالهائيندو ٿورو هو. سدائين سڪوت ۾ رهندو هو. جيڪڏهن ڪو ساڻس ڳالهائيندو هو تہ ٻن ٽن چونڊيل لفظن ۾ اهڙو جواب ڏيندو هو، جنهن تي وڏن جيد عالمن ۽ فيلسوفن کي بہ رشڪ اچي.

منهنجي ساڻس رئيس فقير بخش خان ڪاڇيءَ جي معرفت واقفيت ٿي: ليڪن بدقسمتيءَ سان انهيءَ وقت سياسي ڳالهين ۾ مشغول رهڻ ڪري، سندس مجلس ۽ ملاقات مان گهڻو لطف حاصل ڪري ڪو نہ سگهيس. دنيوي ڪارخاني جو ڪاروبار سندس ننڍو ڀاءُ مولوي ميان غلام حيدر صاحب هلائيندو هو. جنهن جو احوال جدا ايندو. ڪيس ميان محمد زمان فرزند ٿيو، جو ”طالب المولا“ جي تخلص سان سنڌي ادب جي بينظير خدمت ڪري رهيو آهي.

مخدوم ميان غلام محمد صاحب 1 محرم 1363هہ مطابق 28 ڊسمبر 1943ع تي وفات ڪئي.

2. مخدوم ميان غلام حيدر ولد مخدوم ميان ظهير الدين قريشي

هي صاحب هالن جي صديقي قريشي گهراڻي مان هو، جي عام طرح مخدوم سڏجن ٿا. هي مخدوم نوح رح جي اولاد مان، سندس چوڏهين نمبر سجاده نشين مخدوم ميان ظهير الدين عرف ميان پريل ڄام جو چوٿون نمبر فرزند هو. پاڻ 12 ذوالحج 1316هہ مطابق 24 اپريل 1899ع تي هالن نون جي شهر ۾ ڄائو هو. ابتدائي تعليم هالن ۾ هڪ مڪاني عالم وٽ حاصل ڪيائين. پوءِ مولوي شاهہ محمد وٽ پڙهيائين. ان ڪان پوءِ هي ديوبند ۾ويو، جتان مولويءَ جو ڪورس پورو ڪري، دستاربندي ڪري آيو. واپس اچڻ تي سندس والد مرحوم سمورو ڪاروبار سندس حوالي ڪيو. انهيءَ ساري مشغوليت هوندي بہ، هي ادبي ۽ علمي صحبتن کي جاري رکيو ۽ ڪتابي مطالعو ڪندو آيو، جنهنڪري سندن خانداني ڪتب خاني ۾ ڪتابن ۾ ڪافي اضافو ٿيو. هي تعليم جي معاملي ۾ گهڻي دلچسپي وٺندو هو ۽ هٿ ڪولي پيسو خرچ ڪندو هو.

سياست ۾ دلچسپي وٺڻ جي شروعات هالا ميونسپالٽيءَ جي پريزيڊنٽ چونڊجڻ سان ڪيائين. منهنجي ساڻس واقفيت 1922ع ڪان ٿي. ان جو خاص وجهہ اهو هو تہ سندن والد موحوم مون کي پدرانہ شفقت سان ڏسندو هو. انهن جي ملاقات لاءِ جڏهين ويندو هئس، تہ ميان غلام حيدر صاحب سان بہ ملڻ ٿيندو هو. ان وقت ميان غلام حيدر صاحب سان اڪثر علمي ۽ ادبي گفتگو ٿيندي هئي. آهستي آهستي تي اسان جو دوستاڻو رستو تي ويو. اهو آخر تائين هلندو اچي ها، جيڪڏهين سياسي ڳالهيون انهيءَ ۾ رخنو نہ وجهن ها.

1938ع ۾ ميران محمد شاهہ بمبئي ڪائونسل ۾، سر غلام حسين جي ايگزيڪيوٽو ڪائونسل جي ميمبر چونڊجڻ بعد خالي ٿيل جاءِ تي اميدوار بيٺو. ميان غلام حيدر مهرباني ڪري منهنجي چوڻ تي هن کي مدد ڪئي، ۽ هو ڪائونسل تي ميمبر چونڊجي ويو. ان ڪان پوءَ 1930ع ۾ وري بمبئي ڪائونسل جي چونڊ ٿي. ان ۾ ساڳئي ڪم لاءِ وٽس ويس، ان وقت مخدوم ميان غلام محمد صاحب تي هر طرف ڪان اثر پوڻ لڳا هئا. ميان غلام حيدر تي ڪن دوستن طرفان ميان نور محمد جي فائدي ۾ مدد ڪرڻ لاءِ اثر پيا هئا. سنڌيءَ ۾ چوڻي آهي تہ اڻ هيريا م هير متان هرني، هيريا نہ ڦير متان ڦرني“، ان وانگر مون ساڳيءَ مدد جي توقع رکي. ليڪن هن کي مصلحتن جي بناءِ تي ٻنهي طرف رس رهائڻ جو خيال هو. اهڙي ڳالهہ لکي نٿي سگهي. هن وقت تائين مدد کي خاص مهرباني سمجهي پئي ويئي. هاڻ آسپاس ڪم ڪرڻ بعد معلوم ٿيو هو تہ انهيءَ حد ۾ منهنجو شخصي بہ ٿورو گهڻو اثر هو. هالن پراڻن ۾ عزازت ۽ تعلقات هئا. خانوٽ ۽ پٽ وارن سيدن پيرن سان بہ لاڳاپا هئا. زير پير، جهنڊي جي پيرن جي هڪ گروهہ، پاٽوٽ، ۽ پٽ وارن سيدن پيرن سان بہ لاڳاپا هئا. زير پير، جهنڊي جي پيرن جي هڪ گروهہ، پاٽوٽ متياري وغيره طرف ازخود اثر هلي سگهيو ٿي. پهرين خيرات سمجهي مدد ورتي

پئي ويئي. هاڻ حجت ۽ حق سان مدد گهري ويئي. نتيجي ۾ آهستي آهستي تي شڪررنجي پيدا ٿي. جوانيءَ ڪري رت گرم ۽ تجربو ٿورو هو. سياست ۽ شخصي تعلقات کي جدا ڪري هلائڻ جو شعور ۽ جذبو پيدا ڪونہ ٿيو هو. اهي اختلاف وڌي ويا.

سنڌ جدا ٿيڻ بعد جڏهين سنڌ اسيمبليءَ جون چونڊون ٿيون، تہ اسان پير بقادار شاهہ کي سندس سامهون اميدوار بيهاري، ڪم ڪرڻ شروع ڪيو. پر مخدوم صاحب وڏي پير ميان الهيار شاهہ، بقادار شاهہ جي پاءُ سان سڌي گفتگو ڪري، بقادار شاهہ کي هٽ ڪٽائي ڇڏيو. چونڊن کان پوءِ اسان کي اميد هئي تہ گڏجي ڪم ڪري سگهنداسون. پر اسان مخالفت ۾ ويناسون. ميان غلام حيدر مصلحتن کي نظر ۾ رکي، سر غلام حسين جي وزارت جو ساٿ ڏنو. جڏهين سر غلام حسين کي شڪست ملي ۽ الهہ بخش جي وزارت وجود ۾ آئي، تڏهن ميان غلام حيدر، پير الاهي بخش صاحب جي ڪري، وزارت جو ساٿ ڏنو. جڏهين ڊلن جي سوال تي الهہ بخش وزارت سان اسان جو اختلاف ٿيو، ۽ اسان وري مخالفت ۾ هليا وياسون، تہ هي وزارت سان گڏ رهيو. اهڙيءَ طرح غلط فهميون ويئون وڌنديون. ساڳيءَ طرح سياست ۾ برادرم ميران محمد شاهہ سان بہ منهنجا اختلاف پيدا ٿيا هئا، پر هن باوجود منهنجي سخت ڪوشيءَ ۽ بي محابائيءَ جي تعلقات نہ ٽوڙيا ۽ منهنجون ڪافر ماجرايون برداشت ڪندو آيو؛ ليڪن مخدوم صاحب جي حالت جدا گانہ هئي. هيءُ وڏي گادي نشين جو پاءُ ۽ پنهنجي ڳالهہ کي مٿي ڪرڻ ۽ ڏسڻ وارو هو. سياست ۾ هر ڪو آزاد هو. جيڪڏهين اسان ڪن ڳالهين خاطر، جن کي اصول تي سڏيو سون، حڪومتن جي مخالفت کي پسند ڪيو ٿي، تہ هن کي هر ڪو حق هو تہ وقتي مصلحتن ۽ شخصي سهوليتن خاطر هو جدا رويو اختيار ڪري. تجربي ۽ سمجهہ گهٽ هئڻ ڪري، رواداريءَ جي خبر ڪانہ پيل هيم. هاڻ معلوم ٿيڻ لڳو آهي تہ اڪثر سياستدان ننڍن ٻارن وانگر رسڻ پرچڻ لڳن ٿا. هنن لاءِ دنيا ۽ مافيها سياست رهي ٿي. ڪاش، اها سمجهہ ان وقت اچي ها، تہ هن علم دوست، اديب، پراڻي شفيق، مهربان دوست سان قديم نيازمندانہ تعلقات آخر تائين قائم رهندا اچن ها؛ پر هاڻ ڪجهہ ٿي نٿو سگهي. صرف ميان الهيار شاهہ مرحوم جا هي اکر ڪنن ۾ گونجي رهيا آهن، جيڪي هن پنهنجي ڀاءُ پير بقادار شاهہ ۽ مخدوم صاحب جي اليڪشن چٽاڀيٽيءَ ۾ پير بقادار شاهہ کي هٽ ڪٽائي، مون کي چيا هئا: چي: ”ميان ميمبريون ايترو لهن ئي ڪونہ، جيترو لحاظ لهي!“ هن وقت مخدوم ميان غلام حيدر مرحوم جو پائٽيو مخدوم صاحب بہ سياست ۾ آهي. سندس سياسي پاليسي بہ ساڳي، مصلحتن جي لحاظ کان حڪومت جي طرفداري آهي پر اميد تہ ماضي کان سبق پرائي اهڙي گستاخي نہ ڪبي، جو سياست کي شخصي، ثقافتي ۽ خانداني تعلقات ۾ دخل انداز ٿيڻ ڏبو.

ميان غلام حيدر مرحوم سنڌ اسيمبليءَ تي 1946ع تائين ميمبر رهيو. سال 1946ع جي شروعات جي چونڊن ۾ هن پير بقادار شاهہ کي اسيمبليءَ تي چونڊائڻ ۾ مدد ڪئي. وري سال جي آخر ۾ جڏهن اسيمبليءَ ختم ڪري نيون چونڊون ڪرايون ويئون، تہ ان ۾ هي ميمبر چونڊجي آيو، ۽ آخر عمر تائين ميمبر رهندو آيو، هي هالا ميونسپالٽيءَ ۽ هالا مسلم ليگ جو پريزيڊنٽ بہ پڇاڙيءَ تائين رهندو آيو.

مرحوم ڪي ڪتاب بہ تصنيف ڪيا آهن، جن مان ڪي ڇپيل ۽ ڪي اڻ ڇپيل آهن سندس ڪوشش سان مخدوم نوح عليہ الرحمت جي درگاهہ ۽ مسجد جي سامهون هڪ وڏو وراندو جمعي نماز پڙهڻ لاءِ تعمير ٿي، 1351هہ ۾ مڪمل ٿيو. هن جو مکيہ ڪارنامو 5 جنوري 1942ع تي هالن جي شهر ۾ مخدوم حيدر هاءِ اسڪول جو برپا ڪرائڻ آهي، جنهن جي ساري بلڊنگ سندس خرچ ۽ ڪوشش سان تعمير ڪرايل آهي. ان هاءِ اسڪول ۾ 20 فيبروري 1944 تي بورڊنگ هائوس نهرايائين. ان کان پوءِ ان هاءِ اسڪول کي وڌائي ۽ ان سان گڏ سرورية اسلاميہ ڪاليج پڻ 27 مئي 1947ع تي قائم ڪرايائين.

آخر عمر ۾ ذيابيطس جي بيماريءَ ڪري، سندن طبيعت نيڪ نہ رهندي هئي. کين ڪو اولاد نہ ٿيو. پاڻ 26 رمضان 1372هہ مطابق 9 جون 1953ع تي صبح جو نوين بجي اڱاري ڏينهن وفات ڪري ويو. نورالله مرقده.

(صفحو 397 کان 400)

3. مخدوم ميان محمد زمان صاحب، مخدوم ميان غلام محمد صاحب قريشي (هالا نوان)

هي صاحب مخدوم نوح عليہ الرحمت جو 16 نمبر سجاده نشين آهي. سندس جنم جي تاريخ 9 محرم سنہ 1338هہ مطابق 16سيپٽمبر 1919ع آهي. پاڻ اول ۾ قرآن شريف درگاه جي مجاور حافظ ولي محمد وٽ پڙهيائين ۽ ان کان پوءِ سنڌي حاجي عبدالغفور وکيلاڻيءَ ۽ آخوند عبدالرحمان وٽ، ۽ فارسيءَ جي تعليم مولوي عبدالحئي نيڙهيءَ واري ۽ مولوي محمد عالم وٽ ورتائين.

ننڍي هوندي سندس چاچي مولوي ميان غلام حيدر صاحب جي تربيت هيٺ رهيو، جو سندن جد امجد ۽ والد مرحوُم جي ڏينهن ۾ سمورو ڪاروبار سنڀاليندو هو. سندن ڏاڏي مرحوم مخدوم ميان ظهيرالدين صاحب سنہ 1927ع ۾ وفات ڪئي ۽ ان کان پوءِ سندن والد درگاهہ سروريءَ جو سجاده نشين ٿيو.

هي پنهنجي والد کي اڪيلو فرزند هو. سنہ 1937ع ۾ جڏهين ارڙهن سالن جي عمر کي رسيو تہ سندس پهرين شادي ٽنڊي باگي جي پيرن وٽان ٿي، جي بہ مخدوم نوح عليہ الرحمت جي اولاد مان قريشي پير آهن، ٽن سالن بعد سندن اهليہ وفات ڪئي. ان مان کيس هڪ فرزند، ميان محمد امين صاحب ٿيو. ان کان پوءِ مولوي فضل احمد غزنويءَ جي نياڻيءَ سان ڊسمبر سنہ 1942ع ۾ شادي ڪيائين.

سندن والد ميان غلام محمد صاحب 30 ذوالحج سنہ 1363هہ مطابق 16ڊسمبر 1944ع تي وفات ڪئي. هي سنہ 1945ع جي شروعات ۾ سجاده نشين ٿيو. ان وقت سندس عمر پنجويهہ سال هئي. ٻيو سندس ڪاروبار ساڳيءَ طرح هن جو چاچو ميان غلام حيدر سنڀاليندو رهيو. مخدوم ميان غلام حيدر 27 رمضان سنہ 1372ه مطابق 9جون 1953ع تي وفات ڪئي. ان کان پوءِ سمورو ڪاروبار کيس سنڀالڻو پيو.

مخدوم صاحب کي شاعريءَ ۽ راڳ سان ننڍي هوندي کان شوق هو. پهريائين تخلص "بيوس"، پوءِ "فراقي"، بعد ۾ "زمان شاهہ" ۽ آخر ۾ سنہ 1949ع کان "طالب المولیٰ" اختيار ڪيائين.

پاڻ سنہ 1936ع ۾ هالن جي شهر ۾ "انجمن علم و ادب" جو پايو وڌائين، جنهن جي سهاري هيٺ ڪيتريون ادبي ڪانفرنسون سڏايون ويون. سنہ 1937ع ۾ سنڌي خان گويي جي اثر ڪري راڳ ۾ دلچسپي وٺڻ لڳو. ادبي ڪمن ۾ دلچسپي وٺڻ ڪري هالن ۾ هڪ پريس الزمان نالي سان کولرايائين، جنهن مان ڪو وقت هفتيوار اخبارون "الزام" ۽ "پاسبان" نالي سان نڪرنديون هئون. 1950ع ۾ هالن مان هڪ ماهوار رسالو " فردوس" سندس سرپرستيءَ هيٺ جاري ٿيو. 1952ع ۾، ماستر جمع خان "غريب" سيتان شهر مان، ماهوار رسالو "طالب المولیٰ" سندس سرپرستيءَ هيٺ ڪڍيو. 1952ع کان سندس سرپرستيءَ هيٺ حيدرآباد مان شاعر رسالو نڪرڻ لڳو.

1946ع ۾ سنڌي شاعرن جي جماعت "جمعيت الشعراءِ" نالي سان قائم ٿي. ان ۾ هي دلچسپي وٺڻ لڳو، جنهن جو 1952ع تي جيڪب آباد واري اجلاس ۾ سرپرست چونڊيو ويو. 1957ع ۾ کيس گهوٽڪي ڪانفرنس جي موقعي تي جماعت جو صدر چونڊيو ويو. جنهن حيثيت سان پاڻ اجا تائين انهيءَ جماعت سان وابستہ رهندو اچي.

تعليم سان خاص دلچسپي اٿن. "طالب المولیٰ هاسٽل، هالا" ۽ "طالب المولیٰ هاءِ اسڪول، دادو" سندس ان دلچسپيءَ جا زنده مثال آهن.

1954ع ۾ اداره "روح ادب سنڌ" جو بنياد رکيائين، جنهن جي سهاري هيٺ هالن ۾ راڳ ڪانفرنس 1955ع ۾ سڏايائين، ۽ ماهوار رسالو "روح ادب" جاري ڪرايائين. نومبر 1955ع ۾، بزم طالب المولیٰ جو پايو وڌائين، جنهن جون سنڌ ۾ ڪيترين ئي شاخون کلي ويئون آهن. جنوري 1956ع ۾ ميرپور بٺوري ۾ لاڙ ادبي ڪانفرنس سندن صدارت هيٺ ڪٺي ٿي. سنڌي ادبي بورڊ جو 1955ع کان ميمبر رهندو آيو. مارشل لا کان پوءِ بورڊ جي نئين سر تشڪيل ۾ هن کي چيئرمين نامزد ڪيو ويو. نومبر 1955ع کان شاهہ لطيف يادگار ڪميٽيءَ ۽ ڪلچرل مرڪز

جو ميمبر نامزد ٿيو، ۽ ان کان پوءِ بہ انهن تي ميمبر هلندو اچي. حيدرآباد ريڊيو اسٽيشن جي مشاورتي ڪميٽيءَ جو ميمبر آهي. سنڌ جي اڪثر ادبي مجلسن ۾ سندس شرڪت ضروري ڄاڻي، ڪين دعوت ڏيئي گهرايو ويندو آهي. پاڻ هن وقت تائين 18_17 ڪتاب تصنيف ڪري چڪو آهي، جنهن جي لسٽ رسالي "مهراڻ" جي يادگار نمبر 1957ع ۾ ڇاپايل آهي، جنهن تان ڪجهه بيان هن احوال لاءِ ورتل آهي.

مخدوم صاحب 1953ع جي چونڊن ۾ سنڌ اسيمبليءَ جي ميمبريءَ تي بنا مقابلي جي چونڊجي آيو. مسلم ليگ وزارتي پارٽيءَ جو ميمبر رهيو. مغربي پاڪستان اسيمبليءَ جي چونڊ ۾ نہ بيٺو. مارشل لا کان پوءِ نئين آئين جي چونڊن ۾ هي مرڪزي اسمبليءَ تي ميمبر چونڊ جي آيو. مرڪزي اسيبليءَ جي تازين چونڊن ۾ پڻ مخدوم صاحب ڪامياب ٿي ان نشست تي فائز رهيو. سندس طبيعت جو اصل لاڙو ادب ۽ ثقافت طرف زياده آهي: پر مڪاني ضرورتن ۽ وقتي مصلحتن جي بناءِ تي هي مجبوراً سياست ۾ حصو وٺي ٿو. بدقسمتي سان سنڌ جي اڪثر خاندانن، سياست عمل جي مدنظر، اقتدار ۾ آيل پارٽيءَ سان ساٿ پيئي ڏنو آهي، جا ڳالهہ مخلص قومي ڪارڪنن جي نقطہ نگاهہ کان ملڪ ۽ قوم جي مفاد عام لاءِ مضر پيئي رهي آهي. مخدوم صاحب بہ جڳ جهڙو ئي پيئي رهيو.آهي. ان ڪري مٿس ميار رکڻ يا نڪتہ چيني ڪرڻ نيڪ نظر نٿو اچي. هن وقت حالت ان ڪڙيي تي وڃي بيني آهي تہ سنڌي من حيث القوم سياسي ميدان ۾ شڪست کائي چڪا آهن. وڪاٽن گهوڙن جا ملهہ ئي ڪونہ ٿيندا آهن. ان ڪري مخدوم صاحب جي زندگيءَ جي سياسي پهلو کي ڇڏي، صرف ان جي ادبي ۽ ۽ثقافتي پهلوءَ جو ذڪر ڪيو اٿم.

دنيا جي تاريخ ۾ ڪيترا مثال ملن ٿا، جڏهين ڪن قومن کي سياسي ميدان تي شڪست ملڻ جي باوجود، اهي قومون ختم ٿيڻ جي عيوض، ڏک جهلي، وري زنده ٿي ويئون آهن، بشرطيڪ شڪستہ خورده قومن سندن ادب ۽ ۽ثقافت کي مرڻ نہ ڏنو. روم جي حاڪمن جو يونان تي قبضو ٿيو. پهرين سمجهڻ ۾ ائين پئي آيو تہ يونان ختم ٿي ويندو: ليڪن يونانين جو ڪلچر ۽ ادب سلامت هئڻ ڪري، خود رومن لوڪ يونان جي تهذيب جا پوئلڳ ٿي پيا. يونانين جي سياسي شڪست ثقافتي ڪاميابيءَ ۾ بدلجي ويئي. ساڳي حالت منگولن جي ايران ۽ چين جي فتح ڪرڻ وقت بني. ايراني ۽ چيني ڪلچر ۽ زبان زنده رهڻ ڪري، منگول انهن جي رنگ ۾ رڱجي ويا. اسان بہ جيڪڏهين هن محاذ ثانيءَ کي محڪم جهلي پنهنجي ڪلچر ۽ زبان کي قائم رکيو اچون، تہ عين ممڪن آهي تہ ٿوري وقت کان پوءِ، اسان جي سياسي شڪست ڪلچرل ڪاميابيءَ ۾ بدلجي وڃي.

انهيءَ نقطہ نگاهہ کان مخدوم صاحب جي سنڌي ادب ۽ ۽ ثقافت کي زنده رکڻ جي ڪوشش اهم درجو رکي ٿي.

سنڌي ڪلچر، اتحاد انساني ۽ امن عالم جو پيغام بر آهي. سنڌ جا درويش ۽ بزرگ انهيءَ پيغام جا حامل هئا.

سنڌ جي اديبن کي گهرجي تہ مخدوم صاحب جي سياسي مجبورين کي در گذر ڪري، سندس ادبي ڪوششن جي پنيرائي ڪن. خدا، کيس عمر دراز بخشي ۽ ڪانئس سنڌي ادب ۽ ثقافت جي خدمت ڪرائيندو رهي.

مخدوم صاحب کي پنج فرزند آهن: مخدوم زاده ميان محمد امين صاحب، 2. ميان غلام محمد صاحب، 3.ميان الهبچايو 4. ميان عبدالحسين، 5. ميان غلام حيدر.

4. سيد ميان جمال شاهہ ولد حاجي نور شاهہ (پاٽوٽ ، هالا)

هي شاهہ صاحب پاٽوني سيدن مان هو، جي مٽياري سيدن جي سنائي شاخ، شاهہ جرار عليہ رحمت جي اولاد مان هئا. اصل ۾ سن جي ڳوٺ ۾ وينل هئا، جتان سهولت ۽ گذرمعاش جي خاطر لڏي، ميرن جي صاحبيءَ ۾، پاٽوٽ جي ڳوٺ ۾ اچي ويٺا.

مِيان جمال شاهه وڏي کي ڇهه فرزند هئا: 1. سيد حاجي احمد شاهه، 2. سيد حاجي نور شاهه، 3. سيد بلند شاهه، 4. سيد فيض علي شاهه، 5. سيد علي محمد شاهه ۽ 6. سيد فضل علي شاهه.

ان ڳوٺ ۾ ڳاهوٽين جو زور هو، جن سان شاهن جو تڪرار ٿي پيو. تڪرار ۾ ميان احمد شاهه اتي جي ڳاهوٽي زميندار کي قتل ڪري وڌو، جنهن ۾ هن کي جنم ٽيپ اچي ويئي، جتان آزاد ٿيڻ بعد حج تي ويو.

ٻيو نمبر فرزند سيد نور شاه هو، جنهن همت ۽ محنت ڪري زمينون هٿ ڪيون، ۽ آباد ڪرائي چڱي ملڪيت ڪني ڪئي. پاڻوٽي سيدن جي ملڪيت ۽ طاقت ان ڪان پوءِ زياده ٿي. هن کي ٻه ڇهه فرزند ٿيا. ٻه شاديون ڪيون هئائين: هڪ سيدن مان، جنهن مان جمال شاهه ۽ جيئندل شاهه پيدا ٿيا، ۽ ٻي شادي وڏيرن گولاڙن مان ڪيائين، جن مان چار فرزند: نبي بخش شاهه، پير بخش شاهه، مير حسن شاهه ۽ شير محمد شاه پيدا ٿيا. ميان نور شاه حج تي ويو ۽ اتي وفات ڪيائين. منشي ميان محمد رحيم ولد حمل خان لغاري سندس ڪاروبار سنڀاليندو هو. پڳ سندس فرزند ميان جمال شاهه تي آئي، جنهن جي حياتيءَ جي ذڪر ۾ هي مضمون لکي رهيو آهيان.

ميان جمال شاهه مهماننواز، سادهه مزاج، سرڪاري عملدارن وٽ اثر رسوخ رکندڙ هو. ڪيس گزيٽ، بندوقن جا پروانا ۽ ڪمشنر صاحب جي دربار جي ڪرسي مليل هئي. شڪار جو تمام شوقين هو؛ عملدارن کي ٻه شڪار ڪرائيندو هو. عام مسافرن جي ڪارائڻ لاءِ ديڳيون رڌرائيندو هو. ڪيس چار فرزند ٿيا: ميان ڏٽي بخش، ميان دين محمد شاهه، شمس الدين شاهه ۽ حسن علي شاهه. انهن مان پوين ٽن جو اولاد ڪو نه ٿيو. پهرئين نمبر کي ٽي پٽ آهن: جمال شاهه، جيئندل شاهه، ۽ نورشاهه. ميان ڏٽي بخش باهمت، مهماننواز، شڪار جو شوقين، عملدارن ۽ دوستن کي شڪار ڪرائڻ ڪوڏيو آهي. باوجود عملدارن جي خوشامد ڪرڻ جي، وقت بوقت عملدار طبقي جي دشمنيءَ ڪري تڪليفن هيٺ پئي آيو آهي. رئيس فقير بخش خان سان دوستي هيس، مٽياري سيدن سان ٻه سنا تعلقات اٿس.

ميان جمال شاهه جو هڪ پاءُ، ميان شير محمد شاهه، پوليس ۾ سب انسپيڪٽر هو. باهمت ۽ سرڪش هو. لاڙڪاڻي ضلعي ۾ جڏهن نوڪريءَ ۾ هو ته ڪيس پٽن جي ماڻهن خون ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، جن جي ڏکن ڪان هو بچي ويو. پوءِ نوڪري ڇڏي، اچي ڳوٺ وينو. سندس ٻيو پاءُ سيد مير حسن شاه هو، جنهن جي مون شادي ڪئي آهي. ان کي هڪ فرزند حاجي غلام شاهه هو، جو تاريخ 13 نومبر 1960ع تي، موٽر جي حادثي ۾، لاولد، 80 ورهين جي عمر ۾ وفات ڪري ويو.

سيد ميان جمال شاه تاريخ 22 ربيع الاول 1336 هه مطابق 7 جنوري 1918ع تي وفات ڪئي. مخدوم بلاولي جي قبرستان ۾، پاڻوٽ لڳ مدفون آهي. سندن خاندان جي مکيه ماڻهن جي وفاتيءَ جون تاريخون هيٺيون آهن:

(1) سيد حاجي نور شاهه ولد سيد جمال شاهه وڏو: 30 رجب 1290 هه، مطابق 24 سيپٽمبر 1872ع .
(2) سيد مير حسن شاهه ولد حاجي نور شاهه: 12 ربيع الاول 1330هه مطابق 9 مارچ 1911ع.
(3) سيد حاجي شير محمد شاهه ولد حاجي نورشاهه: 15 محرم 1337هه، مطابق 22 آڪٽوبر 1918ع.
(4) سيد محمد حسين شاهه ولد حاجي فضل علي شاه: 5 جمادي الآخر 1346هه، مطابق 27 نومبر 1927ع.
(5) سيد حاجي محمد شاهه ولد سيد قمبر علي شاهه: 20 جمادالثاني 1349هه، مطابق 15 نومبر 1930ع. اهي سڀ، سواءِ حاهي نور شاهه جي ، بلاوليءَ جي مقام ۾ مدفون آهن.

5. **پير علي بخش شاهه، پير لطف علي شاهه پٽائي** (پٽ شاهه)

سندس ٻيو نالو ”علڻ سائين“ هو. تخلص ”علڻ“ هوس. پاڻ 1871ع ڌاري ڄائو هو. سنڌي ۽ فارسي تعليم ميان محمد پٽيءَ وٽ حاصل ڪيائين. مٽياري سيدن جي جارپوٽا خاندان مان، شاهه عبدالڪريم بلڙيءَ واري جي

اولاد مان، شاهه عبداللطيف پٽائيءَ جو ستون نمبر سجاده نشين هو. سندن والد 1317هه مطابق 1899ع ۾ وفات ڪئي، ۽ وڏي فرزند هئڻ ڪري هي سجاده نشين ٿيو. هي فقير طبع ۽ شاهه جي ڪلام جو سوز سان ڳائيندڙ هو. اڪثر جمعي رات جي راڳ وقت پاڻ به فقيرين سان گڏ ڳائيندو هو. شاعر به هو، ليڪن سندس ڪلام گڏ ٿي نه سگهيو آهي. نماز روزي جو پابند هو. انهيءَ وقت جي سجاده نشين وانگر، هي به راڳ ۽ ملاڪڙي ۾ دلچسپي وٺندڙ هو. خاندانن سان لاڳاپن وڌائڻ ۾ چڱو بهرو ورتائين. راڳ جي ڄاڻ هوندي هيس. سنڌ جا اڪثر مکيه ڳائڻا ۽ طوائفون راڳ ڳائڻ لاءِ وٽس ايندا هئا. جنهنڪري ڪيس مختلف راڳڻين، وڄت ۽ تال جو پورو پتو هوندو هو. درگاهه ۽ مسجد جي اڪثر تعمير سندس دؤر ۾ ٿي. ملاڪڙي ۾ ڪافي دلچسپي ورتائين. ڪيترا ناميارا ملهه سندس دسترخوان ۽ پيسي مان مستفيد ٿيندا هئا. ڄام منا خان جوڻيجو، درگاه جي خاص معتقدن مان هو. هو ملهن کي انعام ڏيڻ ۾ خاص شهرت حاصل ڪري چڪو هو. پٽ شاه جي ميلي تي پير صاحب ۽ ڄام صاحب جي ڪوشش سان ملاڪڙو زور وٺي ويو، جنهنڪري ماڻهن جي آمد ۾ به اضافو ٿيو ۽ ميلو وڏي ويو.

پير صاحب کي عمدن گهوڙن ڏارڻ جو خاص شوق هوندو هو. هزار رپيا خرچ ڪري گهوڙا وٺندو هو. هن صاحب جو اهل تشيعت طرف گهڻو لاڙو هو، ان ڪري شاهه صاحب جي ڪلام ۾ صوفيانه پهلوءَ کان وڌيڪ، سرفروشي، قرباني ۽ سوز گداز جي نقطي کي اهميت ڏنائين ٿي. شاه جي ڪلام کي اهڙي نقطي کان ڏسڻ وارن جي خيال موجب، هر مذهب ۾ قربانيءَ کي بنيادي اهميت حاصل آهي: حضرت ابراهيم خدا ڪارڻ پٽ جي قرباني ڪرڻ گهري ته سندس اولاد مان سوين نبي پيدا ٿي سگهيا؛ حضرت عيسيٰ پنهنجي قرباني ڏني ته دنيا ۾ هر طرف سندس تعليم پکڙجي ويئي. اهريءَ طرح اسلامي تعليم کي نئين سر زنده ڪرڻ لاءِ امام حسين عليه السلام پنهنجي ڪٽنب سميت قربان ڪيو.

سختي شهادت جي نسوروئي ناز،
ڪي رند پروڙين راز، قضيو ڪربلا جو. (شاه)

دوست کهائي دادلا، محب مارائي،
انهيءَ ۾ آهي، ڪا اونهي ڳالهه اسرار جي.(شاه)

بي ڳالهه جا هنن شاهه جي ڪلام مان چوندي، سا هئي لياقت جي، جنهن تي اهل تشيعت جو مدار آهي، جنهنڪري هو حضرت علي عليه السلام کي فضيلت ڏين ٿا. ”انا مدينته العلم و علي بابها“ ان جي دليل ۾ پيش ڪن ٿا. شاهه جي ڪلام مان به ڪيئي بيت دليل ۾ ڏين ٿا_

” جو ملن کي ميهڻو، سوئي مون سردار. “
حيدر جي هٿان ، وڙهه ته ويري مارئين.“

امام حسين عليه السلام لاءِ هينيون بيت حجت طور پيش ڪن ٿا:

چار تراريون چيلهه سان، ٻڌائين به پاڳون،
اڳين جون آڳون، ڪانڌ قلعي ۾ موڪيون. “(شاه)

هنن درد ۽ فراق کي روحاني ترقيءَ لاءِ ضروري ٿي سمجهيو:

جيڪي فراقان، سو وصالان نه ٿئي،
اچي اوطاقان، مون کي پرين پري ڪيو.(شاه)

ماتم کي سوز ۽ گداز وڌائيندڙ سمجهي، هنن ماتم حسين کي روحاني ترقيءَ لاءِ ضروري ڄاتو ٿي.

شاهه عبد الڪريم بلڙي ۽ شاهه لطيف جي خليفن، انهيءَ ڪري سندن دستار جو رنگ ڪارو ڪيو هو. محرم جي ڏينهن ۾ هو ماتم ڪندا هئا.

اهو شاهه صاحب جي فلسفه حيات جو هڪ پهلو هو: ٻيا نقطه نگاهه به نڪري سگهيا ٿي. جيئن قرآن شريف جي مختلف تشريحن ڪري مسلمانن ۾ ڪيترا فرقا پيدا ٿي پيا، تيئن شاهه صاحب جي به مختلف نقطه نگاهن سان تشريح ٿيڻ لڳي هئي. هڪڙن رسالن ۾ خدا ۽ رسول (صلي الله عليه وآله وسلم) جي ساراهه کان سواءِ ٻيا بيت نه هئا، ته ٻين ۾ وري شاهه صاحب کي سني ثابت ڪرڻ لاءِ چئن صحابن جي تعريف جا بيت شامل ڪيا ويا آهن، ۽ سر ڪيڏاري کي رسالي مان ڪيڍڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي. انهيءَ فرقيبنديءَ جي اختلافي سيلاب ۾ شاهه صاحب جهڙي ڪثرت ۾ وحدت ڏسڻ واري بزرگ جا گادي نشين به لڙهي ويا، ۽ انهيءَ جي زد کان علامه آءِ آءِ قاضي ۽ ڊاڪٽر دائود پوٽي جهڙا عالم به بچي نه سگهيا.

منهنجي ساڻس اوائلي واقفيت قاضي محمد ڪامل، هالن پراڻن واري جي معرفت ٿي هئي. هو صاحب به اهل تشيعت هو. وڏيڪ لاڳاپا، سن ۾ مٽياري سيدن جي ڪانفرنس لاءِ دعوت ڏيڻ وقت پيدا ٿيا. جڏهن آءُ پٽ شاهه ۾ ان ڪم لاءِ وٽس ويس ته هن صاحب چيو ته 'بابا، آءُ ڪانفرنس ۾ اچڻ لاءِ تيار آهيان پر شرط اهو آهي ته ان جو صدر ڪو عالم ۽ خادم ملڪ ڪيو وڃي ۽ سجاده نشين يا وڏو خاندان سيد نه ٿئي. تنهنجا انهيءَ ڪانفرنس سڏائڻ لاءِ ڪهڙا به اوچا مقصد ڇو نه هجن، پر اڄڪلهه جا اڪثري سادات ۽ پير ذاتي اقتدار، عزت ۽ بزرگيءَ جي مرضن ۾ ڦاٿا پيا آهن. اسان سيني کي نفس آهي. هڪ گاديءَ وارو اهو نه گهرندو ته ٻئي گادي نشين جي اڳواٽيءَ هيٺ رهي.' مون ان ڳالهه کي واجبي ڄاڻي ڪيس يقين ڏياريو ته آءُ حتي الامڪان انهيءَ اصول مطابق ڪانفرنس جي رهبري ڪندس. پر جڏهين جملي سيد اچي ڪانفرنس ۾ ڪٺا ٿيا، ته باوجود منهنجي ڪوشش جي، مٽياري سيدن ووٽن جي زور تي سخي هاشم شاهه جي سجاده نشين پير الهيار شاهه کي ڪانفرنس ۽ انجمن جو پريزيڊنٽ چونڊي ڇڏيو. هي صاحب ان وقت پنهنجن همدردن ۽ عزيزن سميت مجلس مان احتجاج طور اٿي ويو. گهڻيءَ منت سماجت بعد پٽ ۽ ٻائرن کي مجلس ۾ اچڻ جي اجازت ڏنائين، ليڪن پاڻ نه آيو. هي اهل تشيعت هو. مٽارين وارا سيد سني هئا.

ڪجهه وقت کان پوءِ جڏهين منهنجي ساڻس گفتگو ٿي، ته چيائين ته ابا مسلمانن ۾ اصل کان لياقت ۽ تعداد جي فوقيت تي اختلاف رهندا پئي آيا آهن. رسول ڪريم جي وفاتيءَ بعد مسلمان فطري لاڙن ڪري ورهائجي ويا. هن وقت اهل طريقت جا مرڪز پنهنجي بنيادي روحاني مقصد کان هٽي، دينوي شان شوڪت ۽ بزرگيءَ جا اڏا بنجي پيا آهن. اهڙيءَ حالت ۾ تون ڪهڙي طرح سان اقتدار جي جنگ کي ختم ڪرائي، اعليٰ معيارن تي جماعت قائم ڪرائي سگهندين. هن جي ڳالهه صحيح ثابت ٿي. جيڪڏهين اسين قاضي اسدالله شاهه مرحُوم جهڙي خادم خلق ۽ عالم فاضل کي صدر بنايون ها ته "انجمن سادات مٽياري" جي مقصدن حاصل ڪرڻ ۾ شايد ڪاميابي ٿي وڃي ها. اهي مقصد سيدن جي اخلاقي اصلاح، روحاني ترقي ۽ معاشرتي سڌاري ۽ ڪين خدمت خلق طرف رجوع ڪرڻ جا هئا. ليڪن انهيءَ بنيادي غلطيءَ ڪري هيءَ سوشل جماعت، ذاتي اقتدار حاصل ڪرڻ جي اختلافن سبب، ڪامياب ٿي نه سگهي.

پير ميان علڻ سائين ٽي شاديون ڪيون هيون: پهرين شادي شڪارپور جي سيدن مان ڪيل هئي، جنهن مان علي اڪبر شاهه، ڏنل شاهه، ٻچل شاهه ۽ يار محمد شاهه پيدا ٿيا؛ ٻي ڪوڪرن جي سيد بقادار شاهه ميرڻ پوٽي جي نياڻيءَ سان ڪيل هيس، جنهن مان وڏو فرزند شاهه ڏنو شاهه ۽ امام علي شاهه پيدا ٿيا؛ ٽين شادي، سالاري جي سيدن مان ڪئي هائائين، جنهن مان غلام شاهه ٿيو. سندس ننڍو ڀاءُ جڙيل شاهه عرف گهوٽ سائين اڃان تائين زنده آهي، جنهن کي اولاد نه آهي. پير علڻ سائينءَ 18مئي 1933ع مطابق 14 محرم 1352ھ تي وفات ڪئي. هن کان پوءِ سندس جاءِ تي ان جو وڏو فرزند ميان شاهه ڏنو شاهه گادي نشين ٿيو آهي.

ميان شاهه ڏنو 1894ع ۾ ڄائو هو. خدا ڪيس وڏي حياتي ڏئي. محبتي، روزي نماز جو پابند، طبع جو حليم آهي . ان کي ٽي فرزند آهن، جن مان وڏي جو نالو ميان غلام شبير شاهه عرف الهه بخش شاهه آهي. ميان شاهه

ڏني شاهه کي ”شاهن سائين“ به ڪري سڏيندا آهن. ان ٻه شاديون ڪيون آهن، هڪ بيچانجي جي پناڻن وٽان، جنهن مان ميان غلام شبير شاهه آهي. ۽ ٻي شادي ميرزا غلام حسين حيدرآباد واري وٽان ڪيل اٿس، جنهن مان 1. الطاف حسين شاهه ۽ 2. غلام مهدي شاهه آهن.

6. **خانبهادر عظيم خان عنايت علي خان دراني پناڻ** (هالا پراڻا)

خانبهادر عظيم خان جو والد، عنايت علي خان دراني پناڻن مان هو. سندس ڏاڏي جو نالو به عظيم خان هو. ميان عنايت علي خان پوليس ۾ نوڪريءَ خاطر سنڌ ۾ سڪونت اختيار ڪئي هئي. چوڻ ۾ اچي ٿو ته جڏهن هو ماتليءَ ضلعي حيدرآباد، ۾ سب انسپيڪٽر پوليس هو. ان وقت هالن جو قاضي ميان عبدالواحد اتي مختيارڪار هو. ٻنهي جو پاڻ ۾ دوستيءَ جو رستو ٿي ويو. انهيءَ رستي ڪري هن پنهنجي نياڻيءَ جو سڱ قاضي عبدالواحد کي ڏنو. انهيءَ لحاظ ڪري پوءِ هن جي رهائش به هالن پراڻن ۾ ٿي. ميان عظيم خان 1882ع ۾ هوسڙيءَ منجهه ڄائو. هي ساڍن ڇئن ورهين جو هو ته سگهوئي 1886ع ۾ سندس پيءُ وفات ڪري ويو. هن جي ۽ هن جي ڀائرن ڀينرن جي پرورش پوءِ قاضي عبدالواحد جي هٿ هيٺ ٿي.

ميان عظيم خان سنڌي پڙهي، انگريزي پڙهڻ وينو. مئٽرڪ تائين پڙهي، ريوينيو کاتي جي نوڪريءَ ۾ 1 آڪٽوبر 1900ع تي گهڙيو. پهرين نوابشاهه ضلعي ۾ شايد ڪلارڪ هو، پوءِ آهستي آهستي چڙهي 1914ع ۾ مختيار ڪار ٿيو. ان ڪان پوءِ ڪيس بمبئي ۾ 1917ع ۾ ڪوآپريٽو ٽريننگ لاءِ گهرايو ويو، جتي ٽريننگ ڏيڻ ڪان پوءِ 1918ع ۾ ڪيس ڪو آپريٽو سوسائٽين جو اسسٽنٽ رجسٽرار ڪري سنڌ ۾ رکيو ويو. 1921ع ۾ سٺي ڪم ڪار ڪري سرڪار طرفان ڪيس خانصاحبيءَ جو لقب مليو. 1923ع ۾ ڪيس خانبهاديءَ جو لقب مليو. انهيءَ ڪان پوءِ ڪيس سوسائٽين جو ڊپوٽي رجسٽرار ڪيو ويو، جنهن عهدي تي هو 22 جنوري 1921ع کان 31 مئي 1930ع تائين رهيو. پوءِ 1934 ع ۾ وري ريوينيو کاتي ۾ ميرپورخاص جو ڪليڪٽر ڪري ڪيس رکيو ويو. ان ڪان پوءِ هو مئنيجر انڪمبرڊ اسٽيٽس ٿي رهيو. ڪجهه وقت سرڪار طرفان بمبئي ڪائونسل تي نامزد ميمبر به ٿي رهيو. نيٺ 1937ع ۾ پينشن تي لٿو. پر سرڪار ڪيس وري ڳوٺ سڌار هلچل جي پروپيگنڊا لاءِ 1938ع ۾ عملدار ڪري مقرر ڪيو، جنهن ڪم جي سلسلي ۾ هي سڪرنڊ تعلقي ۾ شورا ڳوٺ (ڪنياريون) ۾ گشت ڪندي دل جي ٻيهڻ ڪري 19 ڊسمبر 1938 تي وفات ڪري ويو.

خانبهادر عظيم خان زونئرن مان شادي ڪئي هئي، جتي سندس ٻه ڀينرون به شادي ڪري ڏنل هيون. ڪيس هڪ فرزند عنايت علي خان نالي هو، جو 1 ڊسمبر 1921ع تي، لاولد وفات ڪري ويو.

قاضي ميان عبدالواحد کي خانبهادر جي همشيره مان هڪ فرزند قاضي محمد افضل هو، جنهن کي خانبهادر عظيم خان نياڻي پرڻائي هئي، ان مان ڪيس هڪ پٽ ۽ ٽي نياڻيون ٿيون. هن وقت سندس ملڪيت جا اهي وارث آهن.

سنڌ جي اڪثر مصيبتن جا ڪارڻ پير، زميندار ۽ جاگيردار ۽ ڪاموري ڪلاس جا ماڻهو رهيا آهن. پيرن مان اڪثر بداخلاق، خود مطلب، غريبن جو رت چوسڻ واريون جرون ٿي ڪم ڪن ٿا. زميندار طبقو زياده تر بزدل، خود مطلب، ظالم ۽ هر حاڪم جو موچڙي ڪٽ غلام ٿي رهيو آهي. سنڌي ڪامورن جي ته ڳالهه ئي نه ڪجي. هو اڪثر رشوتي، طاقت جا سلامي، خود غرض، ملڪ ۽ عوام جا دشمن ۽ وڏا طوطي چشم پئي رهيا آهن — ايتري قدر جو سنڌي ۾ هيءَ عام چوڻي ٿي ويئي آهي ته ”ڪامورو نه دوست، اوجهري نه گوشت“. پر ان صحرا ۾ ڪيئي ناياب ۽ قداور درخت پيدا ٿيا، جن نه صرف ملڪ ۽ ماڻهن لاءِ آسائش جو ڪم ڏنو، پر رشوت کان پري، محبتي، اديب، صاحب اخلاق ۽ مهذب ٿي گذريا آهن. اڳئين وقت جي ڪامورن ديون ڏيارام، ديوان ڪوڙومل، قادر داد خان، سردار محمد ابرهيم، سردار محمد يعقوب، ميرزا قليچ بيگ صاحب وغيره کي ڇڏي، تازي دور جي عملدارن تي اچبو، ته خانبهادر عظيم خان جو درجو منجهن وڏو ليکجڻ ۾ ايندو. هو رشوت کان پري عوام جو

خادم، ڪو آپريٽو تحريڪ جو مشنري، ملڪ جو خير خواهه، مدبر، دوستي جو سچو، ڪم آزر، مهل سر ڪم ايندڙ ۽ ملڪ جي اڪثر ڀلي جي ڪمن ۾ اندروني مدد ڪندڙ هو. موجوده دور جي اڪثر سياستدان سان هن جا دوستانا تعلقات هئا. ڪو ڪانگريسي هو يا مسلم ليگي، شهري هو يا ٻاهر وارو - هر هڪ جي واتان سندس تعريف ٻڌڻ ۾ ايندي هئي. جڏهن ته ڪاموري ڪلاس جي ڪافر ماجراين تي نظر پوندي آهي ته دل تي ايڏو غصو ايندو آهي، جو پاڻئجي ته انهن ڏي منهن ڪٽي نه نهارجي، پر خانبهادر جهڙا ماڻهو جڏهن ياد اچن ٿا ته اهو غصو گهٽو گهٽجي ويندو آهي.

مون سان سندس واقفيت 1922ع ڌاري سن ۾ ڪوآپريٽو سوسائٽيءَ جي غرض سان اچڻ وقت ٿي. جڏهن آءُ 1925ع ۾ ضلعي لوڪلبورڊ ڪراچيءَ جو وائيس پريزيڊنٽ چونڊيس ۽ ملڪ جي سياسي سماجي ۽ تعليمي ڪمن ۾ وائيس پريزيڊنٽ چونڊيس ۽ ملڪ جي سياسي، سماجي ۽ تعليمي ڪمن ۾ دلچسپي وٺڻ لڳس، ته هن زور ڪري اچي مون سان دوستانا تعلقات قائم ڪيا، ۽ اصرار ڪري، هن مون ڪي سنڌ پراونشل ڪوآپريٽو بئنڪ (انهن ڏينهن ۾ سنڌ سينٽرل ڪوآپريٽو بئنڪ) جو ڊائريڪٽر چونڊايو، نه صرف ايترو، پر انهيءَ بئنڪ تي ٻيا ڊائريڪٽر به منهنجي صلاح سان چونڊايائين. ان سان گڏ ملير ڪوآپريٽو سوسائٽي، حيدرآباد زميندارِي بئنڪ ۽ ٻين اڪيچار ڪو آپريٽو ادارن ۽ جماعتن ۾ حصي وٺڻ لاءِ مون کي رضامند ڪيائين. اسان جي ايتري دوستي ٿي ويئي، ۽ هن جي اثر مون کي ايترو راغب ڪيو، جو ساڻس گڏ آءُ به ڪو آپريٽو تحريڪ جو مکيه ڪارڪن ٿي پيس.

سنڌ جي جدائيءَ واري تحريڪ، مسلمان جي آدمشماريءَ کي پوري لکائڻ جي ڪوشش، مسلمانن جي انگريزي اخبار جاري ڪرڻ جي تجويز، ڳوٺ سڌار تحريڪ، سڀ ۾ خانبهادر جو مخفي هٿ ڪم ڪندو هو. سنڌ جي اڪثر ڪامورن ۽ زميندارن سان سٺا تعلقات هئڻ سبب، انهن جي ذريعي ماڻهن جا اڪيچار ڪم ڪرائيندو هو. مون لاِ محبت ۽ عزت هوندي هيس ۽ مون کي به سندس لاءِ ساڳي محبت ۽ عزت هوندي هئي. هن جا سوين خط مون وٽ محفوظ آهن، جن مان پتو پئجي سگهندو ته هو ڪهڙيءَ طرح منهنجي همت افزائي ڪندڙ هو.

اڄ خانبهادر نه آهي، نه سندس اولاد مان ڪو آهي. سواءِ سندس ڀاڻيجي منور حسين جي، جو 15 سالن عمر جو ڪاليج ۾ سائنس پڙهي رهيو آهي. ليڪن سندس نالو، ناموس ۽ دوستانا لاڳاپا قائم آهن. هو ڪنيارين وارن بزرگن جو، قاضين جي لاڳاپي ڪري، مريد هو. مخدوم صاحب هالا، ۽ سنڌ جي جملي مکيه خاندانن سان سندس گهرا تعلقات هئا.

7. ميان عبداللطيف ولد ميان دين محمد پٽني (هالا پراڻا)

هن جا وڏا اصل راجپوت گهراڻي جا، جيسلمير جا وينل هئا. هن خاندان جو وڏو شيخ مخدوم عبدالله صاحب حضرت غوث بهاءالدين ذڪريا ملتانيءَ جي نظر عنايت ڪري، مسلمان ٿيو، ۽ رياضتون ڪري، ولايت جي درجي تي پهچي، خلافت جو خرقو حاصل ڪري، سنڌ ۾ هالا جي نزديڪ ڳوٺ ڳاهوٽ (لڳ پاٽوٽ) ۾ اچي سڪونت پذير ٿيو، ۽ اتي ئي وفات ڪيائين. سندس مقبرو جهنگل ۾ آهي، جتي ماڻهو ماهه پهرينءَ خميس تي زيارت لاءِ ايندا آهن. ان تائين شجرو نسب ميان عبداللطيف جو هيٺينءَ طرح آهي: ميان عبداللطيف بن ميان دين محمد بن ميان محمود بن ميان عبدالعليم بن ميان نعمت الله بن ميان عبدالحميد دوم بن ميان فتح محمد بن ميان محمد ابراهيم بن ميان محمد عمر بن مخدوم عبدالحميد بن ميان احمد دوم بن ميان فتح الله بن مخدوم احمد اول بن ميان اسحاق بن ميان محمد عمر بن ميان محمد اسماعيل بن مخدوم شيخ عبدالله.

مخدوم احمد اول پنهنجي پاءُ مخدوم محمد ۽ ٻئي سموري ڪٽنب سميت لڏي اچي هال ڪنديءَ ۾ وينو. ۽ 934 هه ۾ وفات ڪيائين. جڏهن هال ڪنديءَ کي دريا پائڻ لڳو ته سندس اولاد مان ميان نعمت الله اڳين بزرگن جا

لاش لڏائي، مسجدن ۽ گهرن جو سامان ڪٽائي، 25 ربيع الثاني 1178ھ ۾ اچي، موجوده جاين تي هالن پراڻن ۾ وينو، جتي سندن اولاد اجان تائين رهندو اچي.

چوڻ ۾ اچي ٿو تہ ميان دين محمد کي اولاد ڪونہ ٿي ٿيو، ان ڪري شاه عبداللطيف ڀٽائي عليہ الرحمت جي مقبري تي اچي مراقبو ڪيائين. اتان کيس اشاري ۾ چيو ويو تہ توکي فرزند ٿيندو، ان تي اسان جو نالو رکج. 1274ھ ۾ ميان عبداللطيف تولد ٿيو، ان ئي سال ميان دين محمد وفات ڪئي. ان ڪان پوءِ سندس پرورش ۽ تربيت ميان محمد صالح جي ذمي رهي، جنهن کيس پارسي ۽ عربي پڙهائي.

ميان عبداللطيف طب ۽ علم جفر ۾ ڪافي دسترس رکندو هو. اڳين جي دستور موجب پساريءَ ڏي نسخو لکي ڏيندو هو. معاوضو نہ وٺندو هو وٽس مريضن جا ميلا لڳا پيا هوندا هئا. دعا بہ ڪندو هو ۽ دوا بہ. نماز روزي جو پابند هو. سدائين ذڪر فڪر ۽ وضوءَ ۾ رهندو هو. هن 9 جمادالثاني بروز اربع 1337ھ مطابق 8 مارچ 1919ع تي وفات ڪئي.

هن ٻي شاديون ڪيون هيون. جن مان کيس چار فرزند ٿيا. سندس وڏي فرزند جو نالو ميان دين محمد هو، جنهن کي ٻہ فرزند آهن: 1 ميان محمود ، ۽ 2 ميان عبداللطيف عرف نواز احمد. ٻئي گهر مان ميان عبداللطيف کي ميان محمد فرزند ٿيو ۽ ٽئين گهر مان ميان رحمت الله ۽ ميان لطف الله ٻہ فرزند ٿيس.

ميان محمد ابراهيم سندس سوٽاري سوٽ هو. ان کي ٻہ فرزند ٿيا. 1. ميان محمد صالح، جواسڪولن جو ديوٽي انسپيڪٽر ٿي رهيو.۽ ڪيترا ڪتاب تصنيف ڪيا هئائين، جو ٿورا سال ٿيا تہ وفات ڪري ويو آهي، ۽ 2. ميان نور محمد صاحب، جيڪو حيات آهي.

ميان عبداللطيف جي وڏي فرزند، ميان دين محمد، 3جمادي الثاني 1340ھ مطابق 1 فيبروري 1922ع تي وفات ڪئي.

ڪمپوزنگ برڪت علي شيخ

سنڌ جا اسلامي درسگاه

ڊاڪٽر محمد جمن ٽالپر

[هي مواد ڊاڪٽر محمد جمن ٽالپر جي پي ايچ ڊي مقالي بعنوان سنڌ جا اسلامي درسگاه تان ورتو ويو آهي، جيڪو سنڌ ڪلاسڪس، صوبائي حڪره ڪميٽي ۽ سنڌ ثقافت کاتي پاران جون 1982 ۾ ڇپرايو ويو آهي. هن ڪتاب جو ليکڪ سنڌ يونيورسٽي جي ايجوڪيشن فيڪلٽي ۾ پروفيسر رهيو آهي.]

هالڪنڊي (هالا)

هالڪنڊي يا هاله ڪنڊي (هالا پراڻا) مدت کان سنڌ جو هڪ پرڳڻو شمار پئي رهيو آهي. هن وقت به تاريخي لحاظ کان خاصي شهرت رکي ٿو. هالا پراڻا ۽ هالا پراڻا ۽ هالا نوان هڪٻئي کان ٻن ميلن جي مفاصلي تي آهن. هاڻوڪو هالا نوان اول مرتضيٰ آباد سڏجڻ لڳو پر بعد ۾ ان کي به هالا ڇيو ويو.

مرزا غازي بيگ جي وقت ۾ ڄام هالي جي ذڪر ۾ اچي ٿو ته هالا قوم جي وڏي ڄام هالار جو هاله ڪنڊي شهر ٻڌايل آهي.(1)

ڄام فيروز، مرزا شاهه حسن کان شڪست کائي گجرات ڀڄي ويو. مرزا شاهه ٽن ڏينهن کان پوءِ اچي ٺٽي شهر ۾ لٽو ۽ تغلق آباد ۾ سڪونت اختيار ڪيائين. ڇهن مهينن کان پوءِ هاله ڪنڊي (هالا) جي رستي 930هه ۾ سيوستان ويو.(2)

هن وقت هالا (هاله ڪنڊي) حيدرآباد ضلعي(3) جو هڪ تاريخي شهر آهي، جنهن پنهنجي هنج ۾ ڪيترن ئي برگزيده عالمن ۽ متبرڪ هستين کي جنم ڏنو. هتي ڪيترائي عالم ۽ فاضل، عارف ۽ زاهد، بزرگ ۽ اولياءَ الله ٿي گذريا. هي شهر نه فقط علم ادب، ديني تعليم و تربيت، اسلامي درسگاهن جو ڳڙهه تي رهيو آهي. پر خدا وارن جو آرامگاه پڻ آهي. هتي جي عالمن، فاضلن ۽ بزرگن ۽ سندن قائم ڪيل درسگاهن جو جيڪو احوال معلوم ٿيو آهي. ان جو هتي ذڪر ڪجي ٿو.

مخدوم عربي ڏياڻي جو درسگاهه

مخدوم عربي ڏياڻو پير آسات جو ياءَ وڏو عارف عالم ۽ ڪمال جو صاحب هو. سندس عبادتون ۽ رياضتون بيان ڪرڻ کان ٻاهر آهن. چون ٿا ته هڪ هنڌ ويهي ڪلام پاڪ جا 140 ختما ڪيا هئائين. سندس خانقاهه ۾ قائم ڪيل درسگاهه مان ڪيترائي طالب علم ظاهري ۽ باطني علم سان فيضياب ٿيا. مخدوم نوح رحه به ڪانئس ئي علم پرايو. هن سنه 980 هه ۾ وفات ڪئي ۽ هالن ۾ مدفون آهي.

مخدوم عربي ڏياڻي جو پٽ مخدوم بايزيد به وٽس ئي ديني علم پڙهيو. هي به پيءُ وانگر ظاهري توڙي باطني علوم جو صاحب هو. پنهنجي پيءَ کان پوءِ انهي مدرسي ۾ حق ۽ هدايت جي رستي تي مستقيم رهي، طالبن کي فيض ڏيندو رهيو.

مخدوم نوح رحه

مخدوم نوح رحه بن نعمت الله صديقي، اسلام جي ڏهين صدي هجري جو تمام وڏو بزرگ عالم ٿي گذريو آهي. سندس نسب هن ريت آهي: مخدوم نوح بن نعمت الله بن اسحاق بن شهاب الدين بن مخدوم سروري بن شيخ فخرالدين صغير بن عزالدين بن شيخ ابو بڪر ڪتابي (ڪوٽ ڪروڙ جو رهندڙ) بن شيخ اسماعيل بن شيخ عبدالله بن شيخ نصير الدين بن شيخ سراج الدين بن ابو نجيب ضياءِ الدين عبدالقادر سهر وردي رحه (جو سهروردي سلسلي جو منڍ آهي).

مخدوم نوح رحہ پاڻ عالم، عالم عارف حافظ قرآن ۽ برگزيده هستي ٿي گذريو آهي. عربي، فارسي ۽ سنڌي ٻولين تي دسترس حاصل هيس. قرآن شريف جو فارسي زبان ۾ ترجمو ڪيائين، جيڪو برصغير پاڪ وهند ۾ پهريون فارسي ترجمو آهي. قرآن شريف جي تعليم ۽ تلاوت مولانا مخدوم عربي ڏياڻي هالائي ڪان حاصل ڪيائين.

مخدوم نوح رحہ کي قرآن شريف جي حقيقت ۽ اسرارن تي وڏو درڪ حاصل هو. قرآن شريف سان گڏ ٻين علمن جو درس پڻ ڏيندو هو. بهاءالدين دلقپوش سندس خاص دوستن ۽ مردين مان هو. ان جي دستخط قرآڻ پاڪ جو فارسي ٻولي ۾ ترجمو هن وقت هالن ۾ موجود آهي.

مخدوم نوح رحہ، مرزا محمد باقي ترخان کان وٺي ويندي اڪبر اعظم جي سنڌ تي قبضي ٿيڻ تائين حيات هو. مغليہ گورنرن مان سيد بايزيد ٺٽي جو حاڪم، مخدوم صاحب جو طالب ۽ وڏو معتقد هو. مخدوم نوح رحہ وڏو عالم، فاضل زاهد ۽ پرهيزگار درويش هو. سندس نظر فيض مان ڪيترائي مريد ۽ طالب فيض حاصل ڪري ويا. مخدوم صاحب اويسي طريقي جو بہ بزرگ هو.

درويش قطب، مخدوم نوح رحہ جو طالب ۽ مريد هو. ڪانئس ظاهري توڙي باطني فيض پرايائين. هڪ رات بوبڪن ۾ بہ ويو جتي مخدوم جعفر سان سندس شاگردن ملاقات ڪرائي هئي. شاه خيرالله عرف شاه خير الدين سکر وارو بہ مخدوم نوح رحہ جو شاگرد ۽ معاصر هو. مخدوم نجيم ريل وارو پڻ مخدوم صاحب جو همعصر هو.

مخدوم نوح رحہ رسول الله صلي الله عليہ وآلہ وسلم جن جي سنت ۽ اتقاءِ واري زندگي جو مڪمل آئينو هو. 82 ورهين جي ڄمار ۾ 986هہ ۾ وفات ڪيائين ۽ هالن ۾ مدفون آهي.

مخدوم عبدالله پٽي

مخدوم عبدالله پٽي جو اصل نالو ارجن بن وريہ هو، جنهن کي حضرت مخدوم بهاءالدين زڪريا ملتاني مشرف بہ اسلام ڪيو. هي بزرگ مسلمان ٿيڻ کان پوءِ جلد ئي پهريائين ڳاهوٽ جي ويجهو هڪ ڳوٺ ۾ اچي رهيو. پر پوءِ ڳوٺ ماڙي محمد خان لڳ پراڻي سعيدآباد جي ويجهو اچي رهيو. هي هڪ نيڪ سيرت بزرگ هو. وٽس ڪيترائي طالب ۽ مريد ايندا هئا جن وٽانئس فيض پرايو. سندس آخري آرامگاهہ سعيد آباد جي ويجهو آهي. جتي مهيني جي هر پهرين خميس تي سندس معتقدن جو هجوم رهندو آهي.

مخدوم اسحاق بن عبدالله پٽي 900 هجري ڌاري اسلام پور (هالہ ڪندي) ۾ اچي رهيو، جيڪو 1779ع ۾ درياءَ برد ٿيو. پوءِ بزرگن جا نعش (خاڪ) اتان ڪڍي هاٽوڪن هالن پراڻن ۾ آندا ويا. انهي وقت حضرت مخدوم نوح رحہ قريشي صديقي جي نعش مبارڪ کي پڻ اسلام پور مان هاٹُکن هالن نون ۾ آندو ويو.

پٽين جي جامع مسجد جو مدرسو

مخدوم اسحاق شيخ بهاءالدين زڪريا خاندان جو مريد هو، فضيلت ۽ ڪماليت ۾ بي نظير هو. پنهنجي محلي جي پٽين جي جامع مسجد ۾ مدرسو قائم ڪيائين. جتي قرآن، حديث ۽ فقہ جي عام تعليم ڏيندو هو. مخدوم صاحب کان سندس بہ صاحبزادا مخدوم احمد ۽ مخدوم محمد پڻ انهي ساڳئي مدرسي ۾ پڙهيا.

مخدوم محمد بن مخدوم اسحاق پٽي، ظاهري علمن جي تحصيل پنهنجي والد بزرگ کان پرائي ۽ پنهنجي پيءُ وانگر انهي ساڳئي مدرسي ۾ درس تدريس جو شغل قائم رکيو. مخدوم محمد باطني علمن جي صفائي ۾ ڏاڍي ڪوشش ڪئي پر ظاهري شرع جي مخالفت سهي ڪين سگهندوهو.

مخدوم احمد بن مخدوم اسحاق پٽي، وڏو ولي ۽ بزرگ عالم هميشہ گوشہ گمنامي ۾ گذاريندو هو. الله تعاليٰ جي ذڪر ۽ فڪر ۾ محو رهندو هو. سندس انهي مجاهدي ڪري وقت جو حاڪم ڄام نظام الدين بہ سندس عقيدتمند ٿي رهيو.

مخدوم احمد هميشہ پنهنجي ياءُ مخدوم محمد کي انهي ساڳئي مدرسي ۾ قرآن، حديث ۽ فقہ جي پڙهائڻ ۾ مدد ڪندو هو. اهو سلسلو سندن پوين تائين قائم رهيو. سندن بزرگن جي اولاد مان وڏا وڏا عالم ۽ عارف، عامل ، فاضل، اديب شاعر، خدا جا نيڪ ٻانها ۽ ڪرامت جا صاحب ٿي گذريا آهن. هن خاندان جو پيشو دين اسلام جي تبليغ ڪرڻ هو. جنهن ڪري هزارين مرده دليون اسلام جي روشني سان منور ٿيون.

مخدوم ساهڙ لنجار ڄام انڙ جي آباد ڪيل ڳوٺ انڙپور جو هڪ وڏو آزاد انسان ۽ وقت جي صالح بزرگن مان هو. پوري تعليم ۽ تربيت مخدوم نوح رحہ کان حاصل ڪئي هئائين. هو سدائين عبادت الاهي ۾ مشغول رهندو. رات يا ڏينهن جي ڪابہ گهڙي پاڪ پروردگار جي ذڪر کان واندو نہ رهندو هو. سندس صحبت مان پڻ ڪيترائي عقيدتمند ۽ طالب فيض پرائي ويا. اتي ئي دفن ٿيل آهن.

مخدوم عبد الرئوف بن عمر، پنهنجي وقت جو عارف، عالم ۽ ڪامل بزرگ هو ۽ پنهنجي زماني جي مشائخن ۾ ممتاز هو. هميشہ پنهنجن طالبن کي پڙهائڻ، عبادت ۽ رياضت ۾ مشغول رهندو هو. ميان نور محمد وٺائنس علم جو اکر اکر سکيو ۽ ان جي تابعداري ۽ پيروي واسطي دل جان سان تيار رهندو هو. هالن جي قاضي زادي شيخ ابراهيم سندس وفات جو سنہ 1166هہ بيان ڪيو آهي.

مخدوم صدر الدين راهوني هالا پرڳڻي جي پسگردائي ۾ جائيہ ڳوٺ ۾ رهندو هو. پنهنجي مڪتب ۽ مسجد ۾ شاگردن کي ديني تعليم سان گڏ وعظ فرمائيندو هو. جنهن ۾ ڏاڍو اثر هوندو هو. سچن جي جماعت ۾ سندس ڪمالات جي يگانگي معروف آهي.

مخدوم مراد پٽ صدر الدين راهوني هڪ وڏو عالم ۽ پرهيزگار شخص هوندو هو. پوري تعليم پهنجي پيءُ کان پرايائين. پاڻ بہ پنهنجي پيءَ وانگر پڙهائڻ ۽ وعظ جي شغل ۾ رڌل رهندو هو. حسن مقري درويش سندس همعصر هو.

(صفحو 162 کان 167)

مولانا حاجي محمد هالائي جو مدرسو محمديہ

مولوي حاجي محمد بن آخوند محمد اسماعيل بن آخوند دين محمد، ساڪن هالا پراڻا، ضلعو حيدرآباد، تاريخ 27 رمضان 1276هہ ۾ تولد ٿيو. ابتدائي تعليم ۽ صرف و نحو ڪتاب مولوي خليفي حاجي عبد اللطيف ساڪن هالا نوان کان پڙهيائين. پر پاٽ (ضلعي دادو) ۾ مولانا حسن الله پاٽائي وٽ بہ ڪجهہ وقت پڙهيو. ان کان پوِ حيدرآباد ۾ اچي مولانا محمد حسن ڪنڊوي وٽ سمورو نصاب پڙهي فارغ ٿيو ۽ اتي ئي پنهنجي استاد جي ارشاد موجب بہ ٽي سال درس ڏيندو رهيو. ان بعد پنهنجي ڳوٺ ۾ اچي درس تدريس جو سلسلو جاري رکيائين. ربيع الاول 1309هہ ۾ حج بيت الله جو سفر اختيار ڪيائين ۽ اتي مسلسل ٻارهن مهينا رهيو. انهيءَ عرصي ۾ مولانا عبد الحق الله آبادي مهاجر کان اوليات احاديث پڙهي، حديث، فقہ ۽ اصول فقہ جي باقاعدي سند ۽ اجازت ورتائين. سندن درسگاهہ ”محمديہ“ (3) اڄ تائين هالا ۾ موجود آهي.

حاجي محمد مجيل عالم ۽ مفتي هو. حديث، فقہ ۽ تصوف تي درڪ حاصل هئس. مثنوي مولانا روم ۽ مڪتوبات امام رباني تي ڪيس گهڻو عبور حاصل هو. تصوف جي باريڪ نڪتن تي حافظ محمد حسن سان سندس بحث مباحثو ۽ خط و ڪتابت ٿيندي رهندي هئي. مسائل فقہ ۾ وري مولانا عبد الغفور همايوني سان مباحثو رهندو هو. نقشبندي طريقي ڏانهن مائل هئڻ ڪري پهريائين مولانا شيخ ولي محمد بن شيخ محمد اسحاق ملا ڪاتيار واري جو مريد ٿيو. پر ان جي وفات بعد وري مولانا حاجي عبد الرحمان سرهندي ٽکڙائي جي بيعت ڪيائين. تاريخ 2 ربيع الثاني 1336هہ تي فالج جي عارضي ۾ وفات ڪيائين. سندس مزار شهر هالا پراڻا ۾ آهي.

مولانا حاجي محمد جون هيٺ ڄاڻايل مشهور تصنيفون آهن: (1) الفتاويٰ الحمديہ في احڪام الاحمديہ (عربي بہ جلد) (2) فتويٰ احمديہ (سنڌي) (3) خلاصتہ الآثار المحمديہ و الاخبار الاحمديہ (عربي) (4) حقوق الزوجين

(سنڌي) (5) شرح ماه احاديث (سنڌي) (6) مسائل اربعين في سنته سيدالمرسلين (7) رموزالفرقان(سنڌي) (8) المسائل الخمسته في دفع توهمات الشيعته (سنڌي) (9) تمام العناية ترجمته بدايته الهدايته (سنڌي) رساله در امور طبيه (10) حل التركيب منطق (عربي) (11) دوايه (عربي و سنڌي) (12) قصه بيبي بلقيس (سنڌي) (13) ڪشف الجان (سنڌي) (14) خلاصته الاصول (15) عشرين مسائل فارسي (16) رموزالفرقان (سنڌي) (17) فيض الصمد ترجمته "ايهاالولد" (سنڌي) (18) رساله در معرفته نبض و قاروره. (4)

مولانا جي همعصرن ۾ هيٺين بزرگن جا اسماءِ گرامي قابل ذڪر آهن: (1) مولانا عبدالغفور همايوني مفتون (2) مولوي جاجي لعل محمد متعلوي (3) مولوي عبدالرزاق بوبڪائي (4) مولوي مفتي محمد سعدالله خيرپوري (5) مولوي عبدالرزاق مختيارپوري (6) مولانا غلام محمد ملڪاڻي (7) قاضي سيد اسدالله شاهه ٽڪرائي (8) قاضي علي محمد هالائي.(5)

سندس چند نامياري شاگردن جا نالا هي آهن: (1) مولوي حاجي عبدالرحمان سموي، نصرپور (2) مولوي جان محمد بختيارپوري (3) مولوي حڪيم قاضي معين الدين هالائي (4) مولوي خليفو حافظ محمد هالائي (5) مولوي ميان احمد هالائي ۽ (6) حڪيم مولوي عبدالله هالائي.(6)

مدرسو محمديه، هالا پراڻا

هن مدرسي جو باني مولانا احمد (وفات 1376هه) هالائي آهي. سندس پيءُ جو نالو مولوي محمد هالائي آهي. 7 جمادي الثاني 1326هه ۾ شهر هالا پراڻا ۾ ڄائو. پنهنجي والد وٽ قرآن شريف، فارسي ۽ عربي جو نصاب، ارڙهن سالن جي عمر ۾ ختم ڪري دستاربندي ڪيائين. دستاربندي بعد "مدرسه محمديه" ۾ درس ڏيڻ لڳو. سندس شاگردن مان مشهور هي آهن: مولوي محمد عرس ڏاهري ٽنڊوآدم، مولوي محمود سانوڻي هالائي، حڪيم شيخ حاجي عبدالواحد متعلوي ۽ مولوي محمد هالائي (سندس پٽ).

مولانا احمد به پنهنجي سڄي ڄمار درس و تدريس ۾ پراڻن هالن ۾ بسر ڪئي . سندس شاگردن مان مولانا محمد صادق ڪڏه ڪراچي، مرحُوم دين محمد وفائي، مولوي فتح محمد سيوهائي، مرحوم عبدالقيوم بختيارپوري، مولانا عبدالرئوف بختيارپوري، مولانا حاجي عبدالله ڪبرائي ۽ مولانا محمد سليمان ترڙائي جن جا نالا قابل ذڪر آهن. 15محرم 1376هه ۾ هالا پراڻا ۾ وفات ڪيائين.

(صفحو 455 کان 458 تائين

مدرسه عاليه دارالرشاد پير جهنڊو (ضلعو حيدرآباد (پر هاڻي ضلع مٽياري)

پير رشدالله صاحب العلم الرابع کي خيال آيو ته ناظره ۽ حفظ قرآن جو درس، جيڪو پير رشيد الدين بيعت ڌڻي جو شروع ڪرايل هو، ان جي ترويج لاءِ عربي مدرسو جاري ڪجي، انهي ڪري مولانا عبيدالله سنڌي کي امروٽ شريف مان گهرائي مدرسي بابت گفتگو ڪيائين. مولانا عبيدالله سنڌي کي خود به مسلمانن جي تعليم جو گهڻو اونو رهندو هو، تنهنڪري هن مدرسي جاري ڪرڻ ۽ ان جي سنڀال ۽ انتظام جو ڪم پاڻ تي هموار ڪيو. ماهه رجب 1319يا 1901ع ۾ مدرسي جو افتتاح ٿيو ۽ نالو عربيه اسلاميه "دارالرشاد" رکيو ويو. مدرسي شروع ڪرڻ لاءِ پير صاحب جي خاندان جي مستورات پنهنجا سونا زيور ڏيئي مدرسي جي امداد ڪئي. ان وقت مدرسي ۾ هيٺيان معلم رکيا ويا:

1_ مولانا عبيدالله سنڌي صدر مدرس ۽ مهتمم.
2_ مولانا محمد احمداڻي لغاري. ديري غازي خان وارو مدرس ثالث.
3_ مولانا نجم الدين ڊرياله ضلعي جهلم وارو، مدرس ثاني.
4_ مولانا عبدالله لغاري سانگهڙ وارو، مدرس رابع.
5_ حافظ امين محمد متوو ڪڇي.(7)

مولانا عبيدالله سنڌي. مدرسي ۾ تعليم ڏيڻ لاءِ مولانا محمد امير کي پنجاب مان گهرايو، پر هو اڻ ڏينهن واپس هليو ويو. انن سالن جي جدوجهد هيٺ هي مدرسو پنهنجي تعليمي ۽ انتظامي بهتري ڪري ايترو مشهور ٿي ويو، جو وڏا وڏا عالم پري پري کان معائني لاءِ ايندا هئا. جيئن تہ شيخ الهند مولانا محمودالحسن ديوبند، مولانا شرف علي ٿانوي ۽ مولانا حافظ محمد احمد مهتمم دارالعلوم ديوبند، وغيره.

ماهہ شعبان 1327هہ يا 12سيپٽمبر1910ع تي طالبن جي دستاربندي لاءِ هڪ جلسو سڏايو ويو، جنهن جي صدارت ڀوپال جي قاضي مولانا الشيخ حسين بن محسن الانصار اليماني ڪئي، جيڪو نواب سيد صديق حسن خان قنوجي ڀوپالي جو استاد هو ۽ علامہ قاضي شوڪاني اليماني جو شاگرد هو. هن کي فتح الباري شرح الصحيح البخاري جا چوڏهن ئي جلد برزبان ياد هئا. انهيءَ جلسي ۾ (1) پير ضياءُ الدين شاهہ ولد سيد رشدالله شاهہ (2) مولانا محمد اڪرم انصاري هالائي (3) مولانا محمد الياس جمالي ڪتيرو تعلقو هالا (4) مولانا احمد علي لاهوري (5) مولوي ابوالحسن درس هوتي مشائخ، ٽنڊو آدم (6) مولوي جان محمد درس هوتي مشائخ ٽنڊو آدم دستار بندي ڪئي.

1327هہ / 1910 ع کان پوءِ مدرسي ۾ هينيان مدرس مقر ڪيا ويا: (1) مولانا عبيدالله سنڌي مهتمم مدرسہ دارالرشاد (2) مولانا محمد صدر مدرس (3) مولوي خدابخش، منصف ارشاد الصرف (4) مولي محمد اڪرم (5) مولانا حاجي احمدي علي لاهوري (6) مولوي محمد الياس جمالي (7) حافظ امين محمد متوو ڪڇي (8) ڊاڪٽر مولوي محمد علي شاهہ.

مدرسي ۾ شاگردن جي پڙهڻ لاءِ عربي جا ابتدائي ڪتاب مولانا قاضي فتح محمد کان سنڌي ۾ ترجمو ڪرايا ويا، مثلن ارشاد الصرف، علم الصيغة، شافيہ، نحومير، هداية النحو، ڪافيہ مالابدمنہ، اصول الشاشي.

مدرسي ۾ تبليغ ۽ اشاعت جو سلسلو بہ جاري هو. ننڍا ننڍا ديني ڪتاب ڇاپائي عام ماڻهن ۾ مفت ورهايا ويندا هئا ۽ ڀرپاسي وارن ڳوٺن ۾ جمع ڏينهن وعظ ۽ تبليغ لاءِ عالم موڪليا ويندا هئا. اهڙن ڪتابن مان ڪن جا نالا هي آهن: توحيدنامون، الاسماءِالحسنيٰ (سنڌي ترجمي سان)، ارشاد المربيدين، الفارقة بين اهل الله و اهل للمارفة، التنقيد المعقول في رد تسويد المجهول، زالن جو بيعت نامون ۽ مردن لاءِ بيعت نامون.

تبليغ ۽ اشاعت جي ڪم سان گڏ مدرسي ۾ فتويٰ جو شعبو پڻ کوليو ويو، جنهن جو نالو السواد الاعظيم رکيو ويو. ان جا ميمبر هئا مولانا رشدالله شاهہ، مولانا قاضي فتح محمد نظاماڻي ۽ مولانا پير ضياءالدين. ان کان سواءِ مولانا محمد صادق کڏه ڪراچي ۽ مولوي محمد صديق (کڏه) ، مولوي عبدالڪريم درس ڪراچي ۽ مولوي محمد عثمان نورنگزاد (مصنف تفسير تنوير الايمان) پڻ انهيءَ جا ميمبر هئا. اهي فتوائون هڪ مجموعي جي صورت ۾ محفوظ ڪيون ويون آهن. شايد اهڙو ڪتاب اڃا تائين مدرسہ مظهرالعلوم کڏه ڪراچي جي ڪتبخاني ۾ موجود آهي.

مدرسي ۾ تعليم جو طريقو ٽائيم ٽيبل مطابق هلندو هو ۽ جدا جدا ڪلاسن لاء الڳ الڳ استاد هوندا هئا. شاگردن جي حاضري ورتي ويندي هئي. امتحان جو طريقو ماهي آزمائشن ۽ ششماهي ۽ ساليانے امتحان جي نموني ٿيندو هو. استادن ۽ شاگردن کي شعبان مهيني ۾ ساليانے موڪل ٿيندي هئي. سنہ 1330هہ ۾ وري هينيان مدرس مقرر ٿيا: (1) مولانا محمد احمداڻي لغاري صدر مدرس ۽ مهتمم (2) مولانا خدا بخش پنجابي مصنف ارشادالصرف (3) مولانا محمد اڪرم انصاري محشي ارشاد الصرف (4) حافظ امين محمد متوو ڪڇي معلم القرآن. مولانا عبيدالله لغاري فارغ التحصيل ٿي سيد رشدالله صاحب کان قادريہ طريقي جي بيعت بہ ڪئي هئي ۽ باقاعدي اذڪار بہ پورا ڪيا ۽ دستاربندي سان گڏ کيس خلافت بہ عنايت ٿي هئي. هي مرد مجاهد ظاهري ۽ باطني علم سان معمور ٿي پنهنجي وطن روانو ٿيو. مولانا محمد اسماعيل هن مدرسي جو فارغ التحصيل هو. جنهن کي پير رشدالله شاهہ حيدرآباد دکن ڏي ڪتابن نقل ڪرڻ لاء موڪليو هو. مولانا محمد اسماعيل موٽي اچي

مدرسي ۾ تعليم ڏيڻ لڳو ۽ ساڳيا معلم مولانا محمد، مولوي محمد اڪرم، مولوي ولي محمد ۽ حافظ امين محمد به تعليم ڏيندا رهيا.
(صفحو 452 کان 455 تائين

حوالا

1. مير علي شير قانع ٺٽوي، تحفة الڪرام، سنڌي ادبي بورڊ، ص 205.
2. ايضن، ص 198.
3. افسوس ته چند سال اڳ مدرسه محمديه نالي وارو پرائمري اسڪول جيڪو ان قديم جاءِ تي هلندڙ سو بند ٿي ويو آهي.
4. سماهي مهراڻ، نمبر 2-4، ص 84.
5. ايضن.
6. سماهي مهراڻ، شماره 3-4، ص 88.
7. مولانا مفتي عبدالقادر لغاري، مدرسه دارالرشاد پير جهنڊو، الرحيم، ص 82.

ڪمپوزنگ: برڪت علي شيخ

سکر سي ئي ڏينهن

محمد اسماعيل عرساڻي

يارهين وارو مهينو، ربيع الآخر کي چئبو آهي، تنهن ۾ هالن پراڻن ۾ ميلو لڳندو هو. مائٽ پنهنجي ٻارڙن کي اُهي ميلا گهمائڻ وٺي ويندا هئا... ماڻهو جڏهن قبرستان وٽ پهچندا هئا ته عقيدت مند وچان اُٺ توڙي ڪنهن سواريءَ تان لهي پوندا هئا، ۽ ٿورو اُتي ترسي ختم بخشيندا هئا... ماڻهو يارهين يا خاص مهيني محرم ۽ رمضان ۾ قبرستان ۾ به ويندا هئا ۽ پنهنجي بزرگن جي قبرن تي گلن جون چادرون چاڙهيندا هئا. اگر بتيون ٻاريندا هئا. پاڻيءَ جي ڇٽڪار ڪندا هئا ۽ ڪکريون يا پٽريون ڪٽي رکندا هئا.

ٻيلن پرسان رهندڙ قبيلا توڙي ماڻهو ٻيلي ۾ مال چاري ان تي گذران ڪندا هئا... سنڌي ماڻهو، سيد يا عرب جي موجودگيءَ کي پنهنجي لاءِ برڪت جو باعث سمجهندا هئا. عرب پار جي ڪانگل جي عزت ڪرڻ سعادت سمجهندا هئا.... پڙهيل ماڻهن کي اڻ پڙهيلن يا عام ماڻهن وٽ سڪون محسوس ڪون ٿيندو هو.... اڳي رواج هوندو هو ته جيڪو پٽ يا اولاد ربيع الاول يعني عرس جي مهيني ۾ ڄمندو هو، تنهنجو نالو عرس رکبو هو يا ڪيس عرس سڏيو ويندو هو.... ماڻهو نياڻيءَ جي ڏاج ۾ حال سارو ڏيج ڏيندا هئا ۽ ورلي ورثي ۾ ملڪيت جايون به ڏيندا هئا. ڪارڙا ميمڻ جيڪي ميرن جي زماني ۾ فوجي هوندا هئا، تن کي زمينون پڻ مليل هيون .... تعليم ابتدائي طور قرآن شريف، سنڌي ۽ ٿورڙي فارسي ڏني ويندي هئي.

هالا نون جون سوسيون، گربيون ۽ ٻيو ڇيڪ جو اُٽيل ڪپڙو جو عام طرح حيدرآباد جا عامل، ديوان ۽ ٻيا پائيندا هئا. هندو پتلون ۽ پاجامن لاءِ ڪم آڻيندا هئا. ڳڏو ڳڏ ڇريل چانديون، اجرڪ، بافتو ۽ ململ وغيره پائيندا هئا.... تڏهن هالن ۾ ريل ڪانه هئي. حيدرآباد اچڻ لاءِ ٽي اسٽيشنون هونديون هيون. شهدادپور، ٽنڊوآدم، ۽ اڏيرو لال .... هالن جا واپاري حيدرآباد ۾ سوسيون،گربيون ۽ ڇيڪ نيڪال ڪري اُتان بافتو ململ وغيره خريد ڪندا هئا .... تڏهن ڪميٽي امتحان ڏيڻو پوندو هو، جنهنکي پوءِ فائنل ڇيو ويندو هو. جڏهن حيدرآباد ۾ ٽيپداري اسڪول نه هوندو هو، تڏهن سڌو سنئون سفارش تي ٽيپداري نوڪري ملي ويندي هئي.

رواج موجب شاديون بدي تي ٿينديون هيون .... اسان جي چاچي جي جيڪا ڄڃ هالن کان شهدادپور اسٽيشن تي آئي، تنهن ۾ پندرنهن ڪان ويهه ڪجاوا ۽ ٻيا مهيري اُٺ قطاريل هئا. تنهن زماني ۾ حيدرآباد شهر مان شاديءَ ڪرڻ وڏي ڳالهه سمجهيو ويندو هو ..... جڏهن پهريون پُٽُ ٿيندو هو ته شُڪراني جا شاديانا ڪيا ويندا هئا. مهمانن کي دعوت ڏيئي گهرائي ماني کارائي ويندي هئي. ناچڻيون گهرائي مٿن گهور ڪئي ويندي هئي.

هاٿوڪي نور محمد اسڪول، کي تنهن وقت گورنمينٽ هاءِ اسڪول چيو ويندو هو ...... چوٿين درجي ۾ پهريون نمبر پاس ٿيڻ تي سرڪاري اسڪالر شپ ملندي هئي. ايستائين بي.اي تائين اسڪالر شپ پڻ ملندي هئي .... تنهن دور ۾ ڪمشنر جا دربار به ٿيندا هئا، جيڪو هڪ وڏو اعزاز سمجهيو ويندو هو .... فارسيءَ جو به گهڻو واهپو هو ۽ ماڻهو ديوان حافظ گهڻو پڙهندا هئا ..... وڏا جاگيردار، خاص ماڻهن کي زمين بنا ڍل به ڏيندا هئا.

هالا شهر ويجهو علي گنج يا پاهڙ واهه هوندو هو. جتي گهاٽ تي غسل لاءِ مرد توڙي عورتن لاءِ چاڙهيون ٺهيل هونديون هيون. جتي عام ماڻهو وهنجندا به هئا ته ڪپڙا لٽا به ڌوئندا هئا. ننڍي وهيءَ وارا ڇوڪرا ۽ جوان پاڻيءَ ۾ ترندا ۽ ڏاهيءَ راند ڪندا هئا.

زمين تي نار چاڙهيا ويندا هئا، جن جا پڙوها پڪين سرن سان اوساري ٺيل هوندا هئا. انهن نارن تي انبن جا ڪجهه وڻ ۽ گيدڙيون بيٺل هونديون هيون. اسان وٽ اُٺ، ڏاند، ڳئون، مينهون ۽ هرٽين جهڙيون پريون

ٻڪريون ۽ ٻيو مال گهڻو هوندو هو. جن لاءِ مستقل طور ڪِڙَ ۽ مَنهن ٺهيل هوندا هئا ۽ هر هڪ لاءِ نگران خدمتگار هوندا هئا. ڍورن جي ڏاري ۽ چاري لاءِ جدا جدا آهرا هوندا هئا، جن ۾ وڏا ڪونار پڪيءَ طرح بند ٿيل هوندا هئا. گهٽ ۾ گهٽ اٺ، ڏهه وڏا مٽ زمين ۾ کُتل هوندا هئا، جن ۾ کڙ پسايو ويندو هو ۽ مٽرن جي ڏاري ۽ کَڪڙن پُسائڻ لاءِ وڏا پاري نڪر جا ڪونار هوندا هئا، جن ۾ چاڻ ۽ چونو ۽ کَڪڙن سان گڏ ڏارو پسايو ويندو هو ... ٻه همراهه ته رڳو مال جي ڪُتر لاءِ مقرر هوندا هئا. تنهن وقت اجا ڪُتر جون هٿ واريون مشينون رائج نه ٿيون هيون. تنهنڪري ڪُتر جا، مٽين منهن لڳندي هئي.

ڏاندن لاءِ ٻاجهريءَ جي اٽي جا ٿلها روٽ اڌ ڪَچا اڌ پڪا پچايا ويندا هئا، جن ۾ آڱرين سان سوراخ ڪري ڄانڀي جو تيل وڌو ويندو هو. ٻئي پاسي ٻٻرن جا ڇيڇڪا ۽ پلڙا، جيڪا پڻ مال لاءِ هڪ طاقتمند خوراڪ سمجهي ويندي هئي، سا هميشه موجود رکي ويندي هئي. ڇَنن ۽ مَنهن سان لڳ هڪ لانڍي ٺهيل هوندي هئي جيڪا اوطاق طور ڪم آندي ويندي هئي ۽ ان ڪي هڪ ڏاڪائون در هو. اندر هڪ طرف ٻه ٽي منجا ۽ پنج ڇهه مَنجيون پيل هونديون هيون ته ٻئي پاسي مٽرن جي ڏاري ٻوسي ۽ ڪڪڙن جون ڳوٽيون حفاظت سان رکيل هونديون هيون ۽ کڙ جون ناريون هڪ ٻئي مٿان مناري جيان اونڌيون رکيل ڏسڻ ۾ ايندڀون هيون. آئي وئي يار سنگتيءَ سان ڪچهري اتي ٿيندي هئي ۽ مانيءَ ٽڪيءَ جي آڌر ڀاءُ ۽ آرام لاءِ اهائي هوادار لانڍي هئي، جيڪا هاڻوڪي بنگلن کان ٻه وڌ رونق بخشيندڙ هئي.

ماهئي مال لاءِ هڪ سان، ڳائي مال لاءِ سان ڍڳو ۽ اوني مال لاءِ چانگو ۽ گهوڙين لاءِ هڪ مڪڙو گهوڙو ٻه رکبو هو. امير ماڻهن وٽ چڙهي لاءِ گوڙا هوندا هئا. ٽپيدارن وٽ گهوڙا هوندا هئا ..... جڏهن ته مخدوم صاحبن کان هڪ گهوڙو خليفن کي مليل هوندو هو..... هر هڪ جانور لاءِ جدا جدا ڪُڙهيون ٺهيل هونديون هيون. گهوڙن ۽ گهوڙين لاءِ هڪ هاري سيس طور مقرر ٿيل هوندو هو، جيڪو پهريداريءَ جو فرض ٻه ٻجا آڻيندو هو. گڏو گڏ بابا سائين، مخدوم صاحب جن کان هميشه ٻه شڪاري ڪتا، جيڪي سندن لوڏ جا هوندا هئا، خاص عنايت ٿيندو هو. نه ته لوڏ جو ڪتو ڪوبه امير ماڻهو ڪنهن کي نه ڏيندو هو، جو اهڙا ڪتا نهايت قيمتي هوندا هئا ۽ هر هڪ ڪتو ڏهن پهريدارن جي برابر هوندو هو.

نارن تي مينهن جا پاڏا ۽ وڇون هڪ طرف، ته ڳئن جا گابا ۽ گابيون ٻئي پاسي، ٻڪرين جا ڇيلا ۽ ڇيليون ٽئين طرف، اُنن جا گونرا ۽ گونريون چوٿين طرف، ته گهوڙن جا وڇيرا ۽ وڇيريون پنجين طرف. مينهون اهڙيون ته ڀليون هونديون هيون، جو اُهي مهلن تي اڌ اڌ مڻ کير ڏينديون هيون، ته ڳئون ڏهه ٻارهن سير ۽ ٻڪريون چار پنج سير. شام جو ڏهائي ٿيندي هئي ته ساڻهن ۾ گوهن جي گهوگهو لڳي ويندي هئي. اميرن جو مٽين منهن کير ٿيندو هو، جو هاري ناري هڪ پاسي پيئندا هئا، گهر ۾ روزانو ساڙها پرجي جدا ايندا هئا، ته مارڪيٽ ۾ وڪري لاءِ الڳ موڪليو ويندو هو. کير پٽارو ڪافي انداز ۾ جمايو ٻه ويندو هو ۽ صبح جو مايون هارياڻيون اسان جي گهر ۾ اچي اهو ولوڙينديون هيون ۽ جنديءَ چڙهيل منڌيون، جن ۾ ڪوڏين پريل ٽونر پيا لٽڪندا هئا، تن جي ولوڙن جو آواز ڏاڇو ڪنن، دل ۽ دماغ کي پيو سيبائيندو هو. اوڙو پاڙو، غريب غربو ۽ اوڪي سوڪي ڏڌ گهرندو هو، ته ڪيس ڪشاده دليءَ سان دکيون پري ڏنيون وينديون هيون. ٻارن وارين غريبن عورتن کي ڏُکي لاءِ مکڻ مفت ڏنو ويندو هو. جڏهن مکڻ جا پريل ڪنگر گڏ ٿيندا هئا، تڏهن اهو مکڻ تپائي گيهه ڪيو ويندو هو .... ۽ وسلڻ جي ڪائڻ لاءِ سپ پاڙي جا ٻار اچي گڏ ٿيندا هئا، جي ڪائي چڙهه ڪندا هئا.

زميندارن کي ڀلن وهٽن ڏارڻ جو نهايت گهڻو شوق هوندو هو. لاڏو اُٺ، اٺَ، ڦُٽيون ۽ ٻيلي مان ڪانيون ڍوئيندا هئا ۽ نارن ۾ وهندا هئا ته مهري اُٺ سواريءَ لاءِ رکيا ويندا هئا. جن لاءِ مير جت اوني خاص مقرر ڪيل هوندا هئا. اُنن جا ساز، جهڙوڪ لاڏو اُنن لاءِ پلڻ ۽ ڪجاوا ۽ مهري اُنن جا پاڪڙا، جهلون، نتون (نٿُون) ۽ ٻيو ڳاشي جو سامان ۽ اُنن جي ڳچيءَ ۾ ٻڌڻ لاءِ چانديءَ جون ڳانيون هونديون هيون. گهوڙائن وهٽن لاءِ ٺل،

ٽڙها، هَنا ۽ ٻيا ساز هوندا هئا. اُهو سامان اڪثر ڪري پٽوري جي ميلي تان خريد ڪيو ويندو هو. ڏاندن ڪي پيتلي ٽليون، ٻڪرين ڪي لوهي ڇڙيون ۽ مينهن پٽارين ڪي ٻڪچيءَ ۾ گهندلا ٻَڌا ويندا هئا. گهوڙن جو هڻڪارون، مينهين پٽارين جون ڏِڪون، ڳئن جون رنيون، ٻڪرين جون ٻيڪون ۽ ننڍڙي مال جا ننڍڙا ڪومل آواز!! برسات کان پوءِ جڏهن مک ۽ مچر ٿيندو هو ته پوءِ مال پٽاري جا ڪَنَ ۽ پُڇَ پيا لُڏندا هئا ۽ چاري پچائڻ لاءِ واهو يا پَترَ ۽ ٻيو سائو ڪک پن ساڙي دونهيون دُکايون وينديون هيون ۽ گهوڙائين ۽ ماهئي مال جي پُنيءَ تي ٽپڙيون وڌيون وينديون هيون، ته مچرن جي چڪن کان بچيل رهن. جڏهن پَٽن ۽ پوٺن تي چراگاهه اُيري پوندا هئا، تڏهن پنهنجو مال اڪثر وسن تي به موڪليو ويندو هو. مال جي سک لاءِ زميندارن وٽ پنهنجي هُڙي به هوندي هئي .... ۽ اڪثر وقت سرڪاري پنچريءَ ڏيڻ سان مال ٻيلي ۾ به موڪليو ويندو هو.

انهيءَ زماني ۾ سال ۾ عام واهن تي رڳو خريف جو هڪ فصل ٿيندو هو. درياءَ ۾ جڏهن چاڙهه ٿيندو هو. تڏهن پاڻي پاڻمرادو وهي اچي واهن ۾ پوندو هو ۽ واهه وهڻ لڳندا هئا. واهن جي وهڻ کان ٿورو وقت اڳ واهن کي کاٽي کٽائڻ لاءِ چيڙون نڪرنديون هيون ۽ پنهنجي پنهنجي حد ۾ هرڪو ڪامڙين کي کاڙو ڪرائيندو هو. ڳڙ جي تهريءَ جون ديڳيون لهرائيون وينديون هيون، ۽ ڏاڍي مزيدار ٿيندي هئي. پاڻي وهي اچڻ کان اڳ نارن چاڙهن جي نوبت ايندي هئي. واڍا ڪم ۾ لڳي ويندا هئا ۽ چڪريون، ڳاڌيون، لنيون ۽ ڍينگا سڀ درست ٿيڻ لڳندا هئا. ڪِپُ ۽ ڏِين جا ڍير گڏ تي ويندا هئا ۽ مالهي مالهون وٺڻ ۾ مشغول تي ويندا هئا، جن کي ڳُڙ جون ڳرهاڙيون يا ٻُسريون ڪارايون وينديون هيون. ڪنيار، ڪنگرن جا گڏهه پري اچي لاهيندا هئا، جن کي مالهه ۾ ٻنڌڻ سان ٻَڌو ويندو هو. هَرَن ٻَڌڻ تي به چيڙون هلنديون هيون. پهريائين لاهه ڪڍي پوءِ ڪنڌا ڪڙچ گڏ ڪري ڪُهڙ ساڙيا ويندا هئا. اڏون درست ٿينديون هيون، ٻنا ٻڌبا هئا، ٻارا نهندا هئا، ڪڙ پڃندا هئا. تَرُ يا سانهر گهمائبو هو. چرخي پوک ۽ موڪي پوک ٿيندي هئي. ربيع يا چيٽ جي فصل ۾، سيلابي زمين آباد ڪئي ويندي هئي، جيڪا درياءَ جي چاڙهه وقت درياءَ ٻوڙيندو هو ۽ ان ۾ ڪافي سيلاب رهندو هو ۽ اُتي ڪڻڪ، مٽر، مڱ، ۽ چڻا نهايت پلا ٿيندا هئا ..... اهو فصل ناڙيءَ تي ڪيو ويندو هو، ۽ ناڙي هڪ ڏينهن ۾ ڪئي ويندي هئي، جنهن تي پڻ چيڙ وهندي هئي ۽ مٺن چانورن جون ديڳيون هڪ طرف لاٿيون وينديون هيون ته ڳڙهاڙيون ٻئي پاسي پچائي ڪم وارن همراهن کي کارائبيون هيون.

جن ماڻهن جون زمينون پاهڙ واهه جي پرينءَ پر هونديون هيون، تن کي جڏهن واهه وهي ايندو هو، تڏهن کين يا ته هالن جي سرڪاري آفيس واري موريءَ کان ڦري وڃڻو پوندو هو، جيڪو پنڌ سهنجو ٿيندو هو، يا ته نارن جي سامهون واهه جي آرپار هڪ ڪاني رڪائي ويندي هئي، جيڪا چڱيءَ طرح گهڙائي تختي جيان سڌي ڪئي ويندي هئي ۽ واهه جي ٻنهي پاسن کان اُيون ڪانيون ڪوڙي تن ۾ هڪ نوڙ ٻَڌو ويندو هو، ته ڪانيءَ تان لنگهڻ مهل ان جو سهارو وٺي لنگهجي. هاري ناري توڙي ٻار ٻُڍا سڀ انهيءَ ڪانيءَ جو استعمال ڪندا هئا. جڏهن ته واهن جي پيٽ جي ويڪر ۾ مهاڻا مڇيون پڻ ماريندا هئا، جتان رڄ ۾ جرڪا، گنڊڻ، چيلري مڇي ۽ ڪڳا يا رڙا ڦاسندا هئا. مهاڻا لئيءَ جا لڪڻ سيخن جيان گهڙي ان ۾ رڙا چيري سيخ تي چاڙهي پچائي زميندارن جي پٽن کي کارائيندا به هئا. تازا رڙا پچڻ بعد نهايت لذيذ ٿيندا هئا.

زميندارن جا ٻار يا عام ٻار نارن تي ضرور گهمڻ ويندا هئا. جيڪي ڳاڌيءَ تي ويهندا هئا، کين ڏاڍو لُطف ايندو هو. نارن جو رينگٽ هڪ عجيب سرور پيدا ڪندو هو. ٻار شرارتون به ڪندا هئا. اهي ڪتر جي لانڍيءَ ۾ سائو گاهه مُٺ ۾ جهلي، اڏيءَ تي رکي، ڪُتر جي کهاڙيءَ سان جيئن ڪُتر ڪرڻ جو شوق پليندا هئا، ورلي پنهنجي آڱر يا هٿ وڍائي ويهندا هئا. مون سان به هڪ پيري ايئن ٿيو، جو آڱر وڍجڻ سان هڪ پاسي آڱر مان رت پئي ريلا ڪري وهيو، ته ٻئي پاسي چاچا سائين مونکي چڱيءَ خاص مار به ڪڍي هئي..... ٻار اڏن ۾ وهنجندا به هئا.

هالا ۽ ير پاسي واري جوءِ وچولي ۾ هئڻ ڪري اتي ڪوبہ ساريال فصل ڪونہ پوکبو هو. چانور يا تہ ڊوري ناري مان گهرائبا هئا، جتي مخدوم صاحب جا وڏا وڏا زميندار مريد هوندا هئا، يا تہ لاڙ مان ڪورواهي چانور ڪجهہ موتيا ۽ ڪجهہ رتڙيا گهرائيندا هئا.البت گهوگهاري جا سڱداسي چانور مقامي طور خريد ڪبا هئا. ربيع يا چيٽ ۾ ڪڻڪ ۽ خريف يا ڪتيءَ ۾ ٻاجهري اڃي جوئر ۽ ڳاڙهي جوئر پوکبي هئي، جنهن مان چڱي اُپت ٿيندي هئي. خاص طور اُپت ڪپهہ جي فصل يعني ڦُٽين مان ٿيندي هئي، جنهن جي پوک اناج جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ ڪبي هئي. مِني ڳني جي ڪائڻ لاءِ ڪجهہ ٻارا ڪماندڙيءَ جا پوکيا ويندا هئا. باقي ووڻن پوکڻ تي خاص ڌيان ڏنو ويندو هو. هڪ تہ زمين پلي هوندي هئي، ٻيو چڱيءَ طرح ڪمايل هوندي هئي. تنهنڪري اناج توڙي ڦُٽين جا فصل بلڪل پلا ٿيندا هئا ۽ ڪٽي مان ڪاسو تي پوندو هو. گُڏ ڪرڻ جو ڪم اڪثر مايون ڪنديون هيون ۽ لاباري ۽ ڦُٽين جي چونڊي ۾ اڪثريت ماين جي هوندي هئي. جڏهن پوک نسرندي هئي ۽ سنگن ۾ داڻا پربا هئا، تڏهن پيها اَڏيا ويندا هئا ۽ مٿيءَ جا پنوڙا آڻي انهن مان ڳوڙها ناهي سُڪائي ڪاناٽين وسيلي جهار هڪلڻ ۾ استعمال ڪبا هئا. ٻوڙي پکيءَ واري جها البتہ اهنجي هوندي هئي، جنهن کي ديڄاري پڄائڻ لا ڪِتون نهرايون ويندون هيون، جن ۾ سجادي جو پوچڙ هوندو هو. جنهن مان اهڙو تہ نڪاءُ نڪرندو هو، جو سارو جهنگل ٻُري ويندو هو.

جڏهن اناج جي پوک پچي راس ٿيندي هئي. تڏهن لابارن جا سعيا ٿيندا هئا، ۽ ڪتان ڪتان جا لاهيارا اچي مڙندا هئا. سنگن ميڙن لا پَٽُ اجو ڪري ٻاريون ۽ ڪرا تيار ڪبا هئا، جتي اوطاق لاءِ لانديون ٺاهبيون هيون. جن ۾ همراهہ حفاظت لاءِ رهائبا هئا. هَلرون ٻڌڻ وقت عجيب نظارو هوندو هو. هارين جي هلر تي ”هَلي مَلي“ جي هونگار واقعي عجيب هوندي هئي. هلرن جو ڪم پورو ٿيندو هو، تہ اَنُ اجو ڪرڻ لاءِ وائرڻ جو دور شروع ٿيندو هو. خاص قسم جا وڏا ڇڄ جن کي گاگڙا چيو ويندو هو، تن جي ذريعي وائر شروع ٿيندي هئي. ان هڪ پاسي تہ تهہ ٻئي طرف، انبار لڳي ويندا هئا. ان گولائيءَ ۾ ساٿاري رکبو هو ۽ چوڌاري نپو لڳائبو هو، متان ٻار مان ان چوري ٿي وڃي. پوءِ حجام، ڪنيار، ڌوبي، واڍو ۽ مگڻهار، جيڪي اسان جا آهتي هوندا هئا، سي آهت وٺڻ لاءِ اچي سهڙندا هئا. ان جي ماپ پاٿين ۽ ٽوين سان ڪبي هئي ۽ هي سڀيئي پنهنجو آهت وٺي کلي خوش ٿي دعائون ڪندا هئا. فقير فقري ۽ پير مرشد جو حصو ڪڍي پنهنجي ڪاڏي ۽ ٻج لاءِ اَنُ رکي، باقي اناج نيڪال ڪيو ويندو هو، جيڪو واٽيا ڏڙوائي، ٻار تي اچي توري تکي ڳوٽيون پري سبي يا ٽنبون هٽي ڪٽائي ويندا هئا.

ڦُٽين جي چونڊي وقت، مايون جيترو چُونڊو ڪنديون هيون، ان جي حصي رسد روڪڙن پئسن جي ڀيٽ ۾ ڦُٽيون وننديون هيون، جي شام جو ڪانيي ۾ وجهي پنهنجي ڪکن ڏانهن موٽنديون هيون ۽ روزانو روز ائين ڪيو ويندو هو.... ڦُٽين جا اڪثر ڪري ٽي چونڊا ٿيندا هئا. جڏهن چونڊا ختم ٿي ڦُٽيون ڪري تي گڏ ڪبيون هيون، تڏهن انهن جا گراهڪ، جيڪي اڪثر هندو هوندا هئا، سي ڏڙواين، ڪاٽن، برڪين يا پندن سميت اچي منهن ڪڍندا هئا. اگهہ پار اڳيئي نبريل هوندا هئا. ڦُٽين جي تور ۽ برڪين جو پرجڻ شروع ٿي ويندو هو. ڏڙواين جا آواز هي برڪت، هي ٻہ، هي ٽي وغيره ڏڙي ڏڙي تي سُريلا آواز هڪ عجيب غريب نماءُ پيدا ڪري ڇڏيندا هئا. ڪَتل ورهائي ويندي هئي جيڪا سڀيئي چاهہ چس سان ڪائيندا هئا.

زميندار يا جاگيردار جڏهن پيدائش جي وکري جا پئسا گهر ۾ آڻيندا هئا، تڏهن چانديءَ جي رپين ۽ گينين جون ننڍڙيون ڪاريون پرجي اينديون هيون. گنيءَ جي قيمت تڏهن، شايد 1920ع ڌاري، تيرهن کان پندرهن روپيہ ٿائين هئي. هڪ هڪ خاندان کي سونيون ساهيون ۽ ٻيا چانديءَ جا زيور ميسر هوندا هئا. روڪڙ ۽ زيورن جي بچاءُ لاءِ تجوڙيون ونبيون هيون. اسان ڳري تجوڙي ٺٺي آدم مان خريد ڪئي هئي. تڏهن تجوڙيون ڪن جزوي ماڻهن وٽ هونديون هيون. جڏهن ڪو ماڻهو تجوڙي وننڊو هو، تہ شهر يا ڳوٺ ۾ چوٻول مچي ويندو هو، تہ فلاڻي وٽ خزاني جا ڪوهہ آهن. جنهن وٽ تجوڙي هوندي هئي، سو شاهوڪارن ۾ ليکبو هو.

نارن جا ڏهاڙا ايندا هئا تہ مَنهن متان ڪدو ۽ سنڌي ساين تورين جون وليون ڇانئجي ويندديون هيون ۽ انهن جي سبز ساون پتن ۽ پيلين گلن سان منهن معطر ٿي ويندا هئا. ڪدوءَ جي هرهڪ قسم جو ٻج پوکبو هو. ڪانڌ جا ڪدو، ميربحرن جي تنبن لاءِ ڪدو، ڳائيندڙن جي يڪتارن لاءِ ڪدو، جوڳين جي مرلين لاءِ تُنبيون، ستنامين ۽ سوامين جي لوٽين لاءِ تنبيون، مطلب تہ گول ۽ ڊگها ڪدو گهڻا پوکيا ويندا هئا. تورين مان ڪي ٻيجارن لاءِ ڇڏيون وينديون هيون، جن جي خشڪ ٿي وڃڻ کان پوءِ منجهانئن ٻج ڪڍي باقي ٺلهن کوکن مان گهوڙن جي صفائيءَ لاءِ ڪوڪرا ٺاهيا ويندا هئا. سستائيءَ جو زمانو هو، ڪنهن کي ڪانڌ کان جهل پل ڪانہ هئي. هرڪو گهُرج آهر توريون توڙي ڪدو پٽي هليو ويندو هو..... اڏن جي ڪپرن سان پيندبون لڳايون وينديون هيون ۽ وچ وچ ۾ چونرن جون ڦريون، جن کي رانهان بہ چيو وڃي ٿو، تن جا ٻوٽا لڳايا ويندا هئا، جن مان خوب ڍَوَ ڪندا هئا. اوني گوار جا تہ ڪجهہ ٻارا وهٽن لاءِ خاص رکايا ويندا هئا، باقي ڪاڇڻ گوار جيڪا ڪانڌ لاءِ مخصوص هوندي هئي، تن جا ٻُوڙا اڪثر اڏن جي ڪَپنَ سان لڳايا ويندا هئا.

اسان جي ٻني ڏکڻ طرف کان علي گنج واهہ وٽان نارن کان شروع ٿي، اُيرندي ۾ ڊپٽيءَ جي باغ، جانورن جي اسپتال ۽ منزل گاهہ طرف هوندي هئي. ۽ اُلهندي طرف هُڙي هوندي هئي.

وِي جڏهن پربي هئي، تڏهن ان جي اُتل سبب ڪنارن واري زمين سيراب ٿيندي هئي، جنهن ۾ آرائين جي پوک ڪئي ويندي هئي. آرائين ۾ گدرا، چاهيون، ونگا ۽ ميها پوکيا ويندا هئا. ٻنيءَ جو ڪو ٽڪر خاص پتائي گجرن ۽ لاهوري گجرن لاءِ مخصوص ڪيو ويندو هو. ڪولهي، پيل هاري خاص طرح پاڄين ۽ تماڪ پوکڻ ۾ ماهر سمجهيا ويندا هئا، تنهنڪري انهن پوکن لاءِ سندن خدمتون حاصل ڪيون وينديون هيون. پاڄين ۾ ساوا مرچ، واڱڻ، ٿوم، بصر، ميٿي، پالڪ، چوڪو ڏاٽا ۽ پن گوبيون ۽ ڦل گوبيون پوکبيون هيون. تماڪ جڏهن تيار ٿيندو هو، تڏهن اُهي ساڳيا واڍيا هاري ايندا هئا، جي تماڪ وڍي، پن خشڪ ڪري پنهنجي انداز ۾ اڇي پنڊيون پريندا هئا، جي آراضيءَ طرفان گهرايون وينديون هيون. تماڪ مان اُپت بہ چڱي ٿيندي هئي ۽ ڪَمين ڪارين ڪي بہ چلم ڇڪڻ لاءِ ڏنو ويندو هو. بہ ٿي پنڊون ان مقصد سان خاص گهر ۾ سال لاءِ رکائبيون هيون ۽ باقي تماڪ نيڪال ڪبو هو. تڏهن ٻيڙي ڇڪڻ جو رواج گهٽ هو ۽ جتي ڪٿي چلم نظر ايندي هئي. مهتن جي دڪانن تي ، مسلمانن جي اوطاقن ۾ ۽ گهرن ۾ چلم جو چرچو هوندو هو.... گڏو گڏ سوالي موالي بہ تماڪ جي ڳوٽيءَ لاءِ سوال ڪندو هو، جنهن کي خالي نہ ڇڏيو ويندو هو.

ٻاجهريءَ جو اَنُ ٻئي اَنَ کان گهٽو رکيو ويندو هو، ڇو تہ ان جي گهرج ٻئي اناج کان گهٽي پوندي هئي. گهوڙن جي داڻي ۽ مال جي ڪاڏي لاءِ ٻاجهري ئي بهترين خوراڪ هوندي هئي. ٻاجهريءَ جا ڪُهر رڌي مال کي کارايا ويندا هئا ۽ سارو سال ان لاءِ ٻاجهريءَ جي گهرج پوندي هئي. تڏهن ڪٽڪ ڪانڌ جو ايترو رواج نہ هو. وچولي ۾ جوئر ۽ اسان جي پٽ هالا ۾ ٻاجهري ئي مکيہ اَنُ هو، جنهن جو عام استعمال ٿيندو هو، هاري ۽ همراهہ تہ شڪايت ڪندا هئا تہ ڪٽڪ مان سندن شڪم نہ ٿو پلجي. ڪير، مکڻ، لسي ۽ ڏونرو رڳو ٻاجهري جي مانيءَ سان مزو ڏيندو هو.

سياري جي موسم ۾ هالن جي سڄي شهر ۾ صبح سويري ٻاجهريءَ جي رٻ رڌي ويندي هئي. ڇانهہ کي ڪابہ اهميت ڪانہ هئي. ڇانهہ رڳو تڏهن استعمال ڪبي هئي، جڏهن ڪنهن کي تَپ يا بخار ٿيندو هو، جنهن لاءِ ڇانهہ ڇيٽي ٺهڪندڙ پاڻيءَ ۾ وجهي بيمار کي جُهنبہ ڪرائي اُب ڏني ويندي هئي. ٻيءَ صورت ۾ ڇانهہ جو نالو بہ ڪونہ ورتو ويندو هو. ٻاجهريءَ جي رٻ ٻن طريقن سان ٺاهبي هئي. هڪ ڏاري جي رٻ ۽ ٻي ڪُٽي جج رٻ. ٻاجهريءَ کي جنڊ ۾ ڏري، ڏارو ٺاهيو ويندو هو ۽ اُکري مُهريءَ ۾ ڪُٽي ڪُٽو ڪيو ويندو هو. ڪُٽي جي رٻ البت ڏاري جي رٻ کان وڌيڪ لذيذ ٿيندي هئي، خاص ڪري جڏهن ان ۾ مکڻ وجهبو هو. ٻاجهريءَ جي رٻ صبح جو سوير سيءَ ۾ نيرن بہ هوندي هئي، تہ ڇانهہ جو بہ ڪم ڏيندي هئي. سياري ۾ گني رڌڻ جوبہ رواج هوندو هو.

چانورن جيان، ٻاجهريءَ کي رڌي ان ۾ ٻڪرو گوشت وجهبو هو ته ٻاجهريءَ جو پُلاءُ تي پوندو هو، جنهن کي عرف عام ۾ کِني چوندا هئا ۽ نهايت لذيذ ٿيندي هئي. گهرن ۾ عام جام نيرن ٻاجهريءَ جي مانيءَ ۽ لسي مکڻ سان ڪرڻ ۾ ايندي هئي. البت منجهند جي ماني ڪڻڪ جي پچائي ويندي هئي. تڏهن هالن ۾ ڪڻڪ جي ماني ٿورا ماڻهو کائيندا هئا. ٻهراڙين ۾ شايد ڪڻڪ گهٽ واپرائبي هئي. شهري خوشحال عورتون گهرن ۾ ڏبڙ، اُقراٺا ۽ چلا پچائيندڙيون هيون. ٻاڙهي ۽ اچي جوئر مان ڦُلا پوکڙين کان نهرايا ويندا هئا. ۽ ڳڙ ۾ ڦلن جا مُنيا ۽ ڳڙداڻيون به نهرابيون هيون. ڪڏهن ڪڏهن ذائقي وڌڻ خاطر جوئر جي ماني به پچائي ويندي هئي. جيڪا ڪنهن به حالت ۾ ٻاجهريءَ کان گهٽ نه هوندي هئي. چانورن جون ريون جي بچنديون هيون سي پيهائي منجهانئس به مانيون پچايون وينديون هيون. خاص طور چانورن جا چلا نهايت خوش ذائقي ٿيندا هئا. ڳڙو ڳڏ سائون پنهنجو ٿيندو هو، جنهن مان ڪڏهن ڪڏهن ماني به پچائي ويندي هئي، نه ته اڪثر ڪري سائنين جي ڏاري ۾ مناڻ وجهي ٻاٽ ناهيو ويندو هو، جو ڪيرٺيءَ جي لذت بخشيندو هو. انبڙيءَ جو سانڌاڻو عام طرح غريب ماڻهو سنڌيندا هئا ۽ ڳِنڊڻ ٻدران، ماني سانڌاڻي سان کائي ويلو پاري ويندا هئا. خوشحال گهرن ۾ ڪدو، ميهن، پتائي گجرن، ٻصر، ساون مرچن، ليمن، گوار، ڏونرن، موري، گوگڙن ۽ سرنهن جي ڳنرن جي سانڌاڻي جون وڏيون وڏيون چاڏيون، برنيون ۽ مرتبان ڏسڻ ۾ ايندا هئا. انبڙين مان تيل جو آچار، سرڪي جو آچار، ۽ چٽڻي ۽ مربو ناهبو هو....منهنجو چاچو ڪنهن ڪنهن سال باغ به مقاطعي تي ڪٽندو هو. پوءِ ته انب، سنڌي ڏاڙهون، ليما، زيتون، صوفي ٻيرن جا گهر ۾ انبار لڳي ويندا هئا.

تڏهن مخدومن جا هالن شهر ۾ به عمدا باغ هوندا هئا. هڪ اوريون يا پراڻو باغ ۽ ٻيو پريون يا نئون باغ. پراڻو باغ ته بلڪل تعلقي آفيس جي پريان هو، جنهن جي ڏکڻ الهندينءَ ڪُنڊ تي مخدوم صاحب جن جو هڪ ننڍو بنگلو نهيل به هوندو هو. هيئنر نه اتي بنگلو رهيو آهي ۽ نه باغ. باغ وڍائي اتي زمين آبادي ڪئي وجي تي. ٻيون نئون باغ جو ٿورو پر پرو هوندو هو، سو نهايت هڪ اعليٰ درجي جو باغ هو، هن باغ ۾ چونڊ انبن جا وڻ پوکيل هوندا هئا، جن تي مختلف نالا رکيل هوندا هئا – مثلاً: چمون، سدا گلاب، مصري، پتاشو وغيره. چمون جنس جي انبن مان سواد به چمونءَ جو ايندو هو ۽ خوشبوءِ به چمونءَ واري هوندي هئي. سدا گلاب کائبو هو ته عرق گلاب جي سڳنڌ ايندي هئي. هڪ انب جو وڻ هوندو هو، جنهن جا انب پال نه وجهبا هئا. ان جون انبڙيون ڪچيون ئي کائبيون هيون، جن کي ڪَچَ مني جون انبڙيون چئبو هو. تنهن سُڪار واري زماني ۾ عام انبڙيون ٻن اڍائين آني سير جُڙنديون هيون، تڏهن به ڪچي مني هڪ هڪ انبڙيءَ جو مُلھ به آنا هوندو هو. کائبي هئي ته جڻ ناريل وارو سواد هوندو هو. مخدوم صاحب جن هن وڻ جون انبڙيون گهڻي انداز ۾ پنهنجي لاءِ مخصوص رکندا هئا ۽ دوستن احبابن کي سوکڙيءَ طور ڏيندا هئا. هن باغ جي مقاطعي لاءِ تمام گهڻا شائق گراهڪ هوندا هئا ۽ بلڪل چڱي اگهه ۾ ويندو هو.

سُگهڙ ۽ ٻهڳڻ مايون عمدا طعام ۽ مناٻيون به ناهينديون هيون. ڪڻڪ مان لپئي ۽ منيون موٺيون ۽ ڏيٺڙا، ڏاڻن جي مغز مان پنجيري ۽ چُري بنائينديون هيون، جنهن ۾ خوب مغزيات پيل هوندا هئا، جي موسم سرما سياري لاءِ معجون جو ڪم ڏينديون هيون. رمضان شريف جي ويجهڙائيءَ ۾ ڪڻڪ جو مَيدو پيهائيو ويندو هو، جنهن مان سَيون جُڙنديون هيون، جي مايون رات جو ڪمڪار کان وانديون ٿي گڏجي دلن جي پُنيءَ تي چاٽا رکي هٿن سان ناهينديون هيون. تڏهن اجان سَين ناهڻ لاءِ هٿ جون مشينون رائج نه ٿيون. ڪي حلوائين کان ڪڻڪ جو نشاستو ڪڍايو ويندو هو. حلوائي گهڻو ڪري هندو هوندا هئا، جنهن مان حلوي جا ٿالهه سچي گيهه ۾ نهرائبا هئا. ڏونگهين، ٻوهي چٽن ۽ ڪاجن جو وڙو به گهر ۾ ناهيو يندو هو. لاهوري گجرن کي کير ۾ رڌي سيرو بنايو ويندو هو. پنهنجي ڳئون ۽ مينهن جي پس مان پس جا ٿالهه ۽ ٻرهيون بنائبيون هيون.

ٻنيءَ مان جڏهن گرا ڪچي ويندا هئا ته پوءِ ٻار تي ٺُهَن جا ڍير لڳا پيا هوندا هئا، جن تي ٻنارن، داين ۽ اوڏن جا گڏهه ٻيئل نظر ايندا هئا ۽ گُورن وارا ونٽڻائيون وڍي ويندا هئا. ڪانا وجي ڏنين ۾ گڏ ٿيندا هئا. تنهن زماني ۾ ٻئراجن جو پاڻي ڪونه هو، جنهن جا وارا ٻَڌل هجن ۽ وارن ۽ ماڍيولن تان لنيون لڳن، بلڪ خون به ٿين. سيڪو پنهنجي پوک کي پنهنجي گهُرج موجب پياري پچائي راس ڪندو هو.

1910ع ڌاري منهنجا چاچا، پيءُ، ماما، پائر سڀ گڏ هوندا هئا. ڪُني پاڻ هڪ هوندي هين. ڪاڏو رڌبو هو ته سيني لاءِ هڪ جهڙو.

ٻار جو ڄم مائٽن لاءِ خوشيون ۽ اميدون ڪٺي ايندو هو. غريب توڙي امير، اولاد خاص ڪري پُٽ پيدا ٿيڻ تي گهڻو ئي خوش ٿيندو هو. مائٽ گهڻيون خوشيون ڪندا هئا ۽ هڪٻئي کي مبارڪون ڏيندا هئا. خوشحال ماڻهو دستور موجب ڪنڊ جون ڳوٿيون خريد ڪندا هئا. آئي وئي ڙال زنب، ٻار ٻچي ۾ ٻُک ڪنڊ ورهائبي هئي. لنگها، خشيٰ خقير آيا، دهل شرنيون وڄيون، فقير فقرو، غريب غربو پنهنجي قسمت ونندو هو. ڍوئٽا ملندا رهيا. دايون مايون پنهنجا لاڳ وني دعائون ڪنديون هيون. چنيون ٿينديون، منڻ ٿيا، جهُنڊيون لٿيون، عقيقا ٿيا، ڪي ڪي مائٽ پڙهيل اولاد کي هنج ۾ ڪٺي ڪنن ۾ تي تي پيرا ٻانگون ڏيئي نالو رکندا هئا.

تڏهن 1906ع ڌاري نه ڪي ويم گهر هئا ۽ نکي ڊاڪترياڻيون ۽ نرسون هيون. سنڌي دايون ويچاريون هونديون هيون، جيڪي پنهنجي ڪم ۾ ڪافي مهارت رکنديون هيون ۽ ويايل عورت جي خاصي خدمت ڪنديون هيون. سوئانجي جو سارو وقت آڍَمَکَ ۽ ڦڪيون سُتيون ڪنديون هيون. سوئانجي واريءَ عورت کي هيٺ پاٿاري ناهي ڏينديون هيون، ۽ هاڻوڪي وقت جيان کٽ تي نه سمهاريو ويندو هو. چاول ٻار کي به ماءُ پنهنجي پير ۾ هڪ منجيءَ تي رلکن ۽ تنجڻ ۾ پنهنجي پاسي ۾ سمهاريندي هئي، ۽ منهن رکٽي يا ڪوناري سيرانديءَ کان ڏيئي مٿان شبنم يا سنهي ململ جو ڪپڙو وجهي چڏبو هو، ته ٻار تي ڪا مک نه ويهي ۽ ٻار پُراطمينان ۽ سڪون سان آرام ڪري....ٻار کي روزانو صبح جو دائي آڍيندي مکيندي هئي. ٻار جي مٿي ويهارڻ لاءِ وڏا جتن ڪيا ويندا هئا، چو ته سنڌ ۾ ناريلي مٿو پسند نه ڪيو ويندو هو. گرائيپ واٽر ۽ فوڊ پيارڻ جو نالو نشان به ڪونه هوندو هو. ماءُ جي ٿڃ بيشڪ امرت رس آهي. اڍائي ٽن سالن تائين ماءُ ٻار کي ٿڃ پياريندي هئي. مکڻ جو ڏُکو ٻار کي ڪارايو ويندو هو، ۽ ان ۾ مناڻ يا ڦڪي ملائي ويندي هئي، جيڪا جوهر جي ٽڪين، ڦوٽن ۽ مصريءَ کي ڪُٽي چاٽي ميدي جهڙي ڪري رکبي هئي.

هالن نون کان ٻن ميلن مفاصلي تي ۽ هالن پراڻن جي بلڪل ويجهو ۾ ٻيلي جي پر تي پچا قبيلي جا ماڻهو رهندا هئا، جي مالوند هئا ۽ سندن گذر کير، مکڻ ۽ ڏُڌ وڪڻن تي هوندو هو. شام جو مرد ماڻهو کير جا ساڙها پري هالن جي مارڪيٽ ۾ وڪڻڻ ايندا هئا ۽ ڏينهن جو سندن قبيلي جن مايون چاڏيون ڏڌ مکڻ جون ڪٺي شهر جي جدا جدا پاڙن ۾ ورڇجي وينديون هيون.

مخدومن جا عام مختيار هوندا هئا، جن کي فيصلن ڪرڻ جو اختيار هوندو هو، اُهي چوٽا موٽا فيصلا ڪندا هئا.

گهرن ۾ پينگها به هوندا هئا، جن ۾ ماڻهو ويهي لُطف وٺندا هئا..... ڪي ماڻهو اهڙا ته پهلوان هوندا هئا، جيڪي اڍائي مٽي ڳوڻ کي پاڪر ۾ وجهي ڪٺي ڪلهي تي رکندا هئا. پر اُهي به چرس جي نشي جي عادت ۾ گهيرجي ويندا هئا.

ماتا کي مائي ماتا چوندا هئا. 1910ع ڌاري هالن ۾ ماتا موذي مرض پوري زور سام مُنهن ڪڍيو. مائي ماتا ٻرنڌڙ باهه جيان سڄي شهر کي وڪوڙي ويئي. شهر ۾ اهڙو گهر ڪونه هو، جتي مائيءَ منهن نه ڪڍيو. ننڍن ٻارن تي هن بيماريءَ جو حملو ٿيو ۽ ڪيترائي معصوم هن مرض ۾ فوت ٿي ويا. بيماري ڪارڻ سيڙرا نڪرندا هئا، جيڪي گهڻو ڪري ٽن ڏينهن اندر وسي وڃڻ تي حالت نازڪ ٿي پوندي هئي.....۽ ٻار بيهوش ٿي مري ويندا

هئا. ماتا جو تڏهن ڪوبہ علاج نہ هو ۽ نہ ئي علاج ڪيو ويندو هو. هندو عورتون گهرايون وينديون هيون، جي واس ڏوپ ڪنديون هيون! ماتا کي راضي ڪرڻ جا هندوري ۾ ويهي ڀڄڻ يا گيت ڳائينديون هيون، نيڻ ڳڙيون ٻڄڻ لڳنديون هيون. بدن جي چمڙيءَ ۾ سيٹ ۽ باهہ شروع ٿي ويندي هئي. ڳچون ڳڙيون پيا پٽي لاهيندا هئا. جنهن تان مائٽ سخت روڪيندا هئا. ۽ ٻارن جا هٿ ڪپڙي سان ٻڌي ڇڏيندا هئا. نيڪ ٺيڻ کان پوءِ مايون مبارڪون ڏيڻ اينديون هين. اڪثر مايون انهيءَ ڳالهہ تي متفقي هونديون هيون تہ ڪچي ڳڙي جتان بہ لاٿي هجيم اتي سرمون دٻي ڇڏيو. نڪرندڙ سيئرن جي حملي ۾ پوري مان ڪٽڪ رنگو ٻنجي ويندا هئا. ڪجھ سال تائين منهن تي سيئرن جا نشان رهندا هئا. پوءِ نشان متجي ويندا هئا.

مائٽ ٻارن لاءِ پيسيءَ (ڪنجهي) جا وٽا، ٿاليهيون ۽ ٻيو سامان وٺي ايندا هئا ۽ ڪجھ مينا تي چٽيل گلاس ۽ سرمي دانيون بہ وٺي ايندا هئا.

رواج موجب ٻار پنجن سالن جو ٿيڻ کان پوءِ اول سيڪو مائٽ ٻارن کي قرآن پاڪ جي ناظران تعليم ڏياريندو هو ۽ پوءِ ابتدائي اسڪول ۾ پڙهڻ لاءِ ويهاربو هو. گهرن ۾ آخوندياڻيون بہ هونديون هيون، جيڪي گهرن ۾ ٻارن کي پڙهائينديون هيون. پڙهائي تمام پڪي پختي هوندي هئي. ٻار وڏي آواز سان پڙهندا ۽ ڪابہ زير زَبر جي چڪ ڪندا هئا، تہ پري کان ئي درست ڪندي هئي. ٻارن جي انگ ۾ اڪثريت نياڻين جي هوندي هئي. بسم الله جي مناڻي ورهائي ويندي هئي.... شهرن توڙي ٻهراڙين ۾ مدرسا موجود هئا. هالن نوان شهر ۾ بہ ڪافي ڪتاب هوندا هئا، جن ۾ مدرسن ۾ گهڻو ڪري ٻارن کي قرآن شريف جي تعليم ڏني ويندي هئي. هن ڪم لاءِ هر هڪ پرپور محلي ۾ آخوندياڻيون هونديون هيون، جيڪي پنهنجي گهرن ۾ ٻارن کي پڙهائينديون هيون. ڇوڪرين کي اسڪولي تعليم اڪثر نہ ڏياري ويندي هئي ۽ ڪين اسڪولن ۾ موڪلڻ عيب سمجهيو ويندو هو. اهوئي سبب هو جو نياڻين جا مڪتب ڇوڪرن جي مڪتبن کان گهٽا هوندا هئا، جن ۾ ڪجھ ننڍڙا نينگر بہ پڙهايا ويندا هئا. البت وڏن ڇوڪرن لاءِ مسجدن ۾ پڙهائڻ جو انتظام هوندو0هو. شهر هالن نون ۾ عارباڻي پاڙي، ڪَڪن جي محلي، عالياڻي گهٽيءَ ۽ ٻين هنڌن تي نينگرين جا وڏا مڪتب هوندا هئا ۽ خليفي جي مسجد، ڪَڪن جي مسجد ۽ قاضي سليم الدين مرحوم جي مڪتب ۾ انهن جو چڱو بندوبست هوندو هو.

قرآن ناظران پڙهڻ کان پوءِ نياڻين کي بابَ ، نُور نامو ۽ احدنامو پڙهايو ويندو هو ۽ ٿورو سنڌي لکڻ، پڙهڻ جي تعليم بہ ڏني ويندي هئي. ايتري تعليم کان پوءِ ڇوڪرين ڏهن يارهن سالن جي ڄمار کي پهچي ويندي هيون ۽ والدين کين گهر ۾ ويهاري ڇڏيندا هئا ۽ کين گهريلو ڪم ڪار جي تربيت ملندي هئي. ڇوڪرن کي والدين سنڌي اسڪول ۾ داخل ڪرائيندا هئا ۽ ڪي مائٽ اسڪولن ۾ موڪلڻ کان وڌيڪ کين عربي مدرسن ۾ تعليم ڏيارڻ جو شوق رکندا هئا، جتي قرآن پاڪ جي حفظ ڪرائڻ جو بہ مڪمل بندوبست هوندو هو. هالن نون ۾ اهڙو سال ڪونہ هوندو هو، جنهن ۾ هڪ يا ٻن قرآن جي حافظي نہ ٿيندي هئي.... جڏهن مدرسن ۾ هو يا ٻن قرآن جي حافظن جي حافظي ٿيندي هئي، تہ مسجدن ۾ جيڪي مدرسا هوندا هئا، اُتي مجلسون ڪوٺايون وينديون هيون ۽ نئين حافظ کان رڪوع شريف پڙهايا ويندا هئا ۽ حافظ توڙي استاد کي دستار ٻَڌائي ويندي هئي ۽ شڪراني جي مناڻي ورهائي ويندي هئي.

اُهي شاگرد جيڪي عربي پڙهندا هئا، سي فارسي آمد نامہ، دوآيہ، ڪريما کان شروع ڪندا هئا، ۽ سڪندر نامہ پوري ڪرڻ کان پوءِ عربيءَ جو درس وٺڻ شروع ڪندا هئا. هن طريقي کي درس نظامي چئبو هو. هن طريقي ۾ چوڏنهن پندرهن سال لڳي ويندا هئا. هيئنئر عربي طريقي تعليم ۾ بہ ڪافي تبديلي آيل آهي. هالن شهر ۾ چوٿين پنجين سال هڪ اڌ طالب ضرور مولويت جي دستار فضيلت ٻَڌندو هو. اهڙيءَ طرح

عام مسلمانن جو الله ۽ رسول ۽ ان جي دين متين ڏي گهڻو ڌيان هوندو هو. 'قال الله وقال الرسول' جو دور دورو ڪنن کي سيبائيندو هو عربي مدرسہ بہ هالن ۾ چڱا هوندا هئا. مولوي قاضي معين الدين، خليفو

مولوي حاجي محمد، مولوي حافظ محمد اڪرم انصاري ۽ قاضي شهر مولوي شفيع محمد مجاور، درس تدريس جو سلسلو قائم رکيو پئي آيا. پر هينئر ٻارن کي سلام مسنوع ”السلام عليڪم“ عيوض والدين ”ٻاءِ ٻاءِ ٽا ٽا“ سيکارڻ ۾ فخر ڪن ٿا ۽ امان بابا جي بدلي ”ڊيڊي ۽ ممي“ چوندي خوشي محسوس ڪن ٿا. چراغ سفالين (تکر جي ڏئين) ۽ بوريانشيني (تڏن تي ويهي) ڪند ڌوٽي پڙهڻ تي ننوليون ڪن ٿا.

رواج موجب ڪُتاب جي ٻارن کي ڳُڙ جي تهري رڌي ڪارائي ويندي هئي. ذهين ٻارن کي پڙهڻ ۾ ٻه سال لڳي ويندا هئا نه ته اڪثر نياڻيون ته ٽي يا ساڍا ٽي سالن ۾ قرآن ختم ڪري وٺنديون هيون. قرآن پاڪ ناظران پڙهائڻ جو دستور اهو هوندو هو جو اول اول ٻارن کي قرآن پاڪ جي آخري سيپاري جي پوئين ايمي ياد پڙهائي ويندي هئي. پهرئين پاري جي سوره فاتح پڙهي پوءِ ’قُل اَعوذ برب الناس‘ کان تي هلبو هو ۽ ’لم يڪن الذين‘ تائين ياد پڙهايو ويندو هو. پوءِ ٿيهون سيپارو ڪڍايو ويندو هو ۽ باقاعده سيپاري جي پڙهائي شروع ڪئي ويندي هئي. هن سيپاري جي اختتام تي پنج سيپاري ڪڍائي ويندي هئي، جنهن ۾ سورنهن کان ٿيهه سيپارا پورا ڪيا ويندا هئا. پوءِ قرآن پاڪ وٺائيو ويندو هو، جيڪو ”الم“ کان شروع ڪري پنجويهه پارا تائين هليو ويندو هو. پهرئين ايمي ياد ڪرڻ تي استاد کي منائي ڏني ويندي هئي. سيپاري پوري ڪرڻ تي رَئو ڏبو هو. اڌ قرآن تي سڄو جوڙو ۽ سڄي قرآن پڄائڻ تي هڪ عمدو جوڙو، منائي ڪجهه روڪڙ ڏني ويندي هئي. قرآن ختم ڪرڻ کان پوءِ گهٽ ۾ گهٽ ٻه دور ۽ وڌ ۾ وڌ ٽي دور قرآن پاڪ جا مڪتب ۾ پورا ڪرڻ لازمي هو، جنهن کان پوءِ آخوند يا آخونڊياڻيءَ کي منائي ڏئي دعا وٺي موڪلائبو هو.

پيٽ جي سور لاءِ جَوَهرَ جون ٽڪيون ڪارائبيون هيون ... جيڪي ٻار پڙهائيءَ کان گوٺنات ڪندا هئا، تن کي ٽنگوٽالي ڪري مڪتب ۾ نيو ويندو هو. ڪنن ۾ زه وجهي ٽنگڻ، بند ڏيڻ، ماڪوڙا چنبڙائڻ جهڙيون پوائٽيون سزائون تجويز ڪيون ويندون هيون.

ڪٽي ڪٽي اهو ٻه وهم هوندو هو، ته مساڻن يا قبرستان ويجهو موجود ڪنڊيءَ جو وڻ ڳرو آهي، تنهن ڪري ڪوبه ان ۾ نه ويندو هو.... ماڻهو ڪنڊيءَ جون سڪل سگريون، جيڪي ڇٽي ونديون هيون، تن کي ڊپ کان ڪونه کائيندا هئا.

مائٽ ٻارن پڙهائڻ کان ننائڻ يا اجايو گهر کان ٻاهر رهڻ تي ٻارن کي مارينڊا هئا ..... عام طور تي رات جو چانور پٽ کير کائبو هو. ۽ پٽ توڙي ماني کائڻ کان اڳ هٿ ڌوئڻ سنت سمجهيو ويندو هو..... ڪي فقير قتل جاين ۾ اوتارا ناهي رهندا هئا.... ڪنهن قتل ڪونيءَ بابت عام تصور هوندو هو، ته اتي جنن ۽ روحن جو واسو آهي. ٻارن کي ڊيڄارڻ لاءِ ڪين چيو ويندو هو ته ڪين سزا طور اتي پوريو ويندو هو.... فقير لٽ ڪٽي پنڻ لاءِ نڪري پوندا هئا.

جيڪي ٻار پڙهڻ کان گسائيندا هئا يا پڙهائي ۾ جڏا هوندا هئا، ته سندن والدين خاص ڪري مائرون ڪنهن پير، سيد يا سندن گهر واريءَ کان رکيبيون ٽاليون لڪائي پيارينديون هيون، تعويز ٻڌنديون هئون. ڪتاب ۾ قرآن شريف جا ختما ڪڍائبا هئا. پاڻي پڙهائي پيارينديون هيون.

مڪتبن ۾ ٻارن کي مارڪٽ پڻ ڪئي ويندي هئي..... استاد جي مار، ٻار جي سنوار تي عمل ڪيو ويندو هو.... مائرون ٻارن لاءِ پيرن، سيدن جي گهر وارين کان ڪاريون ڌاڪون ٻه پڙهائي رکنديون هيون، جيڪي ٻارن کي روزانو صبح سانجهي ڪارائبي هئي.

صبح جو اسڪول شروع ٿيڻ تي گهنڊ لڳندو هو، ته سمورا شاگرد قطارون ڪري بيهندا هئا. ويهڻ لاءِ بينچون هونديون هيون. پڙهائي اڌ ڏينهن هلندي هئي. رانديون رونديون ٿينديون هيون. راڳ روپ ٿيندا هئا. نصابي ڪتاب باتصوير هوندا هئا. سليٽن تي ٻارن کي ابتدائي لکڻ سيکاريو ويندو هو. ڪلاس ۾ تصويرون ٽنگيل هونديون هيون. جهلي ٽنگيل هئي. ڪنڊر گارٽن جون شيون هيون. لڏڻ لاءِ پينگهه هونديون هيون .....

اسڪولن جي نالي ڪان مائرون ٻارن کي ڏيڄاريندين هيون ۽ ٻار اسڪول جي نالي ڪان ٿاهه ڪائيندا هئا (هينئر ٻه) ۽ اسڪول کي هڪ ڀيانڪ ۽ ڏيڄاريندڙ جاءِ تصور ڪيو ويندو هو.

ڪنوار کي ڏِڪي ڇٽي، اٿو مکي (اُبٽڻ) ، تيلوڪڙيون ڪيي، عطر مَکي سهٽو ڪيو ويندو هو. ڳهه ڳنا نوان ڪپڙا پارائي ڳاڙهي ڪنوار ٺاهيو ويندو هو. ساٽ سنوڻ ڪيا ويندا هئا، ڳيچ ڳايا ويندا هئا.

اسڪول واقعي دلچسپ ۽ وندر جي جاءِ هئي، پر اُن کي ماسترن جهنم بنايو هو. رُولن ۽ نيٽن جي سٽ ڪٽ ڪري، معصوم ٻارن جي نازڪ پُنن تي نشان ۽ هٿن تي سوڄ، مُنهن تي چماٽن جي ڌڪن جا نير، ڪنن ۾ هٿ وجهي اُٿ ويهه ڪرائڻ، هڪ ٽنگ تي بيهارڻ، ٻُبين ۾ چُهنڊڙيون پائڻ، ڪن مروٽڻ، ڪلاڪن جا ڪلاڪ بينچ تي اُٿاري بيهارڻ، مُڪون ۽ لتون هڻڻ، ڪُڪڙ بنائڻ، ميز جي خانن ۾ هٿ وجهائي زور سان خانا بند ڪرڻ، وار پٽڻ، بند ڏيڻ، ڪونيءَ ۾ پورڻ ۽ ان ڪان پوءِ مقعد تي ماڪوڙا ڇُهٽائڻ ۽ ڳاڙها مرچ وجهڻ ۽ اُبتو ڪري ٽنگڻ جا سڪٽا دڙڪا، ٻارن جي ساهه سڪائڻ لاءِ ڪافي ڪان وڌيڪ عقوبتون هيون، جن سان ڪيترن ٻارن کي دوچار ٿيڻو پوندو هو..... سرندي هلندي پُڄندي وارن ۽ هوشيار شاگردن کي مارڪٽ نه ڪئي ويندي هئي. سرندي وارا خاص ڪري ماسترن کي چوندا هئا ته اُهي سندن ٻارن کي سزا ڏيڻ ڪان پرهيز ڪن.... هٿن جي آڱرين ۾ پينسل يا پين ڦاسائي آڱرين تي زور ڏبو هو. ڪنن جي پاپڙين کي مهٽي ٻارن کي سزا ڏبي ه.ي،

سرنديءَ وارا ماڻهو نوڪريون ماستري وترائي ڏيندا هئا ۽ اُهي سندن ايستائين ماستر ٻه سندن خوشامد ڪندا هئا. تنهن دور ۾ ٽپيداريءَ ۾ چوندائڻ وڏي ڳالهه سمجهيو ويندو هو..... اسڪولن ۾ ٻارن کي پڙهائڻ ۾ ماهر ليڪجنڊ ماستر کي ساڳئي ڪلاسن ۾ پڙهائڻو پوندو هو ۽ اوستائين جو اُهي وجي ريٽائرڊ ٿيندا هئا.

بنيادي يا پهرئين ڪلاس جي شروعات پَٽيءَ سان ڪئي ويندي هئي. ابتداء ۾ شاگرد کي سنڌيءَ صورتخطيءَ مان ٻه تي اکر - ا، ب، ٻ، ڀ - لکي ڏنا ويندا هئا. پَٽيون ميسارڻ لاءِ اسڪول جي اڱڻ ۾ هڪ وڏي ٺکر جي ڪوندي پاٽيءَ سان پريل زمين ۾ کُتل موجود هوندي هئي. ميٽ جو ذرو ذرو سيئي ٻار ڳهَران ڪٽي ايندا هئا. ميٽ سُڪڻ ۾ دير ٿيندي هئي ته پٽيءَ کي هٿ ۾ ڪٽي اس تي لوڏا ڏيندا هئا ته جلدي سُڪي ويندي هئي.... ماسترن وٽ پٽر جي مس ڪپڙي هوندي هئي، جنهن ۾ ڏامر جهڙي چلڪٽي ڪاري مس پيل هوندي هئي. ٻارن هٿان مس هارجي پوڻ جي ڊپ ڪان مس ۾ ڪونڌا (سُٽ جا مُنجهيل ڌاڳا) وجهي ڇڏبا هئا ۽ ماستر پنهنجي ڪلڪ ان مان ٻوڙي جلي خط ۾ عاليشان ڪارا حرف لکي ڏيندا هئا، ۽ هر هڪ ڪان حرف چوائيندا، سبق ڏيندا ويندا هئا.

ماستر شاگردن کي انب، ٻلا، ٻڪري ۽ پولڙي جون شڪليون چارٽ تان ڏيکاريندو هو. حرفن بر زبان ياد ڪرڻ ڪان پوءِ ڪلاس ۾ جيڪي واريءَ سان پريل ڪونديون رکيل هونديون هيون ۽ ڪتل ۽ گدامڙيءَ جي ککين جا تَس پريا رکيا هوندا هئا، تن جي مدد سان پڙهيل حرف لکڻ سيکاربا هئا. ماستر واريءَ تي آڱر سان لکائيندا هئا ۽ ککين کي هڪ ٻئي جي پرسان رکي حرف جوڙائبا هئا. انهيءَ استعمال ڪان پوءِ بورڊ تي چاڪ سان لکائڻ جو استعمال ٻه ٿيندو هو. ڪجهه ڏينهن ڪان پوءِ اندا پرائڻ جي منزل تي پهچائبو هو. آليءَ پٽيءَ تي اندا ڪيي ڏبا هئا ۽ جي ڳهران پري اڇبا هئا. جنهن لاءِ شاگردن مان هر هڪ کي ڳهر ۾ مس ڪُپڙي رکٽي پوندي هئي ۽ ڪلڪ استاد صاحب سڀ ڪنهن کي پاڻ ڳهڙي ڏيندو هو. الف بي پوري ڪري، باب يا ڪڪ شروع ڪئي ويندي هئي ۽ ڳڏو ڳڏ ڳڻڻ ۽ انگ ٻه سيکاريا ويندا هئا. فيروزي موتين جون مالهائون ۽ ارٿيميٽڪاڻ ان ڪم لاءِ استعمال ڪيون ويندين هيون. اٽڪل چار پنج مهينا ان ۾ لڳي ويندا هئا ۽ پوءِ ٻاراڻو ڪتاب جيڪو ٽڪي يا ٽن پئسن ۾ ملندو هو، سو وٺايو ويندو هو ۽ ان جي پوري ڪرڻ ۾ دير ڪانه لڳندي هئي. ڪَڪ سکڻ ڪان پوءِ هجي ڪرڻ ۾ ڏکيائي ڪانه ٿيندي هئي. نُون غنہ جي سکيا ٻه هن طريقي سان ڏني ويندي هئي، جيڪا بيمثال ليکبي هئي.

ڪنگھ گھڻي هجڻ تي پيرسن ڪراڙا ماڻهو مڇيءَ جو تيل (ڪاڊ لِور آئل) استعمال ڪندا هئا ۽ دوا جي شيشي سدائين گڏ هوندي هين.... ڪي استاد سياري ۾ ڪاري ڪتي ڪُلهن ۾ پائي ايندا هئا ۽ اونهاري ۾ ململ جو پهراڻ ڍڪيندا هئا، جنهنجي ٻُچيءَ جي پاسي ڪان ٻيڙي لاهي ڇڏيندا هئا. ڪن ماڻهن کي اونهاري ۾ اڪثر مٿي تي اسپنگر جي چپڙي چڙهيل هوندي هيس ۽ گاهي گاهي مکڻ جي چپڙي ٻہ رکندا هئا، جيڪا وٽڙندي هئي تہ ٻُچيءَ تائين ريڳاڙا پيا ڳڙندا هئس.

اسڪولن ۾ استاد جا چاڪ، پنو، پين، پينسل، رجسٽر، ڪلڪ ۽ مس ڪپڙي ۽ بورڊ اُگهڻ جو ڪپڙو (ڊسٽر)، صبح جو خاني مان ڪڍي ميز تي رکڻ ۽ موڪل مهل وري سنڀالي خاني ۾ رکڻ، بورڊ اُگهڻ، تصويرن ۽ ٻين ڪلاس جي شين جي سنڀال ڪرڻ هوشيار شاگردن جي فرض ۾ داخل هوندا هئا. جيتوڻيڪ ٻاراڻي ڪلاس ۾ ڪوبہ مانيٽر نہ هوندو هو.

ٻاراڻي ڪلاس جي مُدي پوري ٿيڻ تي اسسٽنٽ ڊپٽي ايجوڪيشن انسپيڪٽر ساليانو امتحان وٺڻ ايندا هئا. پهرين نمبر پاس ٿيڻ وارن شاگرد ۾ ڪتاب ۽ سليٽ پين سميت انعام ملندا هئا..... ٻار جي پاس ٿيڻ تي والدين استادن جا ٿورا مڃيندي کين سوکڙيون ڏيندا هئا. ٻہ پُڙي اجرڪ ڍڪائيندا هئا..... سَرندي وارا ماڻهو استادن کان ڪلاس مَترائيندا هئا ۽ وٽندڙ ماستر کي پنهنجي ٻارن لاءِ مقرر ڪرائيندا هئا. هيڊ ماستر چوڻ تي هوندا هئا.... غريب والدين جو پٽ جيڪڏهن ورنيڪولر فائنل پاس ڪندو هو تہ وڏي ڳالھ سمجهي ويندي هئي.... نون استادن کي ڪارڪردگيءَ جي بنياد تي - ٻار پاس ٿيڻ تي - پڪو ڪيو ويندو هو... سَرندي وارا ٻار اڪثر پهريون نمبر ايندا هئا.

اسڪولن ۾ ماستر - هندو توڙي مسلمان هوندا هئا - ڪو مذهبي مت ڀيد نہ هوندو هو، ٻارن کي هڪجيترو پڙهائيندا هئا ۽ کين تعليم ڏيندا هئا. هندو ماستر ٿورڙو هوشيار هوندا هئا.... ڪي ٻار، خاص ڪري سرنديءَ وارا ٻار سيئي ڪلاسن ۾ سو مارڪون ڪڻندا هئا... ڊپٽي ايجوڪيشنل انسپيڪٽر هوشيار ٻارن جي اسڪالر شپ لاءِ سفارشون ڪندا هئا. ڏهہ رپيا ماهوار اسڪالرشپ ملندي هئي، پر انهيءَ شرط سان تہ اُهي انگريزي ڪلاس ۾ داخلا وٺندا... هاڻوڪي نور محمد اسڪول کي تڏهن گورنمينٽ هاءِ اسڪول حيدرآباد سڏيو ويندو هو.

انهيءَ زماني ۾ ڪتابن تي ايترو خرچ ڪونہ هوندو هو. ٻاراڻي ڪلاس ۾ پهرئين درجي ۾ رڳو پٽي، ڪتاب ۽ سليٽ وٺائي ويندي هئي. ٻئين ۽ ٽئين درجي ۾ رڳو مشق ڪاپيءَ جو اضافو ڪيو ويندو هو، جيڪا ڇپيل نہ هوندي هئي. پر پنن کي سِبي پاڻ تيار ڪبي هئي. هڪ بندي پڻ نهرائي ويندي هئي، جنهن تي ٻئي درجي ۾ تعلقي جي ۽ ٽئين ۾ ضلع جي جاگرافي لڪائي ويندي هئي ۽ هڪ ٻيءَ بنديءَ تي ڏکين لفضن جي معنيٰ. ٽئين درجي ۾ پٽيءَ جو استعمال ختم ٿي ويندو هو. چوٿين درجي ۾ مرزا قليچ بيگ جي ڇپايل سنڌ جي تاريخ وٺائي ويندي هئي ۽ رياضيءَ جو ڪم سڄو سليٽ تي ڪرايو ويندو هو، جنهن لاءِ ڪوبہ انگي حساب ڪونہ وٺايو ويندو هو. گهر جو ڪم، حساب، صورتخطي ۽ خط لکڻ وغيره سليٽ تي ڪرايو ويندو هو. ڪتابن جون قيمتون نالي ماتر هيون. ٻاراڻي ڪتاب جي قيمت ٽڪو، پهريون ڇهہ پئسا، ٻيو اڍائي آنا، ٽيون ٽي آنا ۽ چوٿون چار آنا. پٿر جي سليٽ ٻہ آنا، پٽي ٻہ آنا ۽ اچا پنا پائيءَ هڪ، ڪلڪ پائيءَ هڪ، پينون پائيءَ ٻہ هونديون هيون .... ساليانی امتحان جي پڄاڻيءَ تي اسڪول ۾ ساليانو جلسو ڪيو ويندو هو، جنهن ۾ درسي ڪتابن جي سبقن تي ننڍا ڊائلاگ ننڍن ٻارن کان ڪرايا ويندا هئا ۽ وڏا ڊائلاگ مٿين ڪلاس جي شاگردن کان. جلسي جي پوري ٿيڻ تي ٻارن ۾ انعام ورهايا ويندا هئا، جنهن لاءِ شاگردن کي صاحب کان انعام وٺڻ ۽ سلام ڪرڻ جو طريقو اڳواٽ سيڪاريو ويندو هو.

ٻارن کي جادوءَ جون حرفتون ۽ ڏيهي رانديون بہ سيکاربيون هيون. رانديُن تي موزون راڳ جوڙيل هوندا هئا. ٻاراڻي کان ٻئي درجي تائين شاگردن کي دستڪاريءَ جو ڪم بہ سيکاربو هو، پنو ويڙهڻ، پنو ڪترڻ، مٽيءَ مان رانديڪا ناهڻ ۽ جوئر جي تيلن، جن کي ڪُتلا چئبو هو، تن مان چوڙا، ڪنگڻ، ميز، ڪرسي، کٽ ۽ نٽ بولو ۽ ٻيا ڪيترا رانديڪا نهرائبا هئا. پني مان ٻيڙيون جهاز، ٻتون وغيره ۽ مٽي مان اُٺ، ڍڳا، چتون، جهرڪيون، سيٽي وڄائڻ جا بوڙيندا ۽ جاميٽريءَ جون شڪليون، جاگرافيءَ جا ماڊل جهڙوڪ ڊنو، ٻيٽ، نار، راس، جبل ندي وغيره ۽ ٻيون بہ قسمين قسمين شيون ناهڻ سيکاربيون هيون. ٽئين ۽ چوٿين درجي ۾ اچڻ کان پوءِ دستڪاريءَ جو ڪم گهٽ ٿي ويندو هو ۽ ڊرائنگ سيکاربي هئي. شروعات ۾ سليٽ تي ۽ پوءِ چار درجي ۾ ڊرائنگ پنن تي رنگن ڏيڻ سان سيکاربي هئي. ڊرائنگ ۾ ميوا جهڙوڪ ڏاڙهون، زيتون، صوف، ليمون وغيره ۽ ڀاڄين ۾ موري، توري، ڀينڊي، سائو ۽ ڳاڙهو مرچ ۽ واڱڻ سيکاربا هئا ۽ ڪين رنگين چاڪن سان قدرتي رنگ ڏيڻ جو استعمال ڏبو هو..... لائبريريءَ بہ هاءِ اسڪولن ۾ هوندي هئي، جتي ٻاراڻي کان ننڍيون مزيدار آکاڻين جا ڪتاب هوندا هئا. هفتي ۾ ٽن ڏينهن تائين ٽائيم ٽيبل ۾ آکاڻين جو پيرڊ هوندو هو، ٻارن کي اهڙيون آکاڻيون سيکاريون وينديون هيون، جن ۾ لفظن جو تڪرار هوندو هو. پهرئين ۽ ٻئين ڪتاب ۾ ڏنل آکاڻيون ۽ گڏو گڏ جنن، پرين، ديون، راجا راڻين ۽ بادشاهن جون آکاڻيون ٻُڌائبيون هيون.

ٽئين ۽ چوٿين درجي ۾ ننڍڙا ننڍڙا ڪتاب پڙهڻ جي هير وڌي ويندي هئي. تنهن زماني ۾ ميشرس پوڪرداس وارن وٽ ٻارن جي پڙهڻ جهڙا گهڻا ئي ڪتاب هوندا هئا، جيڪي اسڪولن جي لائبرين لاءِ سرڪاري طرح خريد ڪيا ويندا هئا. ننڍڙا قصا ۽ ڪهاڻيون، نثر توڙي نظم ۾ شاگردن کي پڙهڻ لاءِ اشو ڪري ڏنا ويندا هئا. انهن ڪتابن ۾ دلپسند فضا، دل بهار، ڏهہ قص گڏ، جن ۾ زليخا جا بيت، ٻُڍاپڻ، چلڙو، ڪوئو ٻلي، ٽوپي پڳ، ٻيڙي چلم وغيره هوندا هئا. گڏو گڏ لوڪ ڪهاڻيون جهڙوڪ عمر مارئي، سسئي پنهون، مومل راڻو ۽ پرين جون آکاڻيون ۽ مزاحي آکاڻيون جهڙوڪ موالين ۽ ڏاهرين جا لتڪا چٽڪا هوندا هئا. ناتال ۾ ڪتاب رعايتي اڌ قيمت ۾ ملندا هئا، تڏهن امير حمزه، چار درويش، حاتم طائي، جان عالم، سيف الملوڪ وغيره جهڙا ڪتاب ٻار پڙهندا هئا.

1911ع ۾ جارج پنجم تخت نشين ٿيو ۽ سيني اسڪولن ۾ جشن ملهايا ويا. هالا ۾ شاگردن کي بہ منزل گاهہ ميدان تي استاد قطار ۾ وني هليا، جتي ٻارن کي نڪل جو هڪ هڪ ٻلو مليو، جنهن تي شهنشاهہ جارج پنجم ۽ سندس مهاراڻيءَ جي تصوير اُڪريل هئي. اهو ٻلو شاگردن مان هر هڪ جي قميص تي ربين ۽ ڪانٽي سان لڳايو ويو ۽ هڪ هڪ پُڙو مٺائيءَ جو مليو.

تڏهن حيدرآباد شهر ۾ (1912ع) ۾ انگريزي اسڪول رڳو چار هئا، جيڪي چارئي هاءِ اسڪول هئا: گورنمينٽ هاءِ اسڪول هو، جيڪو هاڻوڪي نورمحمد ۽ مسلم ڪاليج واريءَ ايراضيءَ تي پڪڙيل هو. ٻيو نولراءِ هيرانند اڪيڊمي هو، جيڪو هاڻوڪي گورنمينٽ هاءِ اسڪول ۽ سنڌ لا ڪاليج واري هنڌ تي هو. ٽيون نئون وديالا هاءِ اسڪول هو، جنهن ۾ هينئر سنڌ يونيورسٽي اولڊ ڪئمپس آهي. زنانو هاءِ اسڪول رڳو هڪڙو ڪندن مل گرلس هاءِ اسڪول هو، جتي هينئر جامعہ عربيہ هاءِ اسڪول آهي. گڏوگڏ ڪرسچن ائسوسيئيشن وارن جو هڪ پگٽ گرلس اسڪول بہ هو. جيڪو ٽريننگ ڪاليج فارمين جي سامهون پنهنجي جاءِ تي اڄ بہ موجود آهي. پراڻي گورنمينٽ هاءِ اسڪول جون اڳيون جايون ڊاهي بلڪل نيون نهرايون ويون آهن رڳو ميناړام هال پنهنجي اڳوڻي شڪل ۾ قائم رهندو اچي. اين. ايچ. اڪيڊميءَ وديالا هاءِ اسڪول جو وجود راءِ بهادر پريداس جي ڪوشش جو نتيجو هو. اڪيڊمي ساڌو هيرانند ۽ سندس ڀاءُ ساڌو نولراءِ جي ڪوشش جو نتيجو هو. هر هڪ هاءِ اسڪول کي پنهنجي هڪ هاسٽل بہ هئي .... اسڪول جي اُترئين بلاڪ وٽ اڳوڻي گورنمينٽ هاءِ اسڪول جون پندرهن ويهن ڪوٺيون نهيل هيون، جن ۾ ٻهراڙيءَ جا ڇوڪرا رهندا هئا. اڪيڊميءَ کي پوهو ڪياڻي بلڊنگ ۾

سنڌ جووينائيل (ايس. جي ڪوآپريٽو سوسائٽي) جي پٺئين پاسي ڪان چار گهر مسواڙ تي هئا، جن ۾ هاسٽل قائم ڪيل هئي. وديالا هاءِاسڪول ڪي هاسٽل لاءِ ڪافي ڪوٺيون هيون، جي پوءِ ڍهرائي اتي يونيورسٽي ملازمن جا ڪوارٽر نهرايا ويا. وديالا هاءِ اسڪولم جا پرتي ڪنڌڙ (فيدر) اسڪول هئا. حيدرآبادي عاملن جا پٽ انهن هاءِ اسڪولن مان ۽ ڏيئرون ڪندن مل گرلس اسڪول مان تعليم ڪان لاپائٽيون ٿينديون هيون.

شاگردن ڪي ملنڌڙ اسڪالر شپ ۾ ڪين رٽيل اسڪولن ۾ داخلا وٺڻ لاءِ تاڪيد ڪيو ويندو هو. تڏهن گورنمينٽ هاءِ اسڪولن جي پهرين درجي جي في ڏيڍ رپيو ۽ راند جي في چار آنا هئي. هڪ ماه جي في جيترا پئسا داخلا في هئي ۽ اٺ آنا سال جا ڊرائينگ فيءَ بابت ڏيٺا پوندا هئا. ڪل ٽي رپيا ٻارهن آنا في پري اسڪول ۾ داخل ٿبو هو. هاءِ اسڪولن ۾ مسلمان ماستر ٿورا رڳو ٻه هئا. باقي سڀ ماستر هندو هئا، جن مان ٻه اڪثر حيدرآبادي عامل هوندا هئا.... هيڊماستر ديوان ڪشنچند سفيد ريش هو. جيڪو پٽڪو ٻڌندو هو ۽ گلي بند ڪوٽ زيب تن ڪندو هو. هيڊ ماستر کي سرڪاري بنگلو مليل هوندو هو. ڪي استاد مٿي تي ڪاري پلش جي ٽوپي ۽ پٽڻي جو اڇو پاجامو ۽ پيرن ۾ سليپر پائيندا هئا. ڪلاس ۾ عام رواجي طور چاليهه پنجاهه شاگرد هوندا هئا، ڪي شاگرد شالور جو پٽڪو، ريشمي رنگين شلوار ۽ قميص پائيندا هئا. جنهن ڪارڻ شهري ڇوڪرا چيڙائيندا هئا. مسلمان ڇوڪرا اسڪول ڪان گهٽو گسائيندا ٻه هئا ... ڪي مسلمان شاگرد مذهبي تنظيمن جا ميمبر پڻ هوندا هئا. ڪي شاگرد پٽڪو ٻڌي ايندا هئا. سنڌي جتي پائيندا هئا. روز ٻه ميل پنڌ جا هٽي اسڪول ۾ پهچندا هئا. ڪتابن جي پوتڙي ڪڏهن مٿي تي، ڪڏهن ڪڇ ۾ ڪٽي ايندا هئا. ڪڏهن صدري پائيندا هئا ته اڳڻ پيو لڙڪندو هون. شهري ڇوڪرا ڪائنس ڪلندا هئا.

حيدرآباد ۾ مسافر خانو اسڪول ٻه هو، جنهن ڪي هاٽي قاضي عبدالقيوم پرائمري اسڪول چيو وجي ٿو.... تڏهن لازمي تعليم (زوري تعليم) شروع ڪئي وئي هئي. سو جڏهن شاگرد اسڪول نه ايندا هئا ته مٿن ڪيس ڪيا ويندا هئا. تن ڪي ڇڏائڻ لاءِ ماڻهو استادن ڪي سفارشون ڪندا هئا. ۽ ڊپٽي ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر صاحب، جن ڪي لازمي تعليم جا ڪيس هلائي سزا ڏيڻ جا اختيار مليل هوندا هئا، سي ڪنهن حد تائين خوشيءَ سان مجيندا ٻه هئس.

اسان سان گڏ پڙهندڙ غلام علي شيدي، جيڪو ٽنڊي ولي محمد ۾ رهندڙ هو، سو پٽڪو ٻَڌندو هو ۽ ڪنن ۾ چانديءَ جون ڪيوٽيون (مُرڪيون) پيل هونديون هئس. اڪثر پن جون بيڙيون پيئندو هو ۽ ڪڏهن ڪڏهن پيبرو يا سن فلاور سگريٽن سان ٻه شوق ڪندا هئا. هن جو ڏهن سگريٽن جو پاڪيٽ ڏهين پئسي ملندو هو. ملهه چڱي ڄاڻندو هو، تنهنڪري ڪنهن ڪي ڦڙتي، ڪنهن ڪي مونڙي، ڪنهن ڪي اندريون، ڪنهن ڪي ٻاهريون، ڪنهن ڪي ڏاڪ تي ڪٽڻ، ڪنهن ڪي وارو، ڪنهن ڪي جانئو، مطلب ته سڀ ڪنهن سان ٻڪين پيو پوندو هو. محمد صديق مسافر (حبشي) جيڪو تڏهن پرئڪٽسنگ اسڪول ٽريننگ ڪاليج فار مين ۾ نائب ماستر هو، ۽ ٽنڊي ولي محمد ۾ رهندو هو، سو غلام علي شيدي جي پرگهور لهندو هو. ۽ غلام علي شام وقت مرحوم مسافر جي پينگ ٻه گهوٽيندو هو ۽ هڪ اڌ جمني پاڻ ٻه نوش ڪندو هو.

اسڪولن ۾ ڪوٽ ۽ ٽوپيءَ سان اچڻ جو تاڪيد ڪيل هوندو هو. پر اڪثر مسلمان شاگرد تاڪيد هوندي ٻه ڪوٽ اصل نه پائيندا هئا ۽ نه پٽڪو مٿائي ٽوپي پائيندا هئا. آرهڙ ۾ ته خير پر سياري ۾ ٻه اجرڪ ويڙهي ايندا هئا. ڪي مسلمان ڇوڪرا پلش جي ڪاري ٽوپي ۽ ڪوٽ پائي ايندا هئا. هندو ڇوڪرن ۽ مسلمان شاگردن جو پوشاڪ ۾ فرق رڳو پاجامي ۽ شلوار جو هوندو هو.

سنڌ جي سرڪاري اسڪولن ۾ ثانوي زبان (سليس) چار درجي ڪان شروع ڪرائي ويندي هئي.... شاگردن ڪي جيڪي ڪتاب وٺرايا ويندا هئا، اُهي سڀ مئڪملين ڪمپني جا هوندا هئا. انگريزي پرائمري ۽ ريڊر ڪان سواءِ باقي ڪتاب جهڙوڪ سائنس، تاريخ ۽ جاگرافي انگريزي ڪتابن جا ترجما هوندا هئا، جيڪي سڀ

مئڪملين ڪمپني جا هوندا هئا. تاريخ، جاگرافي سولين آڪاڻين جو نوع ۾ لکيل هونديون هيون، جيڪي پڙهڻ ۽ سمجهڻ ۾ نهايت آسان هونديون هيون.

سيئي ڪم هڪڙوئي استاد سيکاريندو هو، سواءِ ڊرائنگ ۽ مشق ڪاپيءَ جي .... ڪاپي بہ مئڪملين ڪمپنيءَ جي هوندي هئي ۽ او "O" نِب سان لکائي ويندي هئي. رانديون تنهن وقت لازمي هيون، يعني روز شام جو اسڪول ۾ گڏ ٿبو هو ۽ اتان قطار يعني فائيل ۾ گرائونڊ تي وڃبو هو ۽ واپس بہ قطار ۾ ئي موٽبو هو ۽ اچي اسڪول جي احاطي ۾ چڙ وچڙ ٿبو هو. جيڪي شاگرد راند ۾ حصو وٺڻ کان ٽٽائڻ لاءِ ڪو بهانو ڪندا هئا، تہ ڪين ڊاڪٽر کان سرٽيفڪيٽ وٺي ڏيڻو پوندو هو ۽ پوءِ ئي ڪين رانڌين کان آجو ڪيو ويندو هو.

پهرئين درجي جوسالياني امتحان پيپرن وسيلي ورتو ويندو هو. جيڪي شهر ۾ رهندڙ شاگرد هوندا هئا، تن جي انگريزي سُني هوندي هئي. ۽ ڪلاس ۾ سُنيون مارڪون ڪٽندا هئا. سندن مائٽ پڻ پڙهيل هوندا هئا، جنهن ڪري ڪين اسڪول ۾ داخلا وٺڻ کان اڳ ئي انگريزي لفظ ۽ جملا ايندا هئا. ۽ اي. بي. سي ۽ انگريزي گرامر گهران ئي پڙهي پورو ڪري ايندا هئا...... پهرين جون کان بہ مهينا وئڪيشن ٿيندي هئي.

حيدرآباد شهر جا رستا ڪشادا هوندا هئا. رستا پٿر جا هوندا هئا. ڏامر جا ڪارا رستا ان وقت وهم ۽ گمان ۾ بہ ڪين هئا. ٽانگن جي ڦيٿن جا پٽا لوهي هوندا هئا ۽ رستن تي وڏا وڏا پٿر نڪتل بينا هوندا هئا، جنهنڪري ٽانگن ۾ خوب جهاڪا ايندا هئا، ۽ اڪثر ماڻهو چڪي آڊائيندا ڏسبا هئا. وڪٽوريا گاڏيون اڪثر هندو سيٺين جون هونديون هيون، جيڪي شام جو سير لاءِ گدو بندر وڃي درياهہ جو درشن ڪري ايندا هئا. ڪي وڪٽوريائون ڀاڙي تي بہ هيون. حيدرآباد ۾ بجليءَ جي روشني (اليڪٽرڪ لائيٽ) جي وجود ۾ اچڻ کان اڳ شهر ۾ شمعدان يا قنديل ٻاريندا هئا. صبح جو نيڪيدارن جا ماڻهو هر هڪ شمعدان ۾ گاسليٽ ذرو وجهي ويندا هئا ۽ شام جو وري انهن کي وقت تي روشن ڪري ويندا هئا. هوٽلون ٿوريون هونديون هيون. رڳو نانواين جا دڪان هوندا هئا، جتي ٻاهريان ماڻهو جيڪي شهر ۾ ڪمن ڪارين سان ايندا هئا، سي اچي ماني ڪائيندا هئا. چڪلي روڊ تي رڳو هڪ آغا جي هوٽل هوندي هئي، جتي لوهہ جون ڪرسيون ۽ ڪاٺ جون ٽپايون هونديون هيون. باقي سوڍا ليمن ۽ ڪيڪ بسڪوٽن جا دڪان ڪافي هوندا هئا.

مياڻي روڊ هاٽوڪو پرنس علي روڊ تي حسن علي وونري (بوري) جو ٻاٽلين پرڻ جو سانچو هوندو هو ۽ ٻاٽليون سپ گوليءَ سان هونديون هيون. تڏهن ٻاٽلين جا نمونا هينيان هوندا هئا. (1) ڪاري سوڍا هڪ پئسي ملندي هئي (2) ليمن ٽڪي (3) رنگ واريون ٻاٽليون ٽين پئسي ملنديون هيون، جن ۾ لائيم جوس ججنجريٽ (جنجر) راسبيري شامل هونديون هيون. حسن عليءَ جو پاڻي (ايئريٽيڊ واٽر) مشهور هوندو هو. چانهہ جو رواج بلڪل نالي ماتر هوندو هو. البت ٽاڏل جو عمدو گلاس آني آني ملندو هو ۽ برف پئسي پَن (پائونڊ) هوندي هئي. ڇڪار لاءِ گاڏيون هونديون هيون، جيڪي ڏاند (ڍڳا) ڪاهيندا هئا ۽ پُنيان ڇڪار ٿيندو ويندو هو.

سيٺ ڪريم خوجو، شايد 1912ع ڌاري پهريون شخص هو، جنهن ولايت مان هڪ موٽر خريد ڪري حيدرآباد آندي هئي، جيڪا جڏهن بہ ڪنهن رستي تان لنگهندي هارن جو آواز ڪندي هئي، تہ سڀ ماڻهو ان کي هڪ عجوبہ روزگار سمجهي ڏسڻ لاءِ ڪمن ڪارين مان هٿ ڪڍي ڪيندا هئا ۽ اچرج وچان ان کي ڏسندا هئا. شهر ۾ سُني ۾ سني جاءِ هڪ عاليشان باغ بہ هن صاحب ئي ٺهرايو هو. سندس جاءِ جيڪا نولراءِ مارڪيٽ وٽ آهي سا ڪيترا ڏينهن کليل رکي ويئي هئي ۽ عام ماڻهن جا حشام ان جو ديدار ڪندا رهندا هئا. سيٺ ڪريم جو باغ بہ ڏسڻ وٽان هو ۽ تفريح لاءِ شام جي وقت عام ماڻهن جو سڪ هو.

ڪراچي هوٽل صدر جو مالڪ مرحوم شفيع محمد ميمڻ هوندو هو، جيڪو حافظ يعقوب ميمڻ جو پُٽ هو..... تڏهن ماڻهو ننڍين شهرن مان لڏي حيدرآباد شهر ۾ اچي رهڻ لڳا هئا.

وڏن ماڻهن جا ڪمدار وڪيلن ڪي ڪيس ونرائي ڏيندا هئا، تنهنڪري سندن واسطا وڪيلن سان گهاٽا هوندا هئا. وڪيل جڏهن هالا ۾ ڪيس هلائڻ لاءِ ايندا هئا، ته اُهي شهدادپور اسٽيشن تي لهندا هئا، جتان ڪيس ڪٽڻ لاءِ اصيل وسيلي سواري لاءِ اُٺ به موڪليا ويندا هئا. وڪيل جيڪو به ويلو رهندو هو، تنهن جو سمورو خرچ اصيل ڪي ڀوڳڻو پوندو هو. نه ته ورلي ڪنهن دوست وٽ پڻ ماني کائيندا هئا.

1912ع ڌاري اڏيرو لعل اسٽيشن ڪي گهانگهلن جي اسٽيشن به چوندا هئا. جتان گهانگهلا ذات جي ماڻهن جو ڳوٺ ميل ڪن پنڌ تي هوندو هو.... هتي اسٽيشن تي اُنن جي ڪوڙي هوندي هئي، جتي اُٺ هر وقت پاڙي سوارين لاءِ ملي سگهندا هئا. ڪوڙيءَ تي جتن ڪي هڪ روپيو پُنيان هڪ آنو، ڪوڙيءَ جي جمعدار ڪي آنڪي ڏيٽي پوندي هئي، جنهن عيوض هو جتن جي حُقي پاڻيءَ جو انتظام رکندو هو. جت اڪثر گهوٽاڻن جا مير جت هوندا هئا ۽ پاڙا ڪٽڻ هنن جو اباڻو ڌنڌو هو. اُهي هر وقت هالن جي مارڪيٽ ۾ اُٺ سوڌو نظر ايندا هئا ۽ چار يا اٺ آنا سوٽي وٺي اٺ ٻڌندا هئا ۽ وقت تي اچي گهران سوار ڪي ڪٽندا هئا.

1914ع ۾ جڏهن پهرين مهاڀاري لڙائي لڳي. تڏهن سرڪار زوريءَ اُٺ خريد پئي ڪيا ۽ خريداريءَ لاءِ هڪ ڪاميٽي مقرر ڪئي ويئي هئي. مير جت ويچارا جن جي گذران جو ذريعو ئي ڏانگها هوندا هئا، سي زوريءَ انهن ڪان محروم ٿي ويا ۽ سندن ڌنڌو بند ٿي ويو. ڪوڙي ان ڪري ويندا ئي ڪونه هئا، جو اتان سرڪاري ماڻهو جنهن جو اٺ ڏسندا هئا ته بيگر هٽي ويندا هئا. ميرجت ويچارا چوندا هئا ته ادا ڇا ڪريون، انن ۾ ڪاميٽي پئي آهي. اسان مسڪينن سان ويل وهي ويا آهن. انن جي اٽاٽ سبب اسٽيشن تي وينل ميرجت جي پنهنجا ٽانگا انوقت رڳو اڏيري لعل اسٽيشن ڪان اڏيري لعل وليج تائين هلائيندا هئا، سي هن اُنن جي ڏڪار ۾ هالن تائين ٽانگا هلائڻ لڳا هئا، جنهنڪري ڪجھ ڀرم ڀريو ۽ مسافرن جي رهجي آئي. وري جڏهن موٽرون نڪتيون ۽ هالن جا ماڻهو شهدادپور ڪان موٽرن ۾ سواري ڪرڻ لڳا، تڏهن به ويچارن مير جتن جي روزيءَ تي لت اچڻ لڳي ۽ جڏهن ڪانئن پڇيو هو ته : ”جت فقير پاڙا ٻاڙا ملن ٿا يا نه؟“ ته هٿ ڪٽي موٽرن ڪي پٽيندا هئا ۽ جنگ عظيم وارو زمانو ياد ڪري چوندا هئا ته: ”الله موٽرن ۾ ڪا ڪاميٽي وجهي اسان جو روزگار ئي بند ٿي ويو آهي.“

پئسينجر ريلوي گاڏيءَ کي ماڻهو”مڪس گاڏي“ چوندا هئا..... اسڪولن جا شاگرد اهڙو ڪم ڪندا هئا، جو ڄڻ ته گاڏي سندن خانگي ملڪيت هجي، سيني تختن (برٿن) تي ڊگها ٿي سمهي رهندا هئا. ڪنهن کي به نه گاڏي ۾ چڙهڻ ڏيندا هئا ۽ نه ويهڻ. گارڊ ۽ ٻيا ريلوي اختياريءَ وارا عاجز لاچار هوندا هئا. ۽ چوندا هئا: ”چوراٽي پوتي ڪٽيءَ نه ڌوتي.“

نولراءِ هيرانند اڪيڊمي جي اولهه طرف ڪافي ميدان ڇڏيل هو، جتي صبح جو اسيمبلي ٿيندي هئي. هارمونيم تي هندو عامل شاگرد بيهي منڙن آوازن ۾ پرارٿنا ڳائيندا هئا. سڀ شاگرد ادب سان ٻانهون ٻڌي بيهندا هئا. پرارٿنا پوري ٿيڻ تي هرهڪ ڪلاس جي قطار پنهنجي ڪلاس ڏي هلي ويندي هئي ۽ استاد صاحبان جي مٿي ورانڊي جي ٿلهي تي قطار ۾ بيهندا هئا، سي پنهنجن پنهنجن ڪلاسن ۾ پهچي ويندا هئا. ڪن استادن جي عادت هوندي هئي، ته شاگردن جي حاضري وٺڻ مهل سنسڪرت جا ڪي جملا چوندا هئا، ۽ پوءِ سنڌيءَ ۾ دعا گهرندو هو. مسٽر پرتاٻراءِ دعا گهرندو هو: ”اي پريو تو پيريءَ ۾ ٻٽ سان گذارجانءِ، جيوت سکي ڪجانءِ. اي ايشور سڀ جيو جنتر جيت جٽيا تنهنجي گنج مان پلجن ٿا. تون پنهنجي دامن تي سک جو سمون آڇج، اي جڳ جا رڪپال، اسان پاپين جي رکشا ڪر..... اها دعا پنج منٽ هلندي هئي ۽ پوءِ حاضري ونبي هئي...... اسڪولن ۾ پڙهندڙ اڪثرت ٻار عاملن، ديوانن ۽ واپارين جا اولاد هوندا هئا، انهن جي گهرن ۾ به انگريزيءَ جو واهيو گهڻو هوندو هو. تنهن هوندي به ٽيوشنون وٺندا هئا ۽ گهڻو هوشيار هوندا هئا. دُعا: (1) ديا سا اي ديالو تون ڪرم ڪر مهر سان پرڀو، (2) ٻاجھ ڪر ٻاجهارا سائين ٻاجھ ڪرين ٻاجهارا.

تڏهن پوهو ڪياڻي بلڊنگ ۾ اڪيڊميءَ جو بورڊنگ هائوس هوندو هو، جتي شهر کان ٻاهران آيل شاگردن کي رهائيندا هئا. بورڊنگ هائوس ۾ ڪي اهڙا به شاگرد هوندا هئا، جيڪي پنهنجا نوڪر به پاڻ سان گڏ رکندا هئا، جيڪي سندن ماني ٽڪي ناهيندا هئا.

ورنيوڪيولر فائينل امتحان جا فارم ڀرائڻ لاءِ استاد شاگردن کي همٿائيندا هئا. فارم جي في ٻه روپيا هوندي هئي.... ايليمينٽري ڊرائنگ امتحان جي فارم في ٻه ٻه روپيا هوندي هئي. جيڪي شاگرد ڊرائنگ ڪلاسن ۾ هوندا هئا، تن ڪي شام جو ڊرائنگ ڪلاسن ۾ اچڻو پوندو هو. ڪي اهڙا به پرنسپال ۽ استاد هوندا هئا، جيڪي ڪنهن شاگردن وٽ فيءَ امتحان جا پئسا نه هئڻ تي پاڻ اُهي في جا پئسا ڀري ڇڏيندا هئا. تڏهن پيپر بمبئي مان ايندا هئا ۽ ڪجهه مهينن کان پوءِ نتيجو نروار ٿيندو هو.... ڊرائنگ جي امتحان ۾ جيترا به شاگرد پاس ٿيندا هئا، تن جي انگ تي اسڪول کي ڪجهه گرانٽ ملندي هئي. نولراءِ هيرانند اڪيڊمي ۾ عربي نه پڙهائي ويندي هئي، تنهنڪري ثانوي زبان پارسي هئي. ڪي استادن جا ٻٽوئان وار هوندا ۽ ترڪي ٽوپي پائيندا هئا. پارسي پڙهندڙ شاگردن کي چوٿين درجي ۾ مزاحيه حڪايتن جو ڪتاب حڪايات لطيف، پنجين درجي ۾ اخلاقي آڪاڻين جو صد حڪايات جو ڪتاب پڙهايو ويندو هو.

اسڪول ۾ پڙهندڙ شاگردن - مسلمان توڙي هندو - ۾ دوستيون ٿينديون هيون. مذهبي متڀيد نه هو. شاگرد هڪٻئي جي گهرن ۾ ايندا هئا. مونکي جڏهن سندن مائرون ڏسنديون هيون، ته هيءُ سندن پُٽن جو دوست آهي، ته مونکي پٽن جيترو گهُرنديون هيون ۽ ڪيترائي ٿول ۽ ڀيون شيون کارائينديون هيون، پنجين درجي ۾ منهنجا پيارا دوست - حشو حشمت راءِ ڪيول راماڻي، موتي مير چنداڻي، پون گدواڻي، هوتو مهتاڻي، ڪشن ناگراڻي – هئا، تڏهن مسلمان شاگرد اتي ۾ لوڻ برابر هوندا هئا.

حيدرآباد ۾ جتي اڄ ريڊيو پاڪستان جي جاءِ نهيل آهي، اُتي هڪ ڪرسچن جي ريڊنگ روم ۽ لئبرري قائم هُئي، جنهن ۾ ديوان پرمانند ميوارام حيدرآبادي عامل، جنهن عيسائيت اختيار ڪئي هئي، سو هن لئبرريءَ جو سرواڻ هو. هو هڪ اخبار انگريزيءَ ۾ لائيٽ نالي، سنڌيءَ ۾ جوت نالي به هفتيوار اخبارون ڪڍندو هو. روزانو "هندو" اخبار به هوندي هئي.... عام شاگرد توڙي شهري هن لئبرري مان ڪتاب اُڌر ڪرائي پڙهندا هئا.... هيرانند اڪيڊمي ۾ به لائبرري هوندي هئي.

مسلمانن شاگردن جي في معاف ڪرائڻ ۽ ڪتابن ۽ نوٽبڪن خريد ڪرڻ لاءِ هڪ ايسوسئيشن ناهي وئي. جنهن جي پهرين گڏجاڻي اولهندي ڪچي ۾ حافظ شفيع محمد سپروائيزر تپيدار جي جاءِ ۾ ٿي، جيڪا جاءِ مٿيارين جي قاضي عبدالرئوف مرحوم جي اصل جاءِ هئي. گڏجاڻيءَ ۾ مولوي امام بخش صاحب، جيڪو فارسي جو استاد هو، ڪي صدر چونڊيو، محمد اسماعيل عرساڻي جنرل سيڪريٽري ۽ واجد علي خزانچي ٿيو. هرهڪ شاگرد تي چار آنا ماهوار چندو مقرر ڪيو ويو..... شاگردن فيصلو ڪيو ته اُهي امتحان پاس ڪرڻ کان پوءِ سندن سيڪنڊ هئنڊ ڪتاب وڪڻڻ جي پيٽ ۾ ايسوسئيشن کي ڏيندا، ته جيئن اُهي ٻين غريب شاگردن کي مفت ۾ ڏنا وڃن. گڏجاڻي ۾ اهو به فيصلو ڪيو ويو ته هر آچر تي اُهي مسجدون، جيڪي هندن جي پاڙن ۾ اجڙي ويون هيون ۽ جتي ٻانگ صلوات ڪانه ٿيندي هئي، تن جي واري واري سان ڪنهن آچر تي هڪ پاڙي ۾ ته ٻئي آچر تي ٻئي پاڙي ۾ هلجي ۽ ٻهاري ڏيئي صفائي ڪري اچجي. مسجدون سڄيون مٽيءَ جي حالت ۾ هندو پاڙن جي وچ ۾ اجڙي ويون هيون ۽ چوداري هندن جون ماڙيون هيون، جتان ٻارن جي گندگي اُگهي اڳڙيون به مسجدن ۾ اُڇلايون ٿي ويون، پاڻيءَ جا مٽ ۽ ڪونرا سُڪل نوٽ ٿيل، تڏا ڦاٽل پرزا پرزا ٿيل، مٽي ۽ ڪچري جا ڍير لڳل، مسجد جي دروازي کي رڳو تالو به لڳل نه هوندو هو. اسان پاڙي وارن کي هدايت ڪئي سين، ته هيءَ مسجد آهي. جيڪا مسلمانن جي پاڪ جاءِ آهي، مهرباني ڪري گهر وارن کي روڪين ته هن ۾ گند نه اُڇلائين.

شاگرد جڏهن ڪنهن وٽ پئسن جي وصولي لاءِ ويندا هئا، ته اُهي ڪين پنهنجي استاد کان رسيد لکرائي اچڻ جو چوندا هئا. رسيد بوڪ ڇپايا ويندا هئا، جيڪي پئسن ڏيندڙن کي رسيد ڏبي هئي. ڪي اهڙا به ماڻهو هوندا هئا، جيڪي جيتوڻيڪ پئسا ڏيندا هئا، پر پنهنجو نالو لکرائڻ نه چاهيندا هئا...... پوءِ هندو شاگردن توڙي استادن به چيو ته: سندن مدد جي گهُرج هجي ته اُهي به حاضر آهن. پوءِ مسلمان شاگردن جون ڪن جون سڄيون ته ڪن جون اڌ معاف ڪيون ويون..... ڇهين درجي ۾ حاجب شاهي، منتخاب فارسي جو مجموعو هو، پڙهايو ويندو هو. هن مجموعي ۾ گلستان بوستان، انوار سهيلي نثر جي حصي ۾ ڪريما، پندنامه فريد الدين عطار، محمود نامه جا ڪجهه غزل ۽ ڪجهه جديد فارسيءَ جا منظومات پڙهايا ويندا هئا. جيڪو ديوان ڏيارام پڙهائيندو هو. ديوان ڏيارام پڙهائڻ وقت مست ٿي ويندو هو، ۽ ڪنڌ پيو ڌوڻيندو هو.

فارسي گرامر ڇهين درجي کان شروع ڪرايو ويندو هو، هڪ گرامر جو ڪتاب " ڪانگا جو گرامر" پڙهايو ويندو هو. مٿيون ڪورس ٻن سالن جو هو، يعني ڇهين ۽ ستين ٻن درجن ۾ پورو ڪرڻو پوندو هو ۽ مئٽرڪ ۾ امتحان انهن مان ئي ٿيندو هو.... 25-1924ع ڌاري اسان جي مئٽرڪ واري ڪلاس ۾ 143 شاگرد هئا، جن ۾ مسلمان رڳو ٻارنهن هئا. مئٽرڪ ۾ سنڌي ۽ جاگرافي جا مضمون نه هوندا هئا. مئٽرڪ جو امتحان رڳو هينين ڪمن ۾ ٿيندو هو. انگلش جنرل هڪ پيپر، انگلش ٽيڪسٽ هڪ پيپر، انڊين هسٽري ۽ انگلستاني هڪ پيپر، پرشن هڪ پيپر، رياضي، ارٿميٽڪ آلجبرا ۽ جاميٽري هڪ پيپر. 25_1924ع ڌاري مئٽرڪ جو امتحان مارچ مهيني ۾ ٿيندو هو. سنڌ مدرسته السلام جي مٿين هال ۽ خالقڏنو هال ۾ امتحان هلندو هو.

1925ع ۾ پهرين سال، حيدرآباد کي به مئٽرڪ جو سينٽر بڻايو ويو، اهو هندو صاحبان جي ڪوشش جو نتيجو هو. جنهن لاءِ پهريون سينٽر هومسٽيڊ هال ۾ کيو ويو. تنهن زماني ۾ حيدرآباد ۾ رڳو چار هاءِ اسڪول هئا: (1) گورنمينٽ هاءِ اسڪول، جيڪو هاڻي نورمحمد هاءِ اسڪول آهي (2) نؤوديالا هاءِ اسڪول جيڪو هاڻي حيدرآباد يونيورسٽي اولڊ ڪئمپس آهي، ۽ راءِ بهادر ديوان پريداس ان جو باني هو. (3) نولراءِ هيرانند ائڪيڊمي، جتي هينئر گورنمينٽ هاءِ اسڪول ۽ سنڌ لاڪليج آهن. (4) ڪندن مل گرلس هاءِ اسڪول، جيڪو ڇوڪرين لاءِ هو. ۽ اڄ اتي جامعيه عربيه اسڪول آهي.

امتحان ٽي ڏينهن هلندو هو. روزانو به پيپر ٿيندا هئا. سکر، شڪارپور ۽ لاڙڪاڻي جا شاگرد به هتي امتحان ڏيندا هئا. .... تڏهن سنڌ بمبئي پريزيڊنسيءَ سان ڳنڍيل هئي، ۽ امتحان سڀ بمبئي يونيوريسٽيءَ وسيلي ٿيندا هئا. مارچ اپريل به مهينا انتظام جا هوندا هئا ۽ مئي جي پڇاڙيءَ ۾ نتيجو نڪرندو هو. تعليم جو وسيلو انگريزي زبان هو ۽ امتحان جو رعب گهڻو هوندو هو. ڪاپيءَ جي ته ڪنهن کي سوچ ئي نه هئي ۽ نه وري امتحان ۾ ڪو اثر رسوخ هلائڻ جو امڪان هو. سوالي پيپرن تي ممتحن جا نالا ۽ ائڊريسون لکيل هونديون هيون. پر تڏهن جا ممتحن اثر يا سفارش کان آجا هئا ۽ اها ڳالهه ڏکي هئي جو وٽن ڪنهن بابت رسائي يا پهچ ٿي سگهي. رزلٽ هميشه بمبيءَ ۾ رات جو ٻارهين وڳي نڪرندي هئي. ٽيليگراف رستي سيني پريسن کي نمبر ڏنا ويندا هئا. جي راتوواهه سپليمينٽريءَ وسيلي شايع ڪري صبح سويري به به آني قيمت وصول ڪري هر هڪ شاگرد کي نهايت سولائي سان ملي سگهندي هئي. اها رات شاگردن کي ننڊ ئي نه ايندي هئي سنڌ جي رزلٽ وڌ ۾ وڌ چاليهه کان پنجيتاليهه سيڪڙو ٿيندي هئي. ڊويزنون ڪونه هيون. رڳو پاس يا فيل هوندو هو. سپليمينٽ ۾ رڳو پاس نمبر ظاهر ڪيا ويندا هئا. جيڪي نمبر نه هوندا هئا. سي فيل قرار ڏنا ويندا هئا. 1925ع ڌاري رزلٽ ۾ نول راءِ هيرانند اڪيڊميءَ مان اسان ٻارهن مسلمان شاگردن مان رڳو هڪ پاس ٿيو.

1925ع ۾ مرحوم نورمحمد وڪيل مسلم ايڊيوڪيشن سوسائٽيءَ جو بنياد رکيو. ان لاءِ سر ابراهيم رحمت الله کي صدارت لاءِ گهرايو ويو. شاگردن ڏينهن رات محنتون ڪري قومي جذبي سان سرشار ٿي، هومسٽيڊ هال کي ڪانفرنس لاءِ ڪنوار جيان سينگاريو. ڪانفرنس ۾ ڪافي ولولي انگيز تقريون ٿيون. مخير

حضراتن وڏن وڏن چندن ۽ عطين جا اعلان ڪيا. اسان خوب نعرا هنيا. تاڙيون وڄايون، پر ڪانفرنس جي ڪاروائيءَ ڪان وڌيڪ جيڪا ڳالھ پسند آئي سو هو مشاعرو. مشاعرا بہ ٽيندا هئا.

هڪڙي پيري اردو ۽ سنڌي مشاعرو ٿيو. جنهن مشاعري ۾ مصرع اردوءَ ۾ هئي "چشم موسي کو بھي حسرت رہ گئي ديدار کي". سنڌي ۾ ان جو ترجمو هو "چشم موسي کي بہ حسرت رهجي وئي ديدار جي". اردو مشاعري جي صدارت مير ايوب خان ڪئي ۽ سنڌي مشاعري جي صدارت مرحوم مرزا قليچ بيگ ڪئي.

تڏهن مئٽرڪ پاس ڪرڻ وڏي ڳالھ سمجهي ويندي هئي. وري جيڪڏهن هالن جهڙن ننڍن شهرن مان ڪو شاگرد مئٽرڪ پاس ڪندو هو، جتي ان ڪان اڳ ڪنهن بہ مئٽرڪ جي امتحان جو خواب ئي نہ ڏٺو هوندو هو، تہ اهم ڳالھ ليکبي هئي. جڏهن آءُ پاس ٿيس تہ منهنجا والد ۽ ٻيا مٽ مائٽ مئٽرڪ ۾ ڪاميابيءَ تي نهايت خوشيون ملهائڻ لڳا. آءُ هالا شهر جي هندن، سکن ۽ مسلمانن سيني مان پهريون شخص هوس، جنهن مٽرڪ پاس ڪئي هئي. تنهنڪري منهنجي والد کي گهڻيون مبارڪون مليون. جناب حضرت مخدوم ظهير الدين (پرو ڄام) سائين مونکي ويھ رپيا خرچي ڏنا ۽ دعا ڪئي. منهنجي امڙ مونکي پاکر ۾ وجهي چميون ڏنيون.

مئٽرڪ ڏيئي ڪنهن ڪاليج ۾ داخلا وٺڻي پوندي هئي. داخلا لاءِ هڪ معمولي فارم پرڻو پوندو هو، جيڪو ڪاليج مان مفت ۾ ملندو هو. فارم سان گڏ رڳو ڏھ روپيا ڪاشن مني تڏي تي ڏيڻي پوندي هئي. ڪلارڪ، نالو ۽ مئٽرڪ جو سيٽ نمبر بمبئي مان آيل ڇاپي رزلٽ تان ڏسي تصديق ڪندو هو ۽ ٻئي ڏينهن نوٽيس بورڊ تي لسٽ لڳائي ويندي هئي، تہ هيٺين شاگردن کي داخلا ڏني وئي آهي. ان ڪان وڌيڪ ڪا بہ پڇاڙ يا اينگھ ڪانہ هوندي هئي. تڏهن بي.اي جي پهرئن سال کي ايف. واءِ. اي فرسٽ ايئر آرٽس شايد چوندا هئا. ٻئي سال کي انٽر آرٽس. ٽئين سال کي جونيئر بي.اي ۽ چوٿين سال کي سينئر بي.اي سڏيندا هئا. ڪاليج اسڪالرشپ لاءِ درخواست پرنسپال جي معرفت ڏبي هئي ۽ ٽيھ روپيا ماهوار اسڪالرشپ نهايت سولائيءَ سان پاڻهي ملي ويندي هئي..... تڏهن سلاميءَ واري چٽ نڪر جي نرن سان ڊکيل هوندي هئي. سنڌ نيشنل (گدومل) ڪاليج جو هاسٽل پڻ هوندو هو. هاسٽل ۾ رڳو ڏھ ٻارهن ڪوٺيون هيون، جيڪي پراڻي وقت جون نهيل هيون، پر ٻاهرين شاگردن لاءِ غنيمت هئي.

مُلان اسڪول بہ هوندا هئا.... پوليس ۾ ڀرتي لاءِ ناسڪ پڙهڻ لاءِ بہ ڪکي ماڻهو ويندا هئا. تڏهن انڪمبرڊ اسٽيشن آفيس بہ هوندي هئي.... شاگرد پنهنجا بورچي بہ رکندا هئا..... ۽ ڪلب ناهيندا هئا، تنهنڪري مانيءَ ٽڪيءَ جا سهنجا تي پوندا هئا. سڀ پروفيسر شاگردن کي عزت ۽ پيار جي نگاھ سان ڏسندا هئا. عملو سهڻو ورتاءُ ڪندو هو. تڏهن مدراسي ۽ گجراتي پروفيسر بہ پڙهائيندا هئا.

ڪاليج جو پهرين نالو سنڌ نيشنل ڪاليج هوندو هو، پوءِ اين.اي.ڊي نيشنل ڪاليج رکيو ويو ۽ هينئر گورنمينٽ ڪاليج حيدرآباد جي نالي سان سڏجي ٿو.....فارسيءَ ۾ نثر ۾ بهارستان جامي ۽ نظم ۾ طيبات سعدي پڙهايا ويندا هئا. شاگرد ڪاليجي چوائڻ ۾ فخر محسوس ڪندا هئا. ڪاليج ۾ ٽرگناميٽري پڙهايو ويندو هو. هر هڪ پيرئڊ (فر جي) جي حاضري پربي هئي، تنهنڪري پيرئڊ ۾ گسائڻ قطعا ناگوار لڳندو هو ۽ نهايت تاڪيد سان هر هڪ فرجي ۾ حاضر رهبو هو. ثانوي اسڪول بہ راندين، ڊرامن، ڊبيٽن، ايڪسڪرشنن ۽ ٻين سوشل دلچسپين ڪان خالي نہ هوندا هئا. پر ڪاليج ۾ فضائي ٻي هئي.

پروفيسر ايم.ايم گدواڻي پرنسپال ٿي اچڻ سان ڪاليج ۾ زندگي پيدا ڪئي. هڪ پيري ڪاليج لان تي هڪ "اندين مجلس" ڪرايائين، جنهن لاءِ ڪوبہ چندو وغيره رکيل ڪونہ هو. ڳائڻ وڄائڻ سميت هڪ فينسي شو بہ هن مجلس جي پروگرام ۾ شامل هو. ڪاڏي لاءِ سڀ ڪنهن کي حڪم هو، تہ پنهنجي گهران سيڪو ڪجھ نہ ڪجھ سنڌي ڊنگ جو ڪاڏو رڌائي پاڻ سان ڪڻي اچي. عجيب غريب قسم جا ڪاڌا گڏ ٿي ويا. ڪنهن ٻاجهريءَ جا ڊوڊا ۽ چٽڻي آندي. ڪن ڪڻڪ جو رڌل ڏارو، جنهن کي ٻات چوندا هئا، سو اندو تہ ڪنهن لپئي آندي، ڪنهن

ڪٺاهو پرشاد يعني چٽن جي ڪهرن جي چٽڻي آميز پليٽ آندي. جنهن ڪي چولا چيو وڃي ٿو. ڪنهن سيگو چانورن جي رٻ آندي، ڪنهن سوجيءَ جوسيرو، ڪنهن ڪيرٽي ڪنهن پٽاٽن جون ٽڪيون، ڪنهن ڪچٽي ۽ ڪڙهي، ڪنهن ڏونري ۾ نهيل رائتو، ڪنهن پاجي پلاءُ، ڪنهن مگن ۽ چونرن جا ڪُهر، ڪنهن ڪچونبر، ڪنهن ٽماٽي جي چٽڻي، ڪنهن سلان ڪنهن ڦُلڪا، ڪنهن موٽيون ڪنهن چوڪا، ڪنهن بسريون ڪنهن منا چانور (رنگ بنا چاشني) ڪنهن وڙيون ڪنهن اچار، ڪن مُربا ڪن ڏهي، ڪن لسيءَ جا لوٽا، ڪن پڪوڙا، ڪن پوريون، ڪن ڀهن چيڙن انب چور جون ڪچريون، ڪن پالڪ ته ڪن سرنهن جو ساڳ، ڪن موريون ته ڪن ڪريلا ڪن گاجر جو حلوو ڪن ٻيون قسمين قسمين گهر جون ناهيل مناڀون آٽي ڍير ڪيون. ويشنو ڪاڏا هئا. پاپڙن جو ته حساب ئي ڪونه هو. ڪو ٿانڊن تي سيڪيل، ڪي تريل، ڪائيندي حال! جڏهن ته مسلمان شاگردن تريل مڇيون، گوشت، ٻيضن جا ٻوڙ، سوپ ۽ ڪڪڙ جو ٻوڙ، ڪونئرا پراٺا، چاشني، ڪورمو ۽ ٻيون اهڙيون غذائون آنديون. پليٽ پليٽ هر هڪ جي ڏار هئي، ورڪر ٻيني هئا. چمچن سان لاهي ٿي ڏنائون، جيڪي گهُر سو حاضر، مسلمان شاگردن جي چوڻ تي چوڪيدار ماهيو ڪير آٽي ڏنو ۽ ان ۾ راسبيريءَ جو رنگ ۽ ڪنڊ گڏي ڪٽي ملڪ روز ٺاهيو ۽ هڪ وڏي ديڳ ڀري رکي سين. واهه واهه ٿي ويئي، ڇو ته شهر وارن ڪي ملڪ روز جو ڍُڪ ڍُڪ آٽڻ ذرا مشڪل بلڪ محال هو.

ڪجهه وقت ڪان پوءِ، هڪ ايڪسڪرشن جو انتظام ڪيو ويو. ڦليلي ان وقت ڦوهه جوانيءَ ۾ هئي، سندس وهڪرو سنڌو درياهه سان ڪلهو هٽي رهيو هو. هڪ ٻن ٻيڙين جو ڪرايو وغيره مير بحرن سان طئي ٿيو ۽ آرتوار صبح جو چونڪ اسان جي ڪاليج ڪان ڄام شوري موريءَ وٽ وڃي پيا. ڊبليو. ڊي. جي بنگلي ۾ ڏينهن گذارٽو هو، تنهن ڪري ٻيڙيون اوپاريون هليون، جي ڦليليءَ جي ڪپ سان ميربحرن رسن سان ڇڪي ٿي هلايون..... ٻيڙيءَ ۾ ڪيترائي گيت، گانا ڳائيندا، خوشيون ڪندا ڦليليءَ جي ٻنهي ڪپن تي ماڻهن جو ڌيان ڇڪائيندا خير سان منزل مقصود تي پهتاسين. بسڪوٽن جا پڙا، ڪيڪن جا ڊزن جا ڊزن ۽ ٻيا قسمين قسمين مال ٿال وٺي ويا هئاسين، جي ڪائي آسپاس جو شيل ڪري شام جو وارُو ٿياسين ۽ سج اندر ٻاهر هو ته واپس ڪاليج ۾ پهچي وياسين، ۽ سيڪو مائٽن جو انتظار دفع ڪرڻ لاءِ پنهنجي پنهنجي گهر روانو ٿيو.

هڪ ڀيري ڪاليج ۾ ڊرامو منعقد ٿيو، جيڪو شيڪسپيئر جو روميو ۽ جوليٽ جو اختصار هو. پون گدواٽي جوليٽ جو پارٽ ادا ڪيو ۽ وڻ وڄائي ڇڏيائين. ڪاليج جا ستر سيڪڙو شاگرد ته مٽس جڻ عاشق ٿي پيا.... ڪاليج ۾ ڪو ايڊيوڪيشن هئي، تنهنڪري ڪيتريون ئي عامل ڇوڪريون به پڙهنديون هيون. ڇوڪرن لاءِ ڊيسڪون هونديون ۽ گئلريءَ جيان رکيل هونديون هيون ۽ ڇوڪرين لاءِ پهرينءَ صف ۾ ميزون ۽ ڪرسيون رکيل هيون. ميزون پراٽي قسم جون هيون، منجهن اڳيان ٻه ٻه خانا هوندا هئا. هونءَ ته ڇوڪرين جي نهايت عزت ڪئي ويندي هئي ۽ هرڪو ساگرد انهن ڪي پينرن جيان ڏسندو هو. جڏهن اُهي ڏاڪڻ تي چڙهنديون هيون يا لهنديون هيون، ته ڪوبه ڇوڪرو لهندو چڙهندو نه هو، جيستائين اُهي سيڙهي پار ڪري وڃن. پر ان هوندي به ڪي عامل ڇوڪرا شرير هوندا هئا ۽ ڪڏهن ڪڏهن ساڻن چرچا ڪندا هئا.

ڪاليج طرفان "ڦليلي" ميئگزين نڪرندي هئي. جنهن ۾ اڪثر ڪري شاگردن جا مضمون ڇپجندا هئا...... حيدرآباد ۾ بزم مشاعره سنڌي ادبي سوسائٽي جُڙيل هئي، جنهن جي طرفان شهر ۾ مختلف موقعن تي مشاعره ٿيندا رهندا هئا، ۽ انهن مشاعرن ۾ نون شاعرن ڪي پڻ شاعري پڙهڻ جو موقعو ڏنو ويندو هو.

1932ع ۾ ٽنڊو محمد خان جو اي.وي. اسڪول، ميونسپالٽيءَ جو هو. مير حاجي حسين بخش خان ميونسپل جو پريزيڊنٽ هو. مونڪان اڳ جنهن هندو هيڊ ماسٽر اسڪول تي ڪانگريس جو جهنڊو چاڙهيو. جنهن جي پاداش ۾ هن ڪي نوڪري ڇڏٽي پيئي، چاڪاڻ جو مير صاحب تي انگريز حڪومت جو دٻاءُ پيو ۽ ڪيس هدايتون ڏنيون ويون ته هيڊ ماسٽر ڪو مسلمان رکو. اهو سبب هو، جو مونڪان هندو ماسٽر مسٽر جي. ڪرشن

جيڪو سينيئر هو، تنهن کي ريٽي مونکي هيڊ ماستر بنايو ويو. ميونسپالٽيءَ ۾ هندو ميمبرن جي اڪثريت هئي، تن منهنجي تقرر تي سخت اعتراض ورتو. سول ڪورٽ تائين معاملو ويو.

هوڏانهن سنڌ جدائي جي تحريڪ هلندڙ هئي ۽ مسلمانن اهو نهراءُ ڪيو ۽ هڪ جمع مقرر ڪيو، ته نماز بعد جامع مسجدن ۾ دعائون گهُربيون ۽ تقريرون ڪري سنڌ جي جدائيءَ لاءِ نهراءُ پاس ڪبا..... آئون، ميمڻ محلي ۾ جامع مسجد جي بلڪل سامهون هڪ ٽپيدار جي اوطاق هئي، ان ۾ رهندو هوس. جمع جي ڏينهن جماعت جي اصرار تي مون تقرير ڪئي ۽ نهراءُ لکي پاس ڪرايم. سي، آءِ، ڊي وارا به ڪي آيل هئا. مونتي رپورٽ ٿي، هندن وجهه وٺي ٽنڊي ڊويزن جي ڊپٽي ڪليڪٽر لالا (شڪارپوري) کي پڙڪايو. نتيجي ۾ مونکي حڪومت کان وارننگ آئي ته سياسي ڪمن ۾ بهرو نه وٺ، نه ته توتي سخت قدم کنيو ويندو..... پوءِ مون اڏيري لعل جي انگلش ڪلاس کي اچي وسايو.

ٽنڊي محمد خان ۾ منهنجو وقت چڱو گذريو. مير پير بخش خان، مير علي بخش خان ۽ سيد محمد عارف شاهه ۽ علي ڏنو شاهه منهنجي سُنن تلاميذ رشيد مان هئا. هتي اي. وي اسڪول ۾ ڪوبه مسلمان ماستر نه هو. ويتر جو آئون هيڊ ماستر ٿيس ته ڏاڍا خوش ٿيا ۽ آئون به سندن هر سرپرستي ڪندو هوس. مير حاجي حسين بخش خان ميونسپالٽيءَ جوپريزيڊنٽ هو،۽ ٻين مسلمان ميمبرن مان سيٺ لقمان مرحوم سان منهنجو گهاٽو تعلق ٿي ويو. سندس ننڍو ڀاءُ سيٺ محمد جيڪو پوءِ شهيد ٿي ويو، منهنجي تمام گهڻي خوشامد ڪندو هو. سيٺ موليڏنو سندن چاچو جنهن کي عرف عام ۾ ”سيٺ مولو“ چوندا هئا، هڪ پيرسن بزرگ هو. ٽنڊي محمد خان ۾ به سندس ڪيتريون ئي جايون هيون، سو مونکي پٽن جيان پيار ڪندو هو ۽ هڪ جاءِ بنا مسواڙ جي مونکي ڏنائين ته ٽپيدار کي ڇڏي اتي اچي رهان.

پوءِ آئون اڏيري لعل انگلش ڪلاس ۾ ٽيچر ٿي آيس، جتي سنڌي اسڪول جو هيڊ ماستر حاجي عبدالرؤف ڪيبرائي هو، جيڪو نهايت ديندار ۽ هوشيار استاد هو. مانيون سومر پٽي پٽيوالو تيار ڪندو هو ۽ ٻوڙ حاجي عبدالرؤف شاگردن جي مدد سان تيار ڪندو هو. اڏيرو لعل هڪ ننڍو واهڻ هو، شروعات ۾ هن ڳوٺ جي چڱي رونق هئي. پر جڏهن هندن اڏيرو لعل جي مقبري مٿان اڏيري لعل جو هڪ بُت نصب ڪيو، تڏهن وڏا تڪرار هليا ۽ گهڻا هندو لڏي ويا. گجرات جا وڏا وڏا هندو سيٺ جيڪي اڏيري لعل جا شَشَ ۽ جاتي هئا، تن به اچڻ ڇڏي ڏنو. اسڪول جي پڪي عمارت پاڻ هڪ هندو سيٺ جي هئي، جيڪا لوڪلبورڊ ان کان مُٺ جيترن پئسن ۾ خريد ڪري ورتي ۽ اسڪول بورڊ کي سرڪاري ملڪيت بنائي ڏني وئي. اها سڀ ڪوشش محمد صالح شاهه صاحب جي هئي، جنهن کي عام طرح سائين بُڍل شاهه سڏائيندا هئا. هن ڪوششون ڪري سيني شاگردن جون فيون معاف ڪرايون ۽ ڪيترن کي ٽي- ٽي روپيا ماهوار وظيفو به ڏيارايئين. منهنجي وڃڻ وقت رڳو ٻه ڇوڪرا انگلش ڪلاس ۾ هئا، جيڪي اسان جي گڏيل ڪوشش سان وڌي پنجٽيهن کي وڃي پهتا ۽ هڪ پرپور ڪلاس منهنجي نگرانيءَ ۾ قائم ٿيو. هي سال 1933_34ع هو.

مون اڏيري لعل اسڪول ۾ هڪ ريڊنگ روم ۽ لئبرري قائم ڪئي ۽ هڪ ننڍو ميوزم به ان سان گڏ هو. ڪتابن جو ڪافي ذخيرو گڏ ڪيو ويو. اخبارون ۽ رسالا گهرايا ويا ۽ ميوزم لاءِ ڪيئي نادرات جمع ڪيا ويا. صبح جو مناجات لاءِ هارمونيم ورتو ويو. راندين لاءِ فٽ بال ۽ ڪرڪيٽ جو سامان خريد ڪيو ويو ۽ ڊبيٽنگ سوسائٽي کي جنم ڏنو ويو ۽ ڊرئميٽڪ منڊليءَ جو بنياد وڌو ويو..... هڪ پندرهن وار رسالو ڪڍيو ويو، جنهن جو نالو ”لعل“ رکيو ويو، جيڪو آئون پنهنجن هٿن سان لکندو هوس ۽ شاگردن جا ننڍا ننڍا مضمون ان ۾ شامل ڪيا ويندا هئا. محمد پٽي، الهه ورايو ۽ مينو ”مينارام“ شاگرد نهايت سُريلا ڳائيندا هئا ۽ ماستر ويرومل پاڻ هڪ هارمونيم ماستر به هو، پيگت به هو ۽ سندس آواز نهايت سُندر ۽ منو هو. اهو شاگردن کي راڳ جي تربيت ڏيندو هو. ڊراما اسٽيج ڪرڻ جي فن ۾ اسڪولن بورڊ جو هيڊ ڪلارڪ مسٽر ليلا رام وڏو ماهر هو. هن حيدرآباد ۾،

عامل معاشري ۾ جيڪي ڏيتي ليتي بابت اوٽايون هيون، تن تي ڪيترائي سوشل ڊراما اسٽيج ڪرايا هئا، جنهن ڪري ڪيس خاص تجربو هو. اهڙي ماڻهوءَ جي مدد سان مون ”ڊزن ڊايالاگ“ لکيا، جيڪي پوءِ ڪتابي صورت ۾ به شايع ٿيا.

مسٽر ليلا رام کي منٿ ڪيم ته اسان کي اڏيري لعل ۾ هڪ ڊرامو ڪرڻ ۾ مدد ڏئي. هن قبول ڪيو.... اسٽيج جو سامان ونگس، پردا وغيره حيدرآباد مان گهرايا سين. چوڪرن کي تياريءَ ۾ مصروف رکيوسين، ٽڪيٽون ڇپايونسين، جيڪي گيت ڊايالاگن ۾ هئا، تن جي هڪ جدا چوپڙي ڇپائي ويئي. تياريون مڪمل ٿيون، ڊرامو منعقد ٿيو. ماڻهن جا وات ڦاٽي ويا. جو اڏيري لعل واسين پنهنجي تاريخ ۾ اهڙو فنڪشن نه ڏٺو هو، واهه واهه ٿي...... مسٽر يوسفاڻي محمد الياس هالا جو مختيار ڪار هو، تنهن صاحب صدارت ڪئي.

مسٽر جوشي، جيڪو تڏهن حيدرآباد ضلع جو ڪليڪٽر هو، تنهن لئبرري رجسٽر ڪرڻ جو حڪم جاري ڪيو ۽ اسان کي سنڌ آفيشل گزيٽ، گورنمينٽ گزيٽ، ڪوآپريٽر سوسائٽين جون ۽ ايڊيوڪيشنل ڊپارٽمينٽ جون ساليانيون رپورٽون ۽ بمبئي پراوشنل اسيمبليءَ جي ڪارروائيءَ وغيره جو سڀ لٽريچر مفت ملندو هو، ۽ ٻيا رسالا به اڌ قيمت ۾ ملڻ لڳا..... هڪ ڪوآپريٽوَ اسٽور کوليو ويو، جيڪو ترقي ڪري هڪ وڏو شاپ ٿي ويو. شهر جا ماڻهو اسان کان سامان وٺڻ لاءِ ايندا هئا. اسان وٽ سستا اگهه هئا، تمام معمولي فائدي سان رکُو شاگردن لاءِ شيون مهيا ڪيون ويندي يون هيون. پر هاڻي سيني کي به ساڳين اگهن سان ڏيڻ لڳاسين. برانچ پوسٽ آفيس کولائيسين، جنهن جو برانچ پوسٽ ماسٽر به مسٽر حاجي عبدالرؤف هيڊ ماستر هو. هڪ ننڍڙو بورڊنگ قائم ڪيوسين، حيدرآباد، شهدادپور، ملدسي، نوڙا، ڪدريون، هَڪڙا، گهانگهلا، اڏيرو لعل اسٽيشن، ڪيبر، سيڪاٽ، هالا نوان ۽ نصرپور کان شاگردن داخلا ورتي.

اڏيرو لعل اُهو قديم شهر آهي، جنهن سان ديني علم جون ڪيتريون ئي ڳالهيون منسوب آهن. هي شهر ٽن چئن پاڙن ۾ ورهايل آهي. هڪ پاڙي ۾ اڏيري لعل جا شيخ ٻئي ۾ پٽي ۽ ٻيون ذاتيون، ٽئين ۾ هندو، چوٿين ۾ اڏيري لعل جي دربار جا ٻاوا ۽ پنجين پاڙي ۾ اڏيري لعل جا سيد، هن پاڙي کي دائرو شريف ڪوٺيو وڃي ٿو. دائره شريف ۾ ٻين ديني علوم سان گڏ خاص اهميت جنهن ڳالهه کي هئي، سان هئي قرآن پاڪ جي قرآت، جنهن لاءِ هتي چڱا قاري هوندا هئا، جيڪي خاص قرآت سيکاريندا هئا ۽ قرآت جي فن ۾ دائرو شريف سنڌ ۾ واحد ادارو هو...... سنڌ ۾ هڪ پهاڪو مشهور آهي ته، ” چوڪرن اُٺ مسجد (مسسيت) تي چاڙهيو هو.“ اها مسجد شريف اها دائري واري هئي، جتي عربيءَ ۽ قرآت جي طالبن جو اهو ڪارنامو هو، جيڪو ضرب المثل بنجي ويو.

اڏيرو لعل شهر چونڪ هندن جي اڏيري لعل جي سبيان هڪ تيرٿن جي جاءِ هئي، ان ڪري اُتي جي ٻائي جو تمام گهڻو اثر رسوخ ۽ عزت هوندي هئي. وڏو ٻائو فوت ٿي ويو ۽ سندس پُٽُ پريتم داس گاديءَ تي وينو.... اڏيري لعل جي درگاهه هڪ قلعي جيان آهي ۽ ڪن ڪتبن مان ظاهر ٿئي ٿو، ته اها اورنگزيب عالمگير جي وقت جي ٺهيل آهي.

پوءِ مخدوم غلام حيدر جي چوڻ تي مون هالا هاءِ اسڪول ۾ اچي چارج سنڀالي. اسڪول جا ٻه ماستر: هڪ مسٽر عبدالرحيم عرف محمد جمن ۽ ٻيو غلام رضا پٽو ته خاص مخدوم صاحب جا ماڻهو هئا. عبدالرحيم سندن ڪمدار جي حيثيت ۾ زمينن جو ڪم ڪندو هو ۽ سندس ڪلاس ٻيءَ هڪ ڊويزن سان ملائي ماستر سيرومل جي حوالي ڪيو ويو. وٽيس ته اچي، وٽيس ته نه اچي. ٽيون هڪ ماستر نارائڻ داس هو، جنهن جو صراف جو دڪان هو ۽ شاهوڪار ماڻهو هو ۽ مخدوم صاحب جو ڪارائتو نوڪر هو...... مقامي ڪامورن جي ڪلب تي هندوئن جو قبضو هو ۽ انهن مان ماستر سُندر سيني تي حاوي هو..... هو سدائين مخدوم صاحب بابت اجايون سجايون ڪوڙيون ۽ من گهڙت گلائون ڪندو رهندو هو..... مخدوم صاحب، غلام رضا کي هڪ بندوق ۽ هڪ رائيفل جو ليسن وني ڏنو هو. هڪ ڪار سندس حوالي هئي ۽ سندس لاءِ مخدوم صاحب جن جي طرفان

سوئرن ۽ ڦاڙهن جي شڪارن جو اهتمام ڪيو ويندو هو. جن جي شوق ۾ هو اڪثر اسڪول کان غير حاضر رهندو هو. مخدوم صاحب جن شهر جا وڏي ۾ وڏا ماڻهو هئا ۽ ميونسپل جا پريزيڊنٽ به هئا. تڏهن حيدرآباد ضلعي جو ڪليڪٽر مسٽر مير چندراڻي هو، جيڪو نهايت ڪرڙو ۽ اڙٻنگ هوندو هو...... جنهن ماستر سُندر جي مبينه ڪوڙين درخواستين تي، هڪدم انڪوائري ڪري غلام رضا جا لائسنس رد ڪري ڇڏيا...... آئون مخدوم صاحب جي هتڪ عزت برداشت ڪري نه سگهيس ۽ موقعي جي تاڙ ۾ رهيس...

هڪڙي ڏينهن مون سندرداس کي غلام رضا، جيڪو موڪل وٺي ويو هو، تنهن جو پيرڊ وٺڻ جو چيو، پر هن انڪار ڪيو، مون ڪيس دٻايو، پر هو نه هيسيو ۽ جواب سوال ڪرڻ لڳو..... بس مونکي ڪپندوئي ايترو هو، ڪرسيءَ تان اٿندي ئي ٻئي هٿ مضبوطيءَ سان وارن ۾ وجهي ڪٽي زمين تي سٽيومانس ۽ لتن ۽ مکن جو وارو لائي ڏنومانس. هن آسمان ڏاريندڙ رڙيون ڪيون ته، "خون ڙي خون"........ ۽ اُتان ڀڄي ويو.

سندرداس مٿين مامري بابت ڳوٺ ۾ هندو پئنچات گڏ ڪرائي بلڪ پاپڙا جن جي پئنچات الڳ هئي، تن کي به شامل ڪيو ويو. فيصلو ٿيو ته هندو ڇوڪرا تيستائين اسڪول ۾ نه ايندا جيستائين ان مامري جي ڇنڊڇاڻ ٿئي..... ٻئي پاسي مون هڪ رپورٽ لکي هن مامري کي پريزيڊنٽ صاحب جي سامهون پيش ڪيو..... جنهن منهنجي تجويز تي عمل ڪندي سندرداس کي سسپينڊ ڪرڻ جو حڪم ڪيو ۽ اهو حڪم تعميل ٿيو..... پوءِ هندو پئنچات جي معزز شخصن - ماستر هاسومل ۽ ٻيو مهاراج واسديو وچ ۾ پيا، جن پڪ ڏياري ته سڀاڻي سڀ هندو ڇوڪرا باقاعدي اسڪول ۾ حاضر رهندا ، پوءِ پئنچات سائين غلام حيدر وٽ ويئي، جنهن اهو حڪم رد ڪيو، پر انهيءَ شرط سان ته هيڊ ماستر کان سُندر داس معافي وٺندو، جيڪا ڳالهه هنن قبول ڪئي..... نيٺ ايئن مامرو حل ٿيو.

1945ع ۾ ٻي جنگ عظيم رتو ڇاڻ ۽ غارتگريءَ بعد ختم ٿي، حڪومت طرفان حڪم جاري ٿيا ته اسڪولن ۾ خوشيءَ جا جلسا ڪيا وڃن. منايون ورهايون وڃن وغيره...... هڪ وڏي شاندار جلسي جو اهتمام ڪيو ويو. اسڪول کان جلوس نڪتو، درگاهه شريف مخدوم نوح جي باب بلند کان لگهندو سير بازار شاگردن جي قطار در قطار جلوس هلندو رهيو. شعر پڙهيا ويا، جنهن ۾ انگريزي حڪومت جي خوشامد ڪيل هئي. جرمني ۽ هٽلر تي سب و شتم جا ڏوڙيا هئا. اسڪول جا ٻار اهو شعر ڳائيندا، فتح جا نعرا بلند ڪندا، شهر جي مشهور بازارين ۾ گهٽين مان گهمندا ڦرندا، مارڪيٽ لتاڙيندا سرڪاري آفيسن وٽ پهتا. جتي هڪ وڏو انبوهه ماڻهن جو جمع ٿي ويو. مختيارڪار ۽ ٻيا آفيسر ٻاهر نڪري آيا، هن جلوس جو مظاهرو، نظارو ڪيائون، ڪليڪٽر حيدرآباد ۽ ڪمشنر سنڌ کي مخفي رپورٽون ويون، ڪجهه وقت کان پوءِ مونکي تحسين جو ليٽر مليو، جيڪو اڄ تائين ميونسپل رڪارڊ ۾ محفوظ هوندو. مخدوم صاحب جن جي به تعريف ڪئي وئي.

تڏهن حيدرآباد ۾ ٻه ڊپٽي ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر هوندا هئا، هڪ حيدرآباد ٽائون لاءِ ۽ ٻيو ضلع لاءِ. هندو حيدرآباد ٽائون تي حاوي هئا ۽ ان ڪري حيدرآباد ٽائون کي ميونسپل اسڪول بورڊ ۽ حيدرآباد ضلع کي، جيڪو ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ جي ماتحت هو، تنهن کي ڊسٽرڪٽ اسڪول بورڊ سڏيو ويندو هو. اهو سرشتو پاڪستان ٿيڻ بعد به اجا هلندو تي آيو..... جڏهن مان حيدرآباد آيس، ميونسپل اسڪول بورڊ ٽائون جي آفيس هاٽوڪي ميونسپل آفيس جي سامهون هئي، جتي اڄ يو.بي.ايل جي بئنڪ آهي.

پناهگيرن جي لڏپلاڻ ۽ غلبي سبب پرائمري برانچ اسڪولن جو جايون، جيڪي هندن جا مددي اسڪول هئا، سڀ بند ٿي چڪا هئا. جايون پناهگيرن والاري ڇڏيون هيون. ڪن سرڪاري اسڪولن جي احاطن بلڪ ڪن حصن ۾ به ٻي گهر پناهگير ويهي چڪا هئا. اسڪولن جا رڪارڊ فرنيچر وغيره ڪٻاڙين جي حوالي ٿي چڪا هئا، ڪن ماسترن صاحبن کي ڪير جو ڊيئريون هيون. ڪن کي ڪنڊ جي ڊيپو هئي. ڪن ماسترن ائسوسئيشن جي آفيس تي قبضو ڪري اتي جا ٽائيپ رائيٽر ۽ ڊپليڪيٽر مشينون تينوار ڪري ڇڏيون هيون. جنرل رجسٽر گم

هئا، جيڪي اچن پنن تي رکٽا پيا. ڪوڙن ۽ جعلي سرٽيفڪيٽن جي ڌم ڌمان هئي..... ماستر نہ اسڪولن ۾ بنا نوڪري هليا ويندا هئا يا اخبارون ۽ رسالا وينا پڙهندا هئا. آمريڪن ڪير جو پائونڊبر، گيهہ جا دٻا، جيڪي شاگردن لاءِ ڪافي ڪان زياده ملندا هئا، سي سپ بازار ۾ وڪيا پئي ويا، هي سال 1951ع جو هو.

1955ع ۾ سيلاب آيو، ڪيبرن وٽان درياءَ شاهہ ٽڪرين جيڏا بند ٽوڙي رکيا، پڪو رستو (ميٽل روڊ) ٻُڏي ويو. اُتر ڏي نوح پوٽن تائي، اُيرندي ڏي اڏيرو لعل تائين ۽ ڏکڻ ڏي حيدرآباد تائين پاڻي پهچي ويو. هن سيلاب ۾ ڪجهہ ماسترن جا گهر تباهہ ٿي ويا. ٿوري گهڻي جيڪا ويچارن جي ملڪيت هئي، سا درياهہ شاهہ ڳڙڪائي ويو. ڪيترائي خانمان برباد.... تنهن وقت تائين حيدرآباد ۽ ضلعي جا ٻہ حصا ڪيا ويا هئا. هڪ هالا ڊويزن ۽ ٻيو ٽنڊو ڊويزن. ميونسپل اسڪول بورڊ ختم ٿي چڪو هو. هالا ڊويزن ۾ تعلقو هالا، ٽنڊو الهيار ۽ حيدرآباد شامل ڪيا ويا. پنهنجي شخصي نالي سان، ماسترن جي اصرار تي، ماستر برادري کي اپيل ڪئي تہ اُهي سندن پاٽرن جي دل کولي مدد ڪن. چو تہ ڪنهن بہ گورنمينٽ ملازم کي ڪو چندو چڙو پنهنجي عهدي جي نالي سان ڪرڻ جي قانوني منع هئي. تعلقي ماسترن کي زباني هدايتون ڏنيون ويون، تہ استادن کي پگهارن ڏيڻ وقت ڪانئن چندو وصول ڪري موڪلين. چندا اميد کان وڌيڪ وصول ٿيا.... پوءِ پيسا جمع ڪيا ۽ سامان بہ خريد ڪيوسين. گڏجاڻي ڪئي سين. فيصلو ٿيو تہ هر هڪ ماستر کي هڪ مڪمل بسترو، رڌڻ پچائڻ ۽ کائڻ پيئڻ جي ٿانون جو مڪمل سيٽ ۽ ڪپڙن جا ٻہ وڳا ڪجهہ مختصر شيون ڏنيون وڃن. جيڪو ڪم خير خوبي سان پورو ٿيو.

مون ٻين ڪتابن کان سواءِ ”سنڌي سڀاجهڙا“ ڪتاب بہ لکيو، هن ڪتاب جي شايع ٿيڻ بعد مونکي سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ مان مبارڪون مليون..... هي ڪتاب بہ تعليم کاتي جي ٽيڪسٽ بوڪ ڪميٽيءَ منظور ڪيو ۽ سيني اسڪولن جي لئبررين لاءِ خريد ڪيو ويو. انعام طور بہ شاگردن ۾ تقسيم ڪيو ويندو هو. هن ننڍڙي ڪتاب ۾ سنڌي سڀاجهڙي جي تهذيب، ريتون رسمون، رهڻي ڪهڻي، بهادري ۽ مهمان نوازيءَ کان سواءِ ٻيو ڪجهہ بہ ڪونہ هيو..... پر ڪجهہ نااندیشن ان ڪتاب جي مخالفت ڪئي..... جيئن تہ سنڌي استادن جي ”ٽيچرس ايسوسئيشن“ اڳيئي قائم ٿيل هئي، تيئن اردو ماسترن جدا ڪچڙي رڌي الڳ ديگڙي چاڙهي. (شايد 1958ع ۾) هڪ جماعت کي وجود ڏنائون، جنهن جو نالو ”جميعت المدرسين“ رکيو ويو. ان جو سربراهہ هڪ حاذق نالي مقرر ٿيو..... پوءِ ”سنڌي سڀاجهڙا“ ڪتاب جي مخالفت شروع ڪئي وئي، تہ هن ۾ پناهگير، پنجابين کي گهٽ وڌ ڳالهايو ويو آهي. فوج خلاف ڳالهايو ويو آهي. تنهنڪري ڪتاب کي ضبط ۽ مونکي گرفتار ڪرڻ جا مطالبا ٿيڻ لڳا..... حيدرآباد جو ڊپٽي ڪمشنر تڏهن نصرت حسين هو، ان وٽ وفد ويا. سڄي شهر ۾ پوسٽر لڳا. منهنجي ڪتاب جي ڪن ٽُڪرن جاترجما اردوءَ ۾ ڏنا ويا. ماتمي جلوس ڪڍي نصرت وٽ ويا، ”نذير“ ڪمشنر وٽ ويا...... جن وٽ پيش ٿي مون ڪين ڪتاب ۾ جاٺايل مواد جو صحيح مطلب سمجهايو، تہ اهي خاموش ٿي ويا..... هاڻي حڪومت جي سطح تان ڳالهہ متي ڪاتي جي چڱن مڙسن جي حوالي ڪئي وئي ۽ ڊاڪٽر جهانگير ان وقت ڊي. پي. آءِ ويسٽ پاڪستان هو ۽ ميجر رفيق ان جو اسسٽنٽ اسٽبلشمينٽ برانچ ۾ هو. تنهن انڪوائري شروع ڪئي...... نيٺ ڊي. او (ڊيمي آفيشل ليٽر) لکيائون تہ سنڌي سڀاجهڙا تي گورمينٽ کي اعتراض آهي، تنهنڪري ان جون سپ ڪاپيون، جيڪي اسڪولن جي لئبررين ۾ آهن، سي واپس گهرائي، ڊئريڪٽوريٽ ۾ جمع ڪري رکو، ان حڪم جي تعميل ڪئي وئي، پر ”سنڌي سڀاجهڙا“ ڪتاب کي هن هنگامي سبب جيڪا اهميت ملي، تنهنڪري جن اهو ڪتاب نہ پڙهيو هو، تن بہ خريد ڪري پڙهيو..... ڪتاب جي قيمت رڳو ٻارهن آنا هئي، پر ٽن روپين ۾ ڪتاب خريد ڪيا ويا.

ٽريننگ ڪاليج فار مين حيدرآباد ۾ ڊاڪٽر غلام حسين جعفري انسپيڪٽر آف ٽريننگ انسٽيٽيوشن (تربيتي ادارن) جو نگران ٿي آيو هو. هن صاحب حيدرآباد ٽريننگ ڪاليج ۾ نون نون سڌارن آڻڻ جي سرٽوڙ ڪوشش ڪئي. ”اخبار تعليم“ کي خاص ڪنهن اعليٰ مقام تي پهچائڻ جون ڪوششون ورتيون، جيڪا ذري گهٽ

مري چڪي هئي. ان ۾ نئين زندگي ۽ نئون روح ڦوڪيو ويو..... هڪ ساليانو ميڙاڪو (مشاعرو) ڪرايائين، جنهن ۾ مون ٽريننگ ڪاليج تي هڪ شعر پڙهيو. محفل مشاعره جو صدر محترم ڊاڪٽر محمد ابراهيم خليل هو. مولانا غلام محمد گرامي تڏهن ٽريننگ ڪاليج ۾ معلم هو..... ٽريننگ ڪاليج مان ۾ ”ملا مخزن“ بہ هڪ رسالي جي صورت ۾ شايع ٿيندي هئي، ان جو ڪم مولانا گراميءَ جي سپرد هو.

(هي مواد محمد اسماعيل عرساڻي جي آتم ڪهاڻي ”سکر سيئي ڏينهن“ (ڪتابي دنيا، حيدرآباد، 1985.) تان ڪٽي حيدرآباد جي تاريخ نامي ڪتاب ۾ ڇپيوويو آهي. جتان هتي نقل ڪيو ويو آهي.)

ڪمپوزنگ: ذوالفقارعلي ابڙو هالائي.

هالا جو ادبي ماحول

ڊاڪٽر سليمان شيخ

پنجاھ وارو ڏھاڪو منھنجي ٻالڪپڻ جو زمانو ھو. ھالا ھڪ ننڍاڪڙو ڳوٺ لڳندو ھو. سنڌوءَ جي ڪناري تي ھالا پراڻا آباد آھي ۽ ان کان ميل ڏيڍ تي ھالا نوان. ڪچين گھٽين ۽ اونداھين راتين واري ھن ڳوٺ ۾ عجب زندگي ھئي. ٿورڙي سُرت پيئي تہ چؤڦير علمي ادبي ڪچھرين جي خوشبو پکڙيل ھئي. ھالا ميونسپالٽيءَ جي پراڻي آفيس جي اڳڻ تي يا وري گاھ مارڪيٽ جي اڌ ڊڪيل ميدان تي مشاعرا، نعت ۽ مولودن جون محفلون، وعظ ۽ ادبي گڏجاڻيون ٿينديون ھيون. ”رفيق ڪمپني“ ھڪ اھڙو ادارو ھو، جنھن ۾ اسان جي اسڪول جا نوجوان استاد ۽ ڳوٺ جا ان وقت جا شاعر پنھنجي ذات جا ڏيئا روشن ڪندا ھئا.

ان وقت ھالا مان ماھوار ”فردوس“ نڪرندو ھو. جميعت الشعراءِ سنڌ جو ھڪ وڏو مشاعرو سروري اسلاميہ ڪاليج جي ”بيت الحڪمت“ ۾ منعقد ٿيو ھو. ان ئي دور (1956) ۾ دريا بادشاھ مستيءَ ۾ آيو ھو ۽ ھراس ڦھليل ھو تہ ھالا کي وڏو خطرو آھي. مٿان سانوڻ جي برسات ڳوٺ جي گھٽين ۽ رستن کي ننڍا درياءَ ڪري ڇڏيو.

آخر ھڪ رات جناب مخدوم طالب المولىٰ جن جي اڳواڻيءَ ۾ ڳوٺ جي سيني پاڙن جي پَرين مڙسن جي گڏجاڻي ٿي ۽ ھالا کي الوداع چوڻ جو فيصلو ٿيو. آئون انگريزي پنجين ڪلاس ۾ پڙھندو ھوس. اونداھي رات ۽ مٿان وڏڦڙو پيو وسي! ھرڪو لالٽين جي ٽمڪندڙ روشنيءَ ۾ پنھنجي زندگيءَ جي سانديل سامان کي سنڀالڻ ۾ لڳو پيو ھو. ان رات جي يادگيري اڄ بہ ڏاڍي خوفائتي ٿي لڳي. اسان جي گھر ۾ اھو فيصلو ٿيو تہ منھنجو بابا گھر جي سنڀال لاءِ پنتي رھندو ۽ اسان سڀ ٻار ۽ عورتون منھنجن ٽن چاچن سان گھر ڇڏينداسين. جڏھن صورتحال سڌري تہ ڪيترن ئي مھينن کان پوءِ ھالا جو سڄو ڳوٺ درگاھ مخدوم نوح تي گڏ ٿيو. جتي ھنن جناب مخدوم طالب المولىٰ جا ٿورا مڃڻ لاءِ تقريب جو بندوبست ڪيو، جو مخدوم صاحب سڄي سنڌ ۾ ڦھليل پنھنجي مريدن کي گھرايو ھو، جن رات ڏينھن ھڪ ڪري ھالن واري بند جي نگراني ڪئي ھئي. ھالن کي ھمت بچائڻ لاءِ جي جدوجھد ۾ شھر واسين جي گڏيل ڪوشش ۽ حوصلو ھڪ بيمثال داستان آھي. ان رات مشاعرو بہ ٿيو ھو ۽ اختر ھالائيءِ جو نظم ”ستارن ۾ ٿي سرگوشي تہ آ ھالن جو دم پويون“ بيحد مشھور ٿيو. اھو زمانو ھالن جي ادبي ماحول جي عروج جو وقت ھو. ھر مھيني ننڍا وڏا مشاعرا ٿيندا ھئا. استاد اختر ھالائيءَ جي ”ميخانہ ڪوثر“ (ھوميو پيٿي ڪلينڪ) تي سيڪڙات شاعر قافين ۽ رديفن جي لسٽ لکيو قطار ۾ ويٺا ھوندا ھئا. ھر مھيني جناب طالب المولىٰ طرحي مشاعري جو انتظام ڪندا ھئا. اھي مشاعرا ”بزمِ طالب المولىٰ“، ”بزمِ رفيق“ ۽ پوءِ 1960ع کان پوءِ ”انجمن فروغ ادب“ جي انتظام ھيٺ الڳ الڳ يا وري گڏيل طور ٿيندا ھئا. عيدن جي موقعن تي وڏا مشاعرا ڪاليج ۾ ٿيندا ھئا. مائڪروفون بيٽريءَ تي ھلندو ھو ۽ ٿندي آدم مان گھرايو ويندو ھو. مشاعرا سومھڻي نماز کان پوءِ شروع ٿي، فجر ٻانگ تائين ھلندو ھو. ھنن مشاعرن ۾ مون محترم غلام محمد گرامي کي ڏٺو ۽ ٻڌو. ان وقت ”مھراڻ“ رسالو جاري ٿي چڪو ھو ۽ گرامي صاحب تاريخي ادبي ۽ علمي مخزن جو ايڊيٽر ھو.

هاءِ اسڪول جي آخري سالن ۾ ”مهران“ پڙهڻ جو شوق جاڳيو. گرامي صاحب جا ايڊيٽوريل پڙهڻ جي ڪوشش ڪبي هئي. اسان جي سمجهه کان گهڻو متي هئا. پر وري به جن دوستن جي عربي، فارسي چاڻ بهتر هوندي هئي ته اهي وري ان ايڊيٽوريل جي سمجهاڻي ڏيندا هئا. مهراڻ سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ ۾ ادبي اصول مرتب ڪرڻ ۽ معيار جي سجاڳپ آهي. ان وقت ان ۾ مواد جو ڇپجڻ ”مستند اديب“ ٿيڻ جو پروانو هوندو هو (۽ شايد اڄ به). هالن جي ڪيترن ئي مشاعرن ۾ هڪ ”رضاڪار“ جي حيثيت ۾ انتظام سنڀالڻ جا مون ڪي موقعا مليا ۽ ”انجمن فروغ ادب“ پاران 1960ع ۾ ڏاري استاد اختر هالائيءَ جي پهرين ورسي جي موقعي تي مون ڪي مشاعري هلائڻ جو جڏهن موقعو مليو هو ته ڪيترن ئي ڏينهن تائين پنهنجي ان اعزاز جي خوشيءَ ڪي دل ۾ ياد ڪري گد گد ٿيندو رهيو هوس. جناب مخدوم صاحب جن مشاعري جي صدارت ڪئي ۽ سڀ وڏا شآعر مولانا گرامي، محمد خان ”غني“، مخدوم امين فهيم، عبدالله ”خواب“، امداد حسيني، اسدالله بيخود حسيني، محوب سروري، عارف المولىٰ، شبير هاتف، سوز ٽڪڙائي، بلاول پرديسي، راز بلڙائي ۽ اسان جي شهر جا ناميارا شاعر انجم هالائي، سليم هالائي، انور هالائي، عبداللطيف ساقي، شهنشاه هالائي، حميد ”شهيد“، غلام هالائي، منصور ويراڳي، عبدالرحيم بيدل، منور هالائي، عبدالقيوم ”زخمي“ ۽ ٻيا وڏي تعداد ۾ شريڪ ٿيا هئا. هن مشاعري کان پوءِ انجمن پاران هر مشاعري جي ميزبانيءَ جو شرف مونکي حاصل ٿيو.

هالا ۾ پنجاه ۽ سٺ ڏهاڪن وارو زمانو مشاعرن، موسيقيءَ جي محفلن ۽ محبتن جي سڱنڌ جو ڀرپور سمو هو. مون علڻ فقير کي پڻ انهن گڏجاڻين ۾ گهڻو ڏٺو. تڏهن هو علڻ فقير آزاد جي نالي سان سڏبو هو ۽ محفل شروع ٿيڻ کان اڳ ۾ ماڻهن کي گڏ ڪرڻ لاءِ لائوڊ علڻ جي حوالي ڪبو هو ته جيئن هو پنهنجي خوش مزاجيءَ جي گفتن ۽ وٽندر ٻولن سان ماڻهن ۾ مشاعري لاءِ چاهه پيدا ڪري سگهي، جيئن اسان جو مانڊو (پنڊال) ڀرجي ته ڪاروائي شروع ڪجي. 1963ع ۾ هالا ۾ بجلي اچي ويئي ۽ ننڍاڙو ڳوٺ جاڳي، هڪ ترقي پذير ننڍڙو شهر بنجي پيو ۽ ائين محبتن، مشاعرن ۽ شغلن جو سجو ماحول ڪنهن ٻئي رنگ ۾ رڱجي ويو.

(هيءُ مضمون ٽماهي مهراڻ جي گولڊن جوبلي 2006ع ۾ ڪنهن ٻئي عنوان سان شايع ٿيو آهي.)
11 ۽ 12 نومبر، 2006

الطاف شيخ: سيلف پورٽريٽ

جهندي، ڪاشي ۽ پڻ تعليم جي حوالي سان مشهور حيدرآباد جي ڳوٺ هالانوان ۾ 14 نومبر، 1944ع تي منهنجو جنم ٿيو. ننڍپڻ هالا ۾ ئي گذريو. سال ۾ ٻه چار دفعا حيدرآباد ۾ اچڻ ٿيندو هو، جتي مهنجا ناناڻا (سنڌ زميندار هوٽل ۽ فاران هوٽل وارا) سومرا رهيا ٿي. تن ڏينهن ۾ پرائمري تعليم ۾ چار درجا هوندا هئا ۽ صبح توڙي شام جو اسڪول وڃڻو پوندو هو. هالا جي پرائمري اسڪول جا هڪ ٻه استاد سائين عبدالهادي شيخ، يارمحمد توريپو، محمد بچل قريشي، ۽ سائين محمد اشرف ۽ اهڙي طرح انگريزي اسڪول جا ٽيچر سائين عبدالرحيم ارباب، ظفر علي ارباب، محمود ابڙيجو، محمد خان گاجڻي ميمڻ (جيڪو بعد ۾ ABL بئنڪ جو صدر به ٿيو) اڄ به ياد ٿا اچن ته انهن جو قدر تو ٿئي ۽ سندن فرض ادائيگي، محنت ۽ ايمانداريءَ ڪي مڃڻو تو پوي، جن مون جهڙن هزارين شاگردن کي دل و جان سان تعليم ڏني. اڳتي هلي مون به ڏهاڪو کن سال ماستري ڪئي پر ماڊرن طريقن Audio Visual Aids سان. اڄ جي پڙهائي کان انوقت جي نوڪري ڪيڏي سخت هوندي هئي، جڏهن هڪ ماستر صاحب فقط ڪاري بورڊ ۽ اڇي چاڪ جي مدد سان ٻارن کي پڙهائيندو هو.

هالا جي مخدوم غلام حيدر هاءِ اسڪول ۾ ٽي درجا پڙهڻ بعد منهنجو ڪئڊٽ ڪاليج ۾ اچڻ ٿيو، جيڪو ٻه سال کن ميرپورخاص ۾ عارضي طور رهڻ بعد اڄ واري پيٽارو ڪئمپس ۾ شفٽ ٿيو. انوقت 1960ع ۾ جڏهن ڪاليج جي پيڙهه جو پٿر رکڻ لاءِ اسين شاگرد ميرپورخاص کان پيٽارو پهتا هئاسين ته چوڌاري رڻ پٽ هو. ٻي جنگ عظيم جو هڪ رن وي ۽ ٻي ٽي دئل هئنگر (جنهن ۾ هوائي جهاز بيهن ٿا) هئا. اڄ 46 سالن بعد اهو هنڌ جهنگل ۾ منگل ٿو لڳي.

ڪئڊٽ ڪاليج مان انٽر ڪرڻ بعد آئون اڪيلو (۽ پهريون پڻ) هوس جيڪو چٽگانگ، بنگلاديش (ان وقت مشرقي پاڪستان) جي مئرين اڪيڊمي لاءِ چونڊجي ويس. ٻئي سال ٻيا به سنڌ کان آيا، جنهن ڪئپٽن بشير وسطڙو مڇڙ (نوشهروفيروز جو) ڪئپٽن احمد حسين مخدوم(زاهد مخدوم ۽ ثريا مخدوم) جو پاءُ)، سانگهڙ جو ڪئپٽن رياض چوڌري ۽ ٻيا هئا. آئون انجنيئرنگ برانچ ۾ رهيس. اڳتي هلي مئرين انجنيئرنگ (جهازن جي مشينن جي انجنيئرنگ) ۾ پوسٽ گريجوئيشن سئيڊن جي ڏاکڻي شهر مالمو جي World Maritime University مان ڪيم.

لکڻ پڙهڻ جو شوق ننڍپڻ کان پيدا ٿيو. والد مرحوم گل محمد شيخ ڪيترائي رسالا گهرائيندو هو، جن ۾ پهريون تصويرون پوءِ ننڍا ننڍا مضمون پڙهڻ شروع ڪيم. 13 سالن جي ڄمار ۾ جڏهن ڪئڊٽ ڪاليج پهتس ته ان وقت جي رسالن بادل، گلستان ۽ ڳوٺ سڌار ۾ ڪچو ڦڪو لکڻ لڳس. ان بعد مئٽرڪ ۾ پهچي ڪاليج جي مئگزين جي ايڊيٽر ٿيڻ جو موقعو مليو ۽ پوءِ چٽگانگ مان اتي جون ڳالهيون "دريائن جي ديس مان" جي عنوان سان لکڻ لڳس. هالا ۾ اسانجي مائٽن مٽي ۾ ڪيترائي اديب شاعر هئا، جهڙوڪ انور هالائي، سليم هالائي، شوڪت (جنهنجو پٽ امتياز ابڙو، اڄ ڪلهه ڪاوش ۾ مزاحيه ڪالم لکي ٿو)، اضعف هالائي (جنهن جا پٽ منصور ويراڳي، منور ۽ پوٽا شاعر، اديب آهن). خود والد صاحب کي شوق هو ۽ سندن ڪتاب "ماڪيءَ جي مک"، "ڪوريئڙو"، "ماڪوڙي" ۽ هڪ ڪتاب پنهنجي ڪلاسي دوستن (سيد غلام مصطفيٰ شاهه ۽ ڊاڪٽر نبي بخش) سان گڏجي لکيل "گڏهه" اڄاتائين مختلف ادارن طرفان وري وري ڇپبو رهي ٿو. حيدرآباد ۾ اچبو هو ته منهنجا ناناڻا بزنيس سان تعلق ضرور رکندا هئا پر منهنجي ناني سيٺ محمد حسن جي گهر ۾ وڏي لئبرري هئي ۽ اسان کي به هروقت پڙهڻ لاءِ چوندو هو. سنڌ جو طنز و مزاح وارو ليکڪ حليم بروهي منهنجي ناني جي وڏي ڀيڻ

(پڦي غلام فاطمہ جو پٽ) بہ اتي ايندو هو يا هن وٽ وڃڻ تي اهي ئي ادبي ڳالهيون هونديون هيون. اڳوڻو وائيس چانسلر نظير مغل، جسٽس حامد علي مرزا وغيره جيڪي منهنجي نانيءَ جا پاڙيجا ٽين، اهي بہ ناني جي گهر ايندا رهندا هئا يا پاڙي ۾ سندن گهر وڃڻ ٿيندو هو تہ هميشہ لکڻ پڙهڻ جون ڳالهيون ڪندا هئا.

ڪئڊٽ ڪاليج ۾ اچي مطالعي جي اچا بہ وڌيڪ عادت ڪرنل ڪومبس وڌي، جيڪو اسان کي ڪتاب پڙهڻ تي ڏاڍو زور ڏيندو هو. ڪرنل ڪومبس اسان جي ڪاليج جو پهريون پرنسپال ٿي آيو هو. پاڻ برٽش آرمي جو ڪرنل ۽ ٻي جنگ عظيم جو جپانين وٽ قيدي Prisoner of War ٿي رهيو. هو اسان کي چوندو هو تہ جنهن ماڻهوءَ کي مطالعي جي عادت آهي، اهو جهنگ ۾ بہ اڪيلو رهي سگهي ٿو. هن جي نصيحيت جو احساس مونکي ساموندي ڊگهن سفرن ۾ ٿيو، جڏهن چين کان ڪئناڊا چاليهہ ڏينهن راتين جو يا جپان کان ڪيوبا 35 ڏينهن راتين جو لڳاتار سفر تي ڪيو سين ۽ ڳالهائڻ لاءِ ڪا پهر نہ هوندي هئي. ان وقت ڪتابن اسان کي مشغول ٿي رکيو. اسان پيٽارو ۾ سنڌي، اڙدو، ۽ انگريزي جا فقط ڪتاب نہ پر مصنفن جا سڄا سڄا سيٽ پڙهيا. چٽگانگ ۾ بہ مون کي ان قسم جو ماحول مليو. منهنجي بنگالي دوست ڪلاس ميٽن جو ڪتاب پڙهڻ سان ايترو تہ چاهہ جو مونکي شروع جي ڇهن مهينن اندر پنهنجي بنگالي زبان نہ صرف ڳالهائڻ پر لکڻ سيکاريائون، منهنجو روم ميٽ چيف انجنيئر راشد ڪاظمي تہ سمهڻ کان اڳ اوڙي پاڙي جي ڪمرن مان بين ڪئڊٽن کي گڏ ڪري رابندر ناٿ ٽئگور جي "گيتا انجلي" پڙهي ٻڌائيندو هو.

چٽگانگ ۾ موڪل جا ڏينهن آئون چٽگانگ ميڊيڪل ڪاليج جي هاسٽل ۾ نعيم دريشاڻي وٽ ويندو هوس. نعيم هاڻي ڪافي سالن کان لکڻ ڇڏي ڏنو آهي، پر تن ڏينهن ۾ سندس شاعري ٽيڙو، هائيڪو روح رهاڻ ۽ سهڻي رسالي ۾ هر مهيني ڇپبا هئا. سندس هڪ آزاد نظم آهي:

آئون جنهن گهڙي
پنهنجي ماءُ جي ڪک مان نڪري
هن جهان ۾ آيس
تنهن گهڙيءَ کان
منهنجو پاڇو مون ساڻ هو
ڪالهہ
ٻن ڏينهن جي ٻک ڪانپوءِ
پيٽ ڀرڻ جي عيوض
مون اهو سچو دوست
پنهنجو پاڇو
وڪڻي ڇڏيو.

بهرحال اتي چٽگانگ ۾ نعيم سان گهڻي ياڳي ادبي ڳالهيون ٿينديون هيون. حميد سنڌي، طارق اشرف، ولي رام ولڀ، وغيره هن جا دوست هئا، جن سان ڊاڪٽر نعيم مون کي اتي چٽگانگ ۾ ويهي متعارف ڪرايو.

جهازن جي ڊگهين مسافرين (Routes) تي جهازي، وقت پاس ڪرڻ لاءِ اڪثر پتي راند کيڏندا هئاسون، يعني تن ڏينهن ۾ جڏهن 60ع واري ڏهي جي آخري سالن ۾ جونيئر انجنيئر جي حيثيت سان جهاز تي چڙهيو هوس. پتي راند نہ اچڻ ڪري آئون بين کان الڳ ٿلڳ تي ويس. پوءِ پنهنجي منهن مون ٿوري گهڻي پيسڪوٽ ۽ برج (جيڪي رانديون عام هيون) سکڻ جي ڪوشش بہ ڪئي پر ايڏو پختو رانديگر نہ هجڻ ڪري ڪوبہ مونکي پنهنجي پيچي ناهڻ لاءِ تيار نہ هو. ڏسڻ لاءِ ويندو هوس تہ ڏسڻ جو موقعو بہ نہ ملندو هو. رانديگرن مان ڪو چوند هو يار اسٽيورڊ کي تہ فون ڪر تہ چانهن ناهي اچي. ڪو چوندو هو يار ڪنٽرول روم وارن کي تہ ٻڌائي اچ تہ

آئون هتي آهيان، جيئن منهنجو جهاز هلائڻ جو وارو اچي ته مونکي هن ڪمري ۾ اطلاع ڪن وغيره وغيره. پوءِ هڪ ڏينهن فيصلو ڪيم ته جهاز هلائڻو يعني ديوٽي ڪرڻي آهي ۽ پنهنجو منهن وٺي ويهڻو آهي.

پوءِ جهاز تي وقت پاس ڪرڻ لاءِ دوستن کي خط ۽ عبرت اخبار لاءِ ڪالم لکڻ لڳس. جنهن ۾ بندرگاهن، سمنڊن، ۽ جهازن بابت اهي ڳالهيون هيون، جيڪي مون کي دلچسپ ۽ ڪلائيندڙ لڳيون ٿي يا اهي جن مان سمجهيم ته عام ماڻهوءَ کي معلومات به حاصل ٿينديون. شروع جي ڏينهن ۾ افسانوي نموني انهن ڳالهين ۾ رومانيت ۽ دلڪشي پئدا ڪندو هوس ته جيئن سنڌ جو نوجوان جيڪو سمنڊ جي ڪناري واري وطن ۾ رهي به سمنڊ جي نوڪري کان اڻڄاڻ آهي، ان جو هن فيلڊ ۾ چاهه پئدا ٿئي.

منهنجي پهرين ان قسم جي سفرنامي ”منهنجو ساگر منهنجو ساحل“ تي رائيٽرس گلڊ جو ايوارڊ ملڻ تي به منهنجي لکڻ لاءِ دلچسپي وڌي، پر سڀ کان وڏي ڳالهه ته لکڻ منهنجي مجبوري هئي جو ڏينهن رات، سال جا 365 ڏينهن جهاز تي رهي ڊگهن سفرن جو وقت ڪاٽڻ لاءِ منهنجو وڏو هٿيار لکڻ پڙهڻ هو.

60ع واري ڏهي ۾ سائين نورالدين سرڪي وڪيل صاحب جي آفيس ۾ به سنڌي اديبن جي گڏجاڻي ٿيندي هئي. منهنجو جهاز جڏهن به ڪراچيءَ ۾ لنگر انداز رهندو هو ته آئون اتي ويندو هوس، جتي منهنجي ملاقات ۽ دوستي امر جليل، نسيم کرل، شمشيرالحيدري، قمر شهباز، تاج بلوچ ۽ ٻين اديبن سان ٿي. هر ڪو پنهنجي لکڻي پڙهندو هو، جنهن تي ٻيا تنقيد ڪندا هئا. آخر ۾ سرڪي صاحب جي خرچ تي هڪ چانهن ۽ ڪجهه بسڪيٽ (نسيم کرل به چانهيون ۽ گهڻا بسڪيٽ) ڪائي روانا ٿيندا هئاسين يا وري نسيم کرل وٽ، جنهن هوٽل ۾ هو ٽڪيل هوندو هو، اچي رات جي ماني کائيندا هئاسين.

1971ع ۾ منهنجي مستوران گهلوءَ سان دادوءَ ۾ شادي ٿي. ڪجهه ڏينهن هالا ۾ گذاري وري اچي جهاز تي چڙهيس. اسان جو گهر يعني جهاز ٿيو. اسان لاءِ به اهو بهتر هو جو ٻين نوڪرين وانگر سيڌو سامان آڻڻ، رڌ پچاءَ ڪرڻ، گئس ۽ بجلي جا بل ڀرڻ جهڙن ڪتراڳن کان بچيا پيا هئاسين. هرشيءِ نهي ٽڪي تي ملي. جهاز جي نوڪريءَ ۾ مون کي سڀ کان بهتر ڳالهه اها لڳي. آفيس وڃڻ لاءِ به نه بس ٽئڪسي جو ڪتراڳ ۽ نه پنهنجي ڪار ڪڍڻ جو مسئلو. بس رڳو پنهنجي ڪئبن جو در کولي، ورانڊو ٽپي پنهنجي جهاز جي آفيس يا انجڻ روم جو دروازو کولڻو هوندو هو.

ڪڏهن کهڙي ملڪ ۾ ته ڪڏهن کهڙي ۾ ساڳئي وقت ڪڏهن پراڻي جهاز تي ته ڪڏهن نئين آٽوميٽڪ جهاز تي. پراڻن جهاز جو وري اهو فائدو هوندو جو ويجهن ويجهن بندرگاهن واري روٽ ملندي هئي. جيئن ڪراچي کان پوءِ ڏيڍ ڏينهن بعد بمبئي، هڪ ڏينهن بعد ڪولمبو، ٽن ڏينهن بعد پينانگ، هڪ ڏينهن بعد ڪوالالمپور، هڪ ڏينهن بعد سنگاپور ۽ پوءِ هانگ ڪانگ، جپان ۽ ڪوريا وغيره.

نون جهازن ۾ ڊگهين روٽن تي هلندا هئاسين. ڪراچي کان ممباسا – جتان پوءِ موزمبق، پوءِ ڊڪار (سينيگال)، لاس پاماس (ڪناري ٻيٽ)، ڊئنمارڪ، ناروي وغيره. آٽوميٽڪ ۽ ماڊرن جهاز ٽيڪنيڪلي به ته سونهن سوٻيا ۾ به State of Art هئا. چيف انجنيئر جي حيثيت سان وڏو بيڊ روم، ڊرائنگ روم ۽ اٽيچڊ آفيس ملندي هئي. طوفانن ۽ خراب سمنڊن ۾ وري به تڪليف مون لاءِ هوندي هئي، جو جهاز مونکي هلائڻو پوندو هو. زال ۽ ٻارن لاءِ ته رڳو گهمڻ ۽ گهمڻ هوندو هو. خراب موسم ۾ سي سڪنيس Sea Sickness به ان کي تنگ تي ڪري، جيڪو جهاز هلائي ٿو. جيڪي ستا پيا هجن ته انهن کي کهڙي پرواهه. وڏ ۾ وڏ رکي رکي چڪر، ننڊ جا گهيرٽ ۽ هڪ اڌ الٽي تي اچي. پر اهو عجيب اتفاق هو جو منهنجي زال توڙي ٻارن کي ائٽلانٽڪ ،هندي وڏي سمنڊ توڙي بحر احمر ۽ پئونچ سمنڊ ۾ ڪڏهن به سي سڪنيس نه ٿي. مونگي ڪمري ۾ ويني ويني به سخت ٿيندي هئي. الٽيون ڪري پيٽ خالي ٿي ويندو هو ۽ ڪڏهن ڪڏهن پيٽ ۾ ڪجهه نه هئڻ ڪري اٻڙاڪن تي رت ايندو هو. پر ان ڳالهه جي منهنجي عملي جي ماڻهن کي ڪڏهن به خبر نه پيئي. ڪٿي لڪي يا ڪمري ۾ اچي الٽيون

ڪندو هوس. آخر تائين اها ڳالهه ظاهر نه ڪيم ۽ ڪرڻ به نه ڪپي. ڇو جو چاهي ڪهڙو به سمنڊ يا موسم ٿي وڃي، جهاز ته هلائڻو پوي ٿو. ٻي صورت ۾ جهاز ٿو ٻڏي ۽ سي سڪنيس جو اثر سيني کي ٿئي ٿو ۽ جي منهنجي عملي جي ماڻهن کي خبر پئجي وڃي ته چيف انجنيئر کي سخت سي سڪنيس ٿي پيئي آهي ته اهي به ويتر سست ٿي پون. انڪري هونءَ جو انجڻ جي چڪاس لاءِ رات جو هڪ ٻه چڪر هڻڻو پوندو هو، خراب موسم ۾ ٻيڻا چڪر ڪري ڇڏيندو هوس، جيئن ڪنهن کي شڪ به نه پوي ته سي سڪنيس جي ڪري منهنجي ڪارڪردگي سست ٿي رهي آهي ۽ انجڻ تي يا جهاز هلائيندڙ انجنيئرن تي آئون اها اک رکي نٿو سگهان. ڪو جونيئر انجنيئر سي سڪنيس جي دانهن ڪندو هو ته آئون ٻاهريون ٻنو رکي وڏي اعتماد سان هن کي دڙڪو ڏيندو هوس:

There is nothing like Sea Sickness.

جيئن هرڪو پنهنجي ڪم ۾ رڌل رهي. ڪو سست ٿي ڪري پوندو ته ان جي ڊيوٽي ڪير ڪندو. ڪجهه به ٿي پوي ته جهاز ته ڏينهن رات هلندو رهڻ کپي. ۽ خراب موسم ۾ هڪ هنڌ بيهارڻ بدران خراب موسم ۽ خراب سمنڊ کي اُڪرڻ ۾ ئي عافيت آهي. هونءَ به اهڙي خراب موسم ۾ شل نه ڪو جهاز خراب ٿئي يا بيهي رهي. پوءِ ته ان جهاز کي گڏهه وانگر سمنڊ جيڪو ڪڏائي ٿو، ان ۾ چڱا ڀلا به بيحال ٿيو وڃن. بهرحال سمنڊ تي اهڙا خراب ڏينهن روز ڪونه ٿا اچن. گهڻائي سنن ڏينهن جي ئي رهي ٿي ۽ آن دي هول سامونڊي نوڪري جهڙي ٻي بهتر نوڪري ناهي ۽ مون وانگر ڪيترا ان قسم جي زندگيءَ مان ڪڏهن به بيزار نٿا ٿين. پر جيئن ٻار وڏا ٿين ٿا ته انهن جي تعليم جو مسئلو ٿئي ٿو. مون کي به ٻه ٻار ٿي ويا ۽ پهريان ٻه ٽي ڪلاس آئون ڪين جهاز تي پڙهائيندو رهيس. آخر مونکي سامونڊي نوڪريءَ کي خدا حافظ چئي ڪنهن ڪناري جي نوڪريءَ جي ڳولا ڪرڻي پئي.

عرب ملڪن جي مون ڏاڍي تعريف ٻڌي هئي. ڪيترائي منهنجا هم وطني ۽ دوست ڊاڪٽر، سول انجنيئر، پورفيسر، پاڪستان ۾ تعليم ختم مختلف عرب ملڪن ۾ نوڪري ڪري رهيا هئا. انگلينڊ جي هڪ رسالي Economist ۾ ڪويت بندرگاه جي چيف انجنير جي پوسٽ جو اشتهار آيو. مون Apply ڪيو ۽ چونڊجي ويس. پنهنجي جهاز ران ڪمپنيءَ سان حال اوريم ته مونکي جهاز هلائڻ واري ڊيوٽي کان آجو ڪيو وڃي. هنن مونکي اجازت ڏني. ڪجهه مهينا ڪويت ۾ ڪم ڪيم، پر ٻنهه مزو نه آيو. عربن (يعني هنن اڄ جي عياش عربن) جي سوچ ۾ وڏو فرق محسوس ڪيم. ڪٿي جپان، يورپ، آمريڪا جهڙو سوچ جي آزادي وارو ماحول ۽ ڪٿي هي ٻوساٽيل ماحول. هڪ عرب پوءِ چاهي هو جاهل هجي، اچو جبو پائي پير مرشد بڻجيو وڃي ۽ اسان جا نندي ڪنڊ جا ماڻهو هنن جي نظرن ۾ جهڙا ٻاگڙي ۽ ڀيل. گورن انگريزن کان اهڙا متاثر جو ڳالهه ئي نه پڇ. پنهنجي آفيس ۾ لڪيم ته پڳهار گهڻي هوندي به هتي دل نٿي لڳي. آفيس وارن کي ڪنهن چيف انجنيئر جي ضرورت هئي، جيڪو ڪمپني جي جپان ۾ ٺهندڙ نون آٽو ميٽڪ جهازن تي نظر رکي. منهنجا اليڪٽرانڪس ۽ ڪمپيوٽر سائنس جا به ڪورس ڪيل هئا. هنن مون کي ٽوڪيوجي IHI شپ يارڊ ۾ موڪليو.

جپان ۾ هونءَ به جهازن کي وٺي اچڻ وڃڻ لڳو رهيو، پر هاڻ جپان جي شهر ٽوڪيو ۾ رهڻ ڪري جپان کي وڌيڪ ويجهڙائيءَ سان ڏسڻ جو موقعو مليو. IHI (آشيڪاوا هِريما هيوي انڊسٽريز) جو هي ڪارخانو جنهن ۾ مالاڪنڊ جهڙا جهاز ٺهيا، ٽوڪيو جي مرڪزي علائقي گنزا پرسان آهي. رهائش جو بندوبست اتي رهيو. ڪناري جي هن نوڪريءَ ۾ ڇهه ست مهينا ته ڪناري ۾ رهڻ جا ملي ويا ٿي، پر جهاز تيار ٿيڻ تي ان کي چيف انجنيئر جي حيثيت سان يورپ ۽ آمريڪا وٺي وڃڻو پيو ٿي. هڪ دفعو وري ٻار جهاز تي چڙهيا ٿي ۽ سندن پڙهائي ڊسٽرب رهي ٿي.

1980ع کان اڳ تائين ملائيشيا جا نوجوان جهاز راني جي تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ پاڪستان، انڊيا ۽ آسٽريليا ويا ٿي. 1981ع ڌاري هنن جي حڪومت ملاڪا ۾ نيول اڪيڊمي کولي، جنهن جي سرپرست ڪئپٽن

حمزه سان منهنجي ملاقات ٿي. بلڪ هڪ قسم جو آفيشل انٽرويو ٿيو. اڪيڊمي ملاڪا شهر کان چاليهه ڪن ڪلوميٽر پري سمنڊ جي ڪناري تي هئي. ڳوٺ وڃڻ جي موڪل ٽن سالن ۾ هڪ دفعو جو شرط هو. ٻارن جي تعليم لاءِ ملئي زبان جا اسڪول هئا ۽ روزانو ملاڪا وڃڻو پيو ٿي. پگهار گهٽ هو، پر مونکي ملائيشيا جهڙو ملڪ ۽ ملاڪا جهڙي پرسڪون جاءِ ڏيان ۾ هئي ۽ پسند هئي. ان کان اڳ ڏهه سال کن جپان ۽ ڪوريا ايندي ويندي ملايشيا جي بندرگاهن ۾ ترسڻو پوندو هو. هتي جي ملئي زبان (جنهن کي هي ٻهاسا ملائيشيا سڏين ٿا) هر هر اچڻ وڃڻ ڪري نه فقط آئون پر شادي بعد منهنجي زال به سکي ويئي هئي، سو جهاز هلائڻ جي نوڪري ڇڏي ملائيشيا جي هن اڪيڊمي جو مئرين انجنيئرنگ ڊپارٽمينٽ اچي سنڀاليم. جهازن جي ٻي برانچ، ناٽيڪل ۾ ڊربيلي جو ڪئپٽن احمد حسين مخدوم مون کان اڳ ئي اتي موجود هو. هن سنگاپور مان شادي ڪئي هئي ۽ پنهنجي زال مونا ۽ هڪ پٽ سان گڏ رهيو ٿي. ان کان علاوه دنيا جي مختلف ملڪن جا جهازي ڪئپٽن ۽ چيف انجنيئر اتي پڙهائڻ لاءِ اچي چڪا هئا يا ايندا رهيا. پر پڙهائڻ وارن جي ڪوٺ هجڻ ڪري اسان کي ٽن سالن بدران ڇئن سالن بعد وطن وڃڻ جي موڪل ملي. آئون ٽي مهنا ڪن موڪلون گذاري وري ملائيشيا واپس آيس. ڪئپٽن مخدوم برونائي هليو ويو، جتي جهازن جي سکيا جو نئون تعليمي ادارو کليو هو.

ملاڪا جي نيول اڪيڊمي کان علاوه سنگاپور جي ”پولي ٽيڪنڪ“ ۽ ملايشيا جي ٿائيلنڊ جي پر ۾ شهراپوح جي ”انگڪو عمر پوليٽيڪنڪ“ اداري ۾ وزيٽنگ پروفيسر جي حيثيت سان پڻ مون کي وڃڻو پيو ٿي. ان ريت ملائيشيا، سنگاپور ۽ ٿائيلنڊ جي ڪنڊ ڪڙڇ ڏسڻ جو موقعو ملي ويو. هونءَ جهاز رستي اچبو هو ته فقط بندرگاه ڏسي سگهبا هئا پر هاڻي شهر، ڳوٺ، ٻهراڙيون ۽ ٻيٽ ڏسڻ جو موقعو ملي ويو. سنگاپور توڙي ٿائيلنڊ ۾ اسان پاڪستانين لاءِ ويزا جي سختي شروع نه ٿي هئي، سو پنهنجي ڪار ۾ يا بس ۾ پيو هڪ ملڪ کان ٻئي ملڪ ائين اچبو ۽ وڃبو هو، جيئن ڪو حيدرآباد کان ڪوٽڙي ۽ اتان ڄامشوري پهچي. سنگاپور کان ”تاناح ملايو ڪيريتا آپي“ (ملئي ڌرتي جي ٻاه تي هلندڙ ڪار – يعني ٻاڦ گاڏي – يعني ٽرين) ۾ چڙهبو هو ته سنگاپور ۽ ملائيشيا جي وچ وارو سمنڊ ٽپي، سڄو ملائيشيا لتاڙي، ٿائيلنڊ جي اڌ ملڪ مان ٿي 72 ڪلاڪن بعد ريل گاڏي اچي بئنڪاڪ جي ريلوي اسٽيشن تي ڇڏيندي هئي.

ملائشيا، جپان، سئيڊن، آمريڪا ۽ چين ۾ منهنجو گهڻو رهڻ ٿيو. ان ڪري ان پاسي جي ملڪن تي گهڻا ڪتاب لکيا اٿم. ملائيشيا وارن جي حڪومت منهنجي لکڻين ۽ سندن ڏورانهين ۽ نئين اڪيڊمي کي سيٽ اپ ڪرڻ لاءِ مونکي ايوارڊ به ڏنو. سڀ کان وڏي ڳالهه ته مونکي لکڻ پڙهڻ لاءِ ڪافي وقت ملي ويندو هو. ملائيشيا ۾ شادين مرادين، ملڻ جلڻ ۽ ڪچهرين تي ماڻهو نه برابر وقت وڃائين ٿا. ان ڪري ڊيوٽي بعد هرڪو پنهنجي ذاتي ڪم ۽ ونڊر ۾ مصروف رهي ٿو. هڪ ٻئي جي هورا ڪورا ۽ نوس نوس ۾ به نٿا وقت وڃائين. سندن ترقيءَ جو هڪ راز اهو به آهي. نه ته ملئي ماڻهو ته اسان کان وڌيڪ جٽ ۽ ڳوناٽا هئا. پر انگريزن کان آزادي ملڻ بعد هنن جي ڳوٺ ڳوٺ جي وڏيري غير قانوني ۽ غير شرعي جويون رکڻ، شراب ڪواب جون محفلون سجائڻ، ڪڪڙ ويڙهائڻ، چوريون ۽ ڌاڙا هڻڻ هڻائڻ، اغوا ۽ ٻين جي زمينن تي قبضا ڪرڻ جا هڪٻئي سان مقابلا ڪرڻ بدران هنن ڳوٺ ڳوٺ ۾ تعليمي ادارا، روڊ رستا، اسپتالون ۽ ڪارخانا نه فقط نهرايا پر اهي امن امان سان هلائڻ ۾ مدد ڪئي ۽ هتي جي عوام ڳوٺ جي ان وڏيري کي هيرو سمجهي ٿي، جيڪو ڳوٺ جي عوام جي ڀلائيءَ جو سوچي ٿو ۽ نه جنهن جي ڪيسي ۾ پوليس هجي. هتي وڏيرا، سردار ويندي سلطان (جيڪي واري وٽي تي ملڪ جا ڇئن سالن لاءِ بادشاه ٿين ٿا) پنهنجي ٻارن تي عام ماڻهن کان وڌيڪ سختي ڪن ٿا. جيئن هو وڌيڪ تعليم يافته ٿي سگهن. صحيح معنيٰ ۾ تعليم حاصل ڪري. سنا ڊاڪٽر، انجنيئر ۽سائنسدان ٿي سگهن ۽ پنهنجون اسپتالون، ڪارخانا ۽ فئڪٽريون کولي ٻين لاءِ روزگار مهيا ڪري سگهن.

آئون هن وقت 62 سالن جي ٿي ويو آهينا. ٻن سالن کان رٽائرمينٽ جي زندگي گذاري رهيو آهيان، جنهن لاءِ وڏي عرصي کان تانگهي رهيو هوس. اڄ به ملائيشيا وارا مختلف ادارن مان ڪنهن جي نظرداري يا صلاحڪار جي حيثيت ۾ مونکي گهرائڻ چاهين ٿا، پر آئون آزاد زندگي گذارڻ چاهيان ٿو ۽ پنهنجي هابي لکڻ پڙهڻ ۾ مشغول رهڻ چاهيان ٿو. لکڻ پڙهڻ هاڻ مون لاءِ ونڊر نه پر نشو ٿي پئي آهي.جنهن جو اهڙو addicted ٿي پيو آهيان، جو ان بنا مزو نٿو اچي. بهرحال هاڻي آئون پاڻ کي آزاد محسوس ڪريان ٿو. پنيان جهاز هلائڻ يا جهازين لاءِ ليڪچر تيار ڪرڻ جو فڪر نه اٿم. ٻه ٽي مهينا ملائيشيا ۾ دوستن ۽ پراڻن شاگردن وٽ رهي آيس. ڪئڊٽ ڪاليج جي ٻن پائر دوستن جي پٽن جي دهلي ۽ بڙودا ۾ شادي ٿي ته آئون به ساڻن نڪري پيس ۽ ٻه مهينا کن مختلف شهرن جي مندرن، ڌرمشالائن، ننڍين هوٽلن ۽ فائيو اسٽار هوٽلن ۾ ساڻن گڏ گذاريم. تازو هاڻ هوائي جهاز رستي چار مهينا آمريڪا جي انهن شهرن ۾ رهي آيو آهيان، جن شهرن ۾ آئون پاڻي واري جهاز تي نوڪري خاطر ويندو هوس. انهن ڏينهن ۽ اڄ جي دور جو احوال پنهنجن ٻن ڪتابن ۾ قلمبند ڪيو اٿم. هڪ ”نيوهالا کان نيو يارڪ“ ڇپجي چڪو آهي ۽ ٻيو ”ڳوٺ بخشو لغاري کان بالٽيمور“ ڪمپوز ٿي رهيو آهي. ان سفر جو باقي احوال ”آمريڪا ڙي آمريڪا“ ڪتاب لاءِ لکڻ ۾ مشغول آهيان.

جيئسٽائين سوال وقت ملڻ جو آهي، ان لاءِ اهو چوندس ته Where there is a will, there are ways لکڻ جهڙين شين لاءِ هتان هتان وقت ڪيندو رهان ٿو. ريڊيو، ٽي وي يا ماڻهن سان ملڻ جلڻ کان پري رهان ٿو. ڪچهرين پنيان ٽائيم وڃائڻ کان پرهيز ڪريان ٿو. سڀ کان وڏي ڳالهه ننڍپڻ کان مونکي گهڻ ننڊ اچي ٿي. صبح جو سوير، فجر نماز کان به گهڻو اڳ، اٿان ٿو. چاهي اونهارو هجي يا سيارو، ڳوٺ هجي يا ولايت، آفيس هجي يا موڪل جو ڏينهن هجي. منجهند جو ڪلاڪ ڏيڍ سمهڻ جي ڪوشش ڪندو آهيان. جي ننڊ اچي ويندي آهي ته بيحد توانو محسوس ڪندو آهيان ۽ اها شام تمام گهڻو لکي سگهندو آهيان.

مختلف وقتن ۾ مختلف اخبارن، رسالن ۾ لکندو رهيو اهيان. اڄ ڪلهه خاص ڪاوش ۽ اڙدو اخبار امت ڏي مضمون موڪليندو آهيان. رسالن مان ڪرزما، عبرت مئگزين، سرتيون، گل قل، سوجهرو ۽ اردو ۾ پاڪستان پوسٽ، سرگزشت ۽ اردو ڊائيجيسٽ ۾ مضمون ايندا رهن ٿا.

سيني اخبارن ۽ رسالن جي ايڊيٽرن سان سٺا تعلقات آهن. بس رڳو تاج بلوچ سان جنگ جوٽيل هوندي آهي جو هو منهنجا مضمون گم ڪريو ڇڏي. وري ڌڙڪا به اسان لکندڙن کي ڏئي ٿو ۽ ڪيس جي ڪجهه ڇئجي ٿو ته يڪدم ورندي ڏيندو:”توهان اديبن بيزار ڪري وڌو آهي. توهان اديبن ۽ شاعرن سان ڳالهائڻ به ڏيڍر تورڻا آهن.“

هڪ دفعي تاج بلوچ آيو ته ”قمر شهباز ٽن مهينن کان رسي ويو آهي. سوجهرو ۾ لکڻ به ڇڏي ڏنو اٿس. ڪيس ڪنهن نموني سان راضي ڪري. چئي ته معافي وٺانس.“

”تاج تنهنجي معافيءَ تي ڪو به اديب نه پرچندو. هڪ منٽ ترس.“ چيومانس ۽ قمر کي فون ڪري پڇيم ته ”واندو اهين يا نه“.

”واندو آهيان.“ قمر وراڻيو.

”سوسائٽي واري قبرستان هلندي، آئون وڃان پيو.“ ٻڌايومانس.

”چو خير ته آهي؟“ قمر وائڙو ٿي ويو.

”تاج بلوچ ڪالهه گذاري ويو. دل جو دورو پيس. دفن به ڪري ڇڏيائونس. آخري ڏينهن ۾ تنهنجو ڏاڍو ڏک هوس ته سوجهري ۾ نٿو لکين. ٻڌايومانس. ۽ پوءِ قمر جي حالت ڏسڻ واري هئي. هو تاج جي ورسين، ادبي خدمتن ۽ شاعري بابت يادگار محفل سڏائڻ جا پلان جوڙڻ لڳو. پوءِ نيٺ چيومانس ته اهي سڀ شيون في الحال ڪجهه عرصي لاءِ ملتوي ڪري فقط هڪ مضمون سوجهرو جي ايندڙ پرچي لاءِ موڪل. تاج اڃان جيئرو آهي.

بهرحال جڏهن ڪان جنت منگهاڻيءَ سوجهرو جي ادارت سنڀالي، چوطرف سڪون ڇانيل رهيو. پر هاڻي وري اها به ذاتي مصروفيتن جو عذر ڄاڻائي ادارت ڇڏي ويئي آهي.

سن ڪان مٿي ڪتاب ڇپيا اٿم. صحيح تعداد جي ڳڻتي خبر ڪانهي. ڇو ته منهنجو پبلشر سان ڪو واسطو نٿو رهي. آئون اخبارن ڏي ڪالم موڪليان ٿو، جيئن گهٽي ڪان گهٽا ماڻهو پڙهي سگهن. ڪو به ادارو يا ماڻهو منهنجا ڪتاب ڇپائي سگهي ٿو. منهنجي طرفان ڪنهن به اجوري يا ائلٽي جي بندش ناهي. آئون پنهنجي لاءِ ڪاپي به دڪان تان پاڻ خريد ڪندو آهيان. انڪري منهنجن دوستن ڪي جيڪڏهن آئون پنهنجو ڪتاب تحفي ۾ نٿو ڏيان ته دل ۾ نه ڪن ۽ جيڪڏهن ڪنهن ڪي ڏيان ٿو ته ان ڪي ان جو قدر ڪرڻ ڪپي. ان ڪري ته ان تي مون پنهنجي ڪيسي مان سؤ يا ڏيڍ سؤ خرچ ڪيو هوندو.

اڄ ڪلهه جي انٽرنيٽ ۽ ڪيبل جي دور ۾ جڏهن ماڻهن پڙهڻ گهٽائي ڇڏيو آهي ۽ دڪانن ۽ اسٽالن تي ڪتاب ۽ رسالا ائين پيا سڙن. ان دؤر ۾ علي نواز گهانگهري، فيروز ميمڻ، يا نوراحمد ميمڻ صاحب جهڙو ڪو پبلشر يا تاج بلوچ، فقير محمد، عرفان نوراني، عرفان عباسي جهڙو ايڊيٽر رسالو ٿو شايع ڪري ته ان جي مهرباني آهي، جو هو اسان جهڙن اديب ۽ شاعرن ڪي پڙهندڙن سان متعارف ٿو ڪرائي.

(ماهوار امرتا جي نومبر 2006 (62نمبر) پرچي ڇپيل)
10 نومبر 2006

سنڌو درياهہ جو وهڪرو

بدر ابڙو

...... اهو 59-1758ع جو جاگرافيائي واقعو هو، جڏهن سنڌوءَ پنهنجو وهڪرو ڦيرايو. انهي کان اڳ درياهہ هالا کان نصرپور طرف وهندو هو. ڪلهوڙن کي مغلن، پٺاڻن، ۽ ايرانين بہ ايترو تنگ نہ ڪيو هوندو، جيترو سنڌوءَ ڪيو هوندو. هو پنهنجي دؤر ۾ لڳ ڀڳ هر وقت پنهنجيون گاديون بدلائيندا پئي رهيا. نيٺ هڪ ڏينهن 1758ع ڌاري درياهہ پاڻ فيصلو ڪيو ۽ هالا وٽان سر ڏکڻ ڏانهن سفر شروع ڪيائين. ان ئي وقت سنڌوءَ جو وهڪرو گدو بندر وٽان جاري ٿيو ۽ ان جو هڪ ڦاٽ ڦليليءَ جي صورت ۾ حيدرآباد جي اتر کان ڦُٽي هليو.
...... اهڙي ريت 59-1758ع ۾ نصرپور وارو پراڻو وهڪرو جيڪو هالا کان شروع ٿي ڏکڻ اوڀر پئي وهيو، سو سڪي ويو. اهو ستر ميل وهڪرو هو، سنڌوءَ آخري وهڪري وٽڻ کان اڳ لڳاتار ڪيئي مسلسل وهڪرا بدلايا هئا ......

[هي مواد بدر ابڙي جي لکيل ڪتاب سنڌو جي سفر مان ڪوريل مضمون حيدرآباد سنڌ جي دل، جيڪو حيدرآباد جي تاريخ نامي ڪتاب ڏنل آهن، ان مان ورتو ويو اهي.]

30اپريل 2006

ٽماهي مهراڻ جي سوانحي نمبر ۾ آيل هالا جي شخصيتن جو احوال

1. مرحوم مخدوم غلام حيدر صديقي قريشي هالائي

سنڌ جو هر هڪ باشندو، عالم و فاضل خواهه چار اکر پڙهيل شخص، مرحوم مخدوم غلام حيدر صاحب جن کي بخوبي سڃاڻي ٿو: اڪثر ڪين ماڻهن ڏٺو هوندو، نه ته به ٻڌو ضرور هوندو. پاڻ صديقي قريشي خاندان جا فرد، ۽ حضرت غوث الحق مخدوم نوح عليہ الرحمتہ جي نمبر چوڏهين سجاده نشين، مرحُوم مخدوم ظهيرالدين عرف پروچام صاحب، جا چوٿون نمبر فرزند هئا: ۽ نمبر پندرهين سجاده نشين، مرحُوم مخدوم غلام محمد صاحب، جا ننديا ڀاءُ هئا. پاڻ 12ذوالحج سن 1316 هه ۾ تولد ٿيا. سندن اذان بعد نالو "محمد سعيد" رکيو ويو.

ابتدائي تعليم پنهنجي ڳوٺ ۾ هڪ خاص حافظ ۽ عالم وٽ شروع ڪيائين: ٿوري وقت بعد هڪ ٻاهريون عالم مولانا شاهه محمد صاحب مرحُوم گهرايو ويو، جنهن وٽ به ڪجهه وقت تعليم ورتائون: آخر سندن والد بزرگوار ڪين ديوبند موڪليو، جتان تعليم جو مقرر ڪورس پڙهي دستار بندي ڪري موٽيا.

ان بعد، سندن والد مرحوم پنهنجو جملي ڪاروبار سندن حوالي ڪري، پاڻ آزاد ٿي ويٺا. انهيءَ وڏيءَ مشغولي هوندي به ادبي ۽ علمي صحبتن ۽ رهاڻن کي جاري رکيو آيا. پنهنجي خانداني ڪتبخاني ۾ وڏو اضافو ڪيائون. ۽ ٻاهران عالم، گهرائي، وقت بوقت وعظ ۽ نصيحت جون مجلسون منعقد ڪرائي، عوام کي مستفيض ڪندا رهيا. سنڌ جا وڏا وڏا مدرسا ۽ تعليم گاهون هميشہ سندن همدرديون ۽ پيسي جي مدد حاصل ڪنديون رهيون. گهڻن تربيتگاهن ۽ مدرسن کي سالانہ مقرر ٿيل وظيفا ڏيندا هئا. جي اجا تائين قائم آهن.

جڏهن سنڌ جدا ٿي، سنڌ اسيمبلي وجود ۾ آئي، ته پاڻ سياست ۾ پڻ بهرو وٺڻ لڳا. ابتدا کان وٺي پنهنجي آخري عمر تائين، سنڌ اسيمبليءَ جا ميمبر رهيا ۽ اڳواڻ پڻ. هالا ميونسپالٽي ۽ هالا مسلم ليگ جا هميشہ پريزيڊنٽ به رهيا، ۽ نهايت دانائيءَ سان انهيءَ قوم جي خدمت ۾ ڪامياب رهيا. ايڏين مصروفيتن جي باوجود به مطالعي ۾ هميشہ مشغول رهيا.

چند ڪتاب به تصنيف ڪيائون، جي ڪجهه ڇپيل آهن ۽ ڪي اڻ ڇپيل.

حضرت غوث الحق مخدوم نوح عليہ الرحمة جن جي درگاهه تي هڪ عظيمالشان وراندو سن 1301هه ۾ تعمير ڪرايائون، جنهن جو ڪم جمادي الاول سن 1351هه کان شروع ٿيو، ۽ 3 ذوالحج سن 1351هه تي مڪمل ٿيو.

5 جنوري 1942ع تي، هالن ۾ "مخدوم غلام حيدر هاءِ اسڪول" برپا ڪرايائون، جنهن جو سنگ بنياد آنربل وزير تعليم پيرالاهي بخش رکيو. وري هاءِ اسڪول جي هاسٽل برپا ڪرايائون، ان کان بعد، هالن ۾ "سروريہ اسلاميہ ڪاليج " برپا ڪيائون، جنهن جو سنگ بنياد به آنربل پير الاهي بخش صاحب 2 مئي سن 1947ع تي رکيو. ازان سواءِ، ٻي به هر نموني ۾ علمي خدمت لا جواب ڪيائون.

دارفاني جي دستور موجب، هن جهان مان 26 رمضان سن 1372هه، مطابق 9 جون سن 1953، اڱاري جي ڏينهن، صبح جو نوين بجي، داربقا ڏي رحلت ڪيائون.

- مخدوم محمد زمان "طالب المولىٰ"

2. مولانا حاجي محمد مرحوم هالائي

مولانا مولوي حاجي محمد صاحب مرحوم هالائي ابن آخوند محمد اسماعيل ابن آخوند دين محمد، ساڪن هالا پرڳڻا ضلعو حيدرآباد، تاريخ 27 رمضان المبارڪ 1276هه ۾ تولد ٿيا. شروعات کان ئي ڪين تحصيل علم جو گهڻو شوق هو. چنانچہ صرف و نحو جا ڪتاب مرحوم مولانا مولوي خليفي حاجي عبداللطيف صاحب ساڪن هالا نوان کان پڙهي، پاٽ ضلعي دادو ۾ مرحوم مولانا مولوي حسن الله صاحب پاٽائي جن وٽ وڃي ڪجهه وقت

پڙهيائون. ان کان پوءِ حيدرآباد سنڌ ۾ اچي، مرحوم مولانا مولوي محمد حسن صاحب ڪنڌي وارن وٽ جملي درسي ڪتاب نصاب مطابق پڙهي فارغ ٿيا، ۽ اتي ئي پنهنجي مشفق استاد جي ارشاد موجب 3-2 سال درس ڏيندا رهيا. ان بعد پنهنجي وطن اچي درس و تدريس جو سلسلو جاري ڪيائون.

مولانا حاجي محمد صاحب مرحوم ربيع الاول 1309 ۾ حج بيت الله جو سفر اختيار ڪيو. ۽ اتي مسلسل 12 مهينا قيام ڪيو. انهيءَ عرصي ۾ مولانا عبدالحق صاحب الله آبادي مهاجر ڪان اوليات احاديث پڙهي، حديث، فقه ۽ اصول فقه جي باقاعدي سند ۽ اجازت ورتائون، ۽ پوءِ پنهنجي وطن واپس اچي ديني خدمات ۽ تدريس علم ۾ مصروف رهيا. مولانا مرحُوم جو مدرسته محمديه اڄ تائين موجود آهي، جنهن مان هزارين طالب فيضياب ٿي ويا آهن ۽ ٿيندا پيا وڃن.

مولانا مرحوم جي طبع جلالي ۽ بيپرواهه هوندي هئي. پاڻ وقت جا مسلم عالم ۽ مفتي هئا. علاوه ازين حديث، فقه ۽ علم تصوف جا به نڪته دان ۽ نڪته سنج هئا. مثنوي مولانا روم رح ۽ مڪتوبات امام رباني تي ڪين گهڻو عبور حاصل هو. وقت بوقت تصوف جي باريڪ نڪتن ۽ رموز تي حضرت مولانا و هادينا مرحُوم خواجه حافظ محمد حسن صاحب سرهندي مجددي دامت بر ڪاتهم جن سان سندن بحث مباحثا ۽ خط و ڪتابت ٿيندي رهندي هئي. اهڙيءَ طرح سان مسائل فقه ۾ به حضرت العلامه مولانا عبدالغفور صاحب همايوني جن سان سندن نوشت وخواند بطور مباحثه رهندي هئي. پاڻ پهرين حضرت مولانا شيخ ولي محمد بن شيخ محمد اسحاق ساڪن ملاڪاتيار جا مريد ٿيا هئا، مگر انهن جي وفات بعد وري حضرت خواجه آقا مولانا حاجي عبدالرحمان صاحب سرهندي مجددي ٽڪڙائي جن جي بيعت ڪيائون. مولانا مرحوم نقشبندي طريقي جا هئا. پاڻ پرهيزگار، تهجد گذار، شب خيز ۽ بي ريا عالم هئا. ڪنهن به صاحب ثروت ۽ مالدار جي پاسخاطري نه ڪندا هئا ۽ هميشه توڪل علي الله رهي پنهنجو وقت گذاري ويا. مولانا مرحُوم جي وفات 4 ربيع الثاني 1336هه فالج جي عارضي ۾ ٿي- انا لله و انا اليه راجعون. سندن مزار شهر هالا پراڻا ۾ مرجع خلائق آهي. بردالله مضجعه و طالب الله ثراه و جعل الجنة مثواه.

مولانا حاجي محمد صاحب مرحُوم پنهنجون گهڻ تصنيفون ڇڏي ويو آهي، جن مان هيٺ ڄاڻايل ڪافي مشهور آهن:

(1) الفتاويٰ المحمديه في احڪام الاحمديه (عربي ٻه جلد)، (2) فتاويٰ احمديه (سنڌي)، (3) خلاصته الاثار المحمديه والاخبار الاحمديه (عربي)، (4) حقوق الزوجين (سنڌي)، (5) شرح مات احاديث (سنڌي)، (6) مسائل اربعين في سنة سيدالمرسلين، (7) رموزالفرقان (سنڌي)، (8) المسائل الخمسة في دفع توهمات الشيعه (سنڌي)، (9) تمام العناية ترجمه بداية الهداية (سنڌي)، (10) رساله درامور طبعيه، (11) حل الترڪيب منطق (عربي)، (12) روداية (عربي و سنڌي)، (13) قصه بيبي بلقيس (سنڌي)، (14) ڪشف الجان (سنڌي)، (15) خلاصة الاصول، (16) عشرين مسائل (فارسي)، (17) رموزالفرقان (سنڌي)، (18) فيض الصمد ترجمه "ايها الولد" (سنڌي)، (19) رساله درمعرفت نبض و قاروره، وغيره.

مولانا مرحُوم جي همعصرن ۾ هيٺين بزرگن جا اسماءِ گرامي قابل ذڪر آهن: حضرت العلامه مولانا مولوي عبدالغفور صاحب همايوني عليه الرحمة، (2) مولانا مولوي حاجي لعل محمد صاحب مرحوم متعلوي، (3) مولانا المرحوم مولوي عبدالرزاق صاحب بوبڪائي، (4) مولانا المرحوم مولي مفتي محمد سعدالله صاحب خيرپوري، (5) مولانا المرحوم مولي عبدالرزاق صاحب بختياپوري، (6) حضرت مولانا المرحوم مولوي غلام محمد صاحب ملڪاڻي، (7) حضرت مولانا المرحوم مولوي قاضي سيد حاجي اسدالله شاهه صاحب ٽڪڙائي، ۽ (8) مولانا مولوي قاضي علي محمد صاحب هالائي، وغيره.

مولانا مولوي حاجي محمد صاحب مرحوم جي چند نامياري شاگردن جا نالا هي آهن: (1) مرحُوم مولوي حاجي عبدالرحمان صاحب سموي ساڪن نصرپور، (2) مولوي جان محمد مرحُوم بختيارپوري، (3) مولوي حڪيم قاضي معين الدين هالائي، (4) مولوي خليفه حافظ حاجي محمد هالائي، (5) مولوي ميان احمد مرحوم هالائي، ۽ (6) حڪيم مولوي ميان عبدالله هالائي، وغيره.

مولانا موحوم جي تاريخ وفات حضرت مولانا مولوي سيد حاجي اسدالله شاهه صاحب مرحُوم ٽڪڙائي جن هن طرح رقم فرمائي هئي:

جناب مولوي حاجي محمد محمدت مظهر
مه برج مڪارم مطلع الانوار علامه
به علم و حلم شرع وورع و تقويٰ اوحد واڪمل
قيامِ دين محب ايزدِ غفار علامه
فضائل را ازو تحسين فواضل را از و تسڪين
نجي الله سمي سرورِ ابرار علامه
به معقولات بي بدلي به منقولات بي همتا
به ڪشفِ معضلات علم گوهر بار علامه
دراين قحط الرجال آمد و جودش مغتنم ازبس
دريغا رفت از ما احسن الاطوار علامه
شنيده چون نداي ارجعي از عالم، غيبي
شده واصل بحق رحلت گزين زين دار علامه
به فضل ايزدي بادا بهين صدرِ نشين جنت
به ديدارِ خداوندي بود سرشار علامه
بچهارم ربيع الا آخر و شب جمع داخل شد
بجنت خلد تجري تحتها الانهار علامه
چو استفسار رفت از بهر سالِ وصل آن اقدس
”فدا“ احقر رقم زد مخزن الاسرار علامه
1336 هجري

- مولوي محمد هالائي

3. مولانا احمد مرحوم هالائي

مرحوم مولانا صاحب جن جي ولادت، حيدرآباد ضلعي [هاڻي متياري ضلعي] جي مشهور شهر هالا پراڻا ۾ تاريخ 7 جمادالثاني سن 1314 هجريءَ ۾ ٿي. سندن والد جو نالو مولوي محمد هالائي هو. مولانا صاحب جن ننڍي هوندي کان ئي طبيعت جا ذڪي، ذهين ۽ بالڪل هوشيار هوندا هئا - ايتريقدر جو صرف ارڙهن سالن جي عمر ۾ پنهنجي والد بزرگوار وٽ قرآن شريف، فارسي جو سارو نصاب، ۽ عربيءَ جو جملي نظامي نصاب ختم ڪري دستار فضيلت ٻڌائون. سندن دستاربنديءَ جي رسم، تبرڪاً، حضرت مولانا و مرشدنا الحاج خواجه آقا حافظ محمد حسن جان صاحب مرحوم سر هندي جن کان ڪرائي ويئي هئي.

مولانا صاحب جن دستاربنديءَ بعد پنهنجي مدرسہ محمديہ ۾ درس ڏيڻ لڳا. سندن شاگردن مان مشهور شاگرد، مولوي محمد عرس، دهري (متصل ٽنڊو آدم)، مولوي محمود سانوڻي هالائي، حڪيم شيخ حاجي عبدالواحد متعلوي، ۽ مولوي محمد هالائي (سندن فرزند) وغيره آهن.

مولانا صاحب جن پنهنجي مدرسي جي مهتمميءَ سان گڏ، تحرير نويسيءَ ۽ شرعي فيصلن جو ڪم بہ بلڪل گهٽي انداز ۾، باحسن الوجهہ ڪندا هئا. سندن فن افتاءَ ۽ تحرير نويسيءَ جي هاڪ سڄيءَ سنڌ ۾ هوندي هئي. حضرت مرحوم مولانا دين محمد صاحب ”وفائي“ (مشهور غير مقلد) بہ بسا اوقات ڪانئس فقهي تحقيقون ڪرائيندو ۽ مسئلا لکارائيندو هو - ۽ هميشہ کين انهي فن ۾ داد ڏيندو هو.

مولانا صاحب جن پنهنجي سڄي عمر پنهنجي ئي ڳوٺ هالن پراڻن ۾ بسر ڪئي، تاهم سندن صحبت ان وقت جي چڱن چڱن عالمن سان هئي. انهن بزرگن مان مرحوم مولانا محمد صادق صاحب کڏي وارو (ڪراچي)، مرحوم مولانا دين محمد ”وفائي“، مرحوم مولوي فتح محمد سيوستاني، مرحوم عبدالقيوم صاحب بختيارپوري، مرحُوم مولانا عبدالرؤف بختيارپوري، مرحوم مولانا حاجي عبدالله ڪبرائي، ۽ مرحوم مولانا محمد سليمان واعظ الاسلام ترڙائي جن جا نالا قابل ذڪر آهن.

مولانا مرحُوم جن حيدرآباد ۽ نوابشاهہ ضلعن جا وڏا مفتي هئا. طريقو نقشبنديہ هون، ۽ بيعت خواجہ آقا حافظ محمد حسين صاحب سرهندي مجددي ٽکڙائيءَ سان هئن. سندن طبع بلڪل نرم، خوش اخلاق. مرنج مرنجان، بردبار ۽ مانيٽي هئي. موجوده قحط الرجال جي زماني ۾ سندن شخصيت اعليٰ درجي جي هئي: مطلب تہ پاڻ صحيح معنيٰ ۾ بينظير عالم باعمل، نهايت پرهيزگار، مفتي، متشرع، زبردست فقيه ۽ عالم حقاني هئا. پاڻ هميشہ قومي خيال رکندڙ ۽ سياست جا ڄاڻو هئا. خلافت تحريڪ کان وٺي جيڪي بہ سياسي ۽ مذهبي تحريڪون وقت وقت ٿينديون رهيون. تن ۾ نہ فقط همدرد ۽ معاون هئا، مگر پاڻ هڪ اعليٰ رڪن جي حيثيت سان مصروف عمل پڻ رهندا هئا.

مولانا مرحوم جن، 15محرم الحرام سن 1376 هجريءَ ۾، هالن پراڻن ۾ وفات ڪئي. سندن قبر پنهنجي والد بزرگوار جي قبر جي پرسان آهي. سندن ڀاءُ مولوي عبدالله صاحب، سندن تاريخ وفات هن طرح لکي آهي:

دريغار از وصالِ مردِ مبرور، مثال آمد تو گوئي نفخ جي الصور!
ز هجرت او چراغ فيض گل گشت، ز رحلتِ او بر آمد ظلمت از تور.
ازين واقعه جدائي جيد عالم، اهالي علم و عالم گشت رنجور.
جناب مولوي ’احمد‘ مدرس، ز دنيا رفت و علم دين شد دور.
اديب و عالم و مشفق محقق، فقيه و فاضل و مفتي مشهور:
ز هر تلميذ عندالناس مشڪور، شد از تدريس عندالله ماجور.
بخمة عشر تاريخ محرم، شبِ خميس گشت آن ماه مهجور.
بسالِ وصل او ”احقر“ چنين گفت: ”شده مشغولِ حق و با خير مامور“. (1376)

- مولوي محمد هالائي

(هي مواد رسالي مهراڻ جي سوانح نمبر تان ورتو ويو آهي. جنهنجو پهريو ڇاپو 1958ع ۽ ٻيو ڇاپو ڊسمبر 1990ع ۾ ڇپيو.) ڪمپوزنگ: برڪت علي شيخ

هالا جا مشاهير

مولانا دين محمد وفائي

مخدوم احمد هالائي

احمد بن مخدوم اسحاق، بن مخدوم عمر، بن مخدوم اسماعيل، بن عبدالله نو مسلم، جنهن جو اصل نالو راجڪمار ارجن بن وريو هو. هو حضرت شيخ الاسلام بهاوالدين زڪريا ملتاني جي هٿ تي مسلمان ٿيو ۽ سندس اولاد مان مخدوم اسحاق هالائي هڪ وڏو ولي ۽ فضائل جو مالڪ هو ۽ هن جون ڪرامتون ڳاٽاٽي ڪان گهڻيون آهن. هالن جا بزرگ پٽني انهيءَ بزرگ جي اولاد مان آهن. مخدوم احمد هميشہ خاموش اڪيلائي ۾ گذاريندو هو ۽ سهروردي طريقي موجب ڪڏهن ڪڏهن سماع ۽ ذڪر جي جماعت ۾ شريڪ ٿيندو هو. سماع واري حالت ۾ هن تي اهڙي ڪيفيت طاري ٿيندي هئي جنهن جو بيان نٿو ڪري سگهجي.

”تحفة الڪرام“ ۾ سندس هڪ ڪرامت جو بيان آهي تہ : هن بزرگ کي هڪ رئيس اهل عيال سميت دعوت ڪئي. هوڏانهن هن جو پٽ ساڳئي ڏينهن گذاري ويو هو ۽ مخدوم صاحب جي ڪرامت سان جڏهن ڇوڪرو زنده ٿيو، تڏهن هن ڪاڏو ڪاڏو. ڇيو وجي ٿو تہ آخر ڇمار ۾ هو نيرون ڪوٽ ۾ آيل هو، جتي هڪ سوناري ڇوڪر سماع جي مجلس ۾ نهايت سوز گذار سان هڪ بيت پڙهيو، جنهنڪري مخدوم صاحب تي اهڙي حالت وارد ٿي جو سندس روح هن خاڪي پڃري مان پرواز ڪري هليو ويو ۽ سندس لاش کي هالا آندو ويو. چون ٿا تہ هن جي جنازي مان - لاالٰہ الاالله جو ذڪر سموري راه ۾ آهستي آهستي ٻڌڻ ۾ آيو ٿي.

مخدوم احمد ظاهري علمن جو بہ وڏو عالم هو، جن جي تحصيل مخدوم عبدالرشيد هالائي وٽ ڪئي هئائين ۽ ڪجھ سير سلوڪ جون منزلون بہ وٽس طي ڪيون هئائين. سندس وفات سن 936 ھ ۾ ٿي آهي.(1)

هن بزرگ جي اولاد مان ميان محمد صالح پٽيءَ هالن مان هڪ قطعہ تاريخ موڪليو آهي، اُن مان سنہ وفات 934 ھ (2) نڪري ٿو، ڪهڙي صحيح آهي، ان بابت چئي نٿو سگهجي.

قطع تاريخ

قدوه ارباب عرفان و يقين   مقبل حق،منبع اهل ڪمال

آن ولي ايزدي، ابن عمر   شيخ احمد صاحب رشد و جلال

برڪشيده رخت هستي ناگهان   خوش ز شوق وصل زين دار ملال

داد حق اندر جوار شاهدين   منزل و ماواش شد شاد از وصال

خاص حق مي بودزان روح القدس   خاص درگاه احمد _ خوش گفت سال

1. ڏسو قديم ڇاپو صہ 148 حديقتہ الاولياء ۾ مفصل ذڪر آيل آهي صہ 87 تا 100

2. حديقتہ الاولياء ۾ پڻ سال وفات 934 ھ ڏنل آهي ڏسو صہ 100 .

(تذڪره مشاهير سنڌ ڀاڱو پهريون(صفحو نمبر 71 ڪان 72 تائين)

مخدوم امين محمد ثاني هالائي

ولد مخدوم محمد زمان ثالث. حضرت مخدوم نوح سخي سرور جي اولاد مان سندس درگاه جو سجاده نشين بزرگ ٿي گذريو آهي. سندس ولادت 19 رجب 1256 ھ تي ٿي. هو صاحب سهروردي طريقہ جو پير ۽ اميرانہ

زندگي جو مالڪ هو. پنهنجي همعصر جناب پير سيد رشيدالدين صاحب العلم الثالث (جهنڊي واري) سان خصوصي اعتقاد ۽ محبت هوندي هوس. هو وڏو سخي ۽ دريا دل مرد هو، سنڌي شاعري ۾ تمام ڪمال حاصل هوس يعني تہ سنڌي شاعري جي سڀني اصنافن ۾ سندس ڪلام موجود آهي، ڏوهيڙا، ڪافيون، غزل وغيره پنهنجا ڪيترائي يادگار ڇڏيا اٿس. هو توحيد جي مسئلي ۾ عام صوفين جي طرز جو تابع آهي. سندس موحدانہ ڪلام جو نمونو هيٺ ڏجي ٿو:

بانگ الست ربي، ڇئي عشق جن تي آيو
ميدان معرفت ۾ ڪوتل تني ڪڏايو
ڏسي عشق جا اشارا، رهندا سي ڪيئن ويچارا
نيڻن وهائي نارا، هي هي جو هل مچايو
جف القلم ۾ جاني، ڪئي ڪل تي ڪامراني
لاريب لن تراني، ارني ٿي ڪنهن الايو؟
ڪربل ۾ خيمہ ڪوڙي، ڪنڌ ڪات ڪان نہ موڙي
تيغ و تبر سان توڙي سر بر سنان سنپاليو
قالو! بليٰ ڪهاڻي، ساڳي صحيح سڃاڻي،
انوقت ڪي جي ڄاڻي، تنهنجي روح ڪيڙو رايو
لاشڪ لباس لاهي، ڪثرت ۾ پير پائي،
احمد اڇو سڏائي **محمد امين** ٿي آيو

انسانيت جي گهڻين خوبين جو مالڪ هي بزرگ 47 سالن جي ڄمار ۾ 27 رمضان المبارڪ 1303 ھ ۾ هن دنيا فاني مان رحلت فرمائي ويو. سندس وفات تي ان وقت جي ڪيترن شاعرن قطعات تاريخ ۽ مراثي لکيا آهن، جن مان مختصر طور ڪجهہ هيٺ ڏجن ٿا.

از مخدوم ابراهيم نقشبندي نٽوي

دلا گريہ را دام گير از رگ ابر ڪہ اينجا عزاي محمد امين است
بياموز از رعد ترتيب فرياد ڪہ ماتم گہ سالڪ رشدو دين است
ز رمضان چوشش بود افزون عشرين برحلت غم افزاي روي زمين است
شب اربعا ليلتہ القدر خير بوصلش حبيبش شب اولين است
حديث خواتيم عبرت آمد بخوش وضع درصف امام مبين است
بگوزان بسالش بغير از دجيٰ دل <u>شب قدر نزد محمد امين است</u>

1303 ھ

دريغا شب قدر در ماه رمضان عيان شد عزاي محمد امين
خرد گفت تاريخ ترحيل او را <u>بخلد است جاي محمد امين</u>

1303 ھ

از عبداللطيف نٽوي

ز ترحيل مخدوم جان جهان جهان شد گرفتار رنج و تعب
ازان رو شب قدر گفتم بجان <u>محمد امين گشتہ واصل برب</u>

1303 ھ

از مفتي سعدالله هالائي

شہ ما ز دنيا چو تشريف برد بعقبي شده مسند نشين
سرو بي سر دير گفت اين نويد: شهنشاه جنت محمد امين
1303 ھ

از آخوند عبدالحميد سائق متعلوي

محمد امين پير والا نسب سر سروران و ولي الہ
چو از شهر رمضان شب قدر بود نمود بخلد برين جلوه گاه
پي سال وصلش بہ پير خرد چو در بحث شائق شده صبحگاه
سروشي بگفتا: بلي! بود وي عجب وارث صدر صاحب کلام1
1303 ھ

1. مخدوم مرحوم جو ديوان سنڌي ادبي بورڊ ڇپيو آهي.
تذڪره مشاهير سنڌ جلد اول (صفحو نمبر 174 کان 175 تائين)

مولوي الحاج محمد هالائي

سندن آباء و اجداد اصل بوبڪ ضلع دادو جا باشندا ۽ بوبڪائي آخوند سڏبا هئي. ڪجھ وقت کان هجرت ڪري اچي هالن ۾ رهيا هئي. مولانا مرحوم جي ولادت هالن پراڻن ۾ تاريخ 27 _ رمضان المبارڪ شب قدر 1276 ھ تي. ايام طفوليت ۾ ئي ڪين علم جي طلب جو شوق افراط سان پيدا ٿيو، تنهن ڪري پاڻ نون هالن ۾ عربي نصاب جا ابتدائي ڪتاب حضرت خليفہ حافظ عبداللطيف صاحب رحمتہ الله عليہ جن وٽ پڙهڻ شروع ڪيائون. ڪين شب خيزي جي عادت 8_9 سالن جي عمر کان وٺي هئي، تنهنڪري پاڻ رات جو هميشہ گهڻي قدر علم جي ياد ڪرڻ تي محنت ڪندا هئي. هالن مان سڌا غربت ۽ مسڪيني جي حالت ۾ پاڻ ضلع دادو جي مدرسي ۾ مولانا مرحوم حسن الله صاحب پاٽائي وٽ تعليم وٺڻ لاءِ روانا ٿيا، جتي ٿورو وقت تعليم وٺي، جڏهن ڪين معلوم ٿيو تہ هالن جي نزديڪ حيدرآباد سنڌ ۾ مولانا محمد حسن صاحب قبلہ ڪندي واري وڏو مدرسو کوليو تہ، هڪدم اچي ان مدرسي ۾ داخل ٿيا. اتي ڪمال انهسلڪ سان سمورا درسي ڪتاب پڙهي نصاب ختم ڪيائون ۽ سندن دستاربندي اتي باقاعدي ٿي چڪي. ان کان بعد پنهنجي شفيق استاد جي اجازت سان حيدرآباد جي نزديڪ ٽنڊي مير نور محمد خان ۾ جدا مدرسو کولي عربي علم جي تعليم ڏيندا رهيا. 2_3 سال اتي رهي وري سندن والد جي حڪم موجب ڪين پنهنجي وطن ۾ اچڻو پيو ۽ اتي بہ نهايت همت سان مدرسو کولي عربي علم ججي تعلڪيم ڏيڻ لڳا ۽ سنڌ ججي مختلف اطرافن مان ڪيترا پرديسي مسافر طالب بہ سندن درس علم ۾ اچي داخل ٿيا. قضا سان سنندن والد ماجد جلدئي وفات ڪئي ۽ ان وقت سڄي متنب ۾ فاط پاڻ ئي رهيا هئي.

ڪين پنهنجي والد جي ملڪيت متروڪ ورثي طور ملي جا فروخت ڪري سپ پئسا پاڻ سان ڪڻي حج جي ارادي سان ربيع الاول 1309 ھ ۾ حجاز شريف روانا ٿيا. اتي پورڳ هڪ سال رهي حضرت مولانا عبدالحق صاححب بن شيخ شاه محمد بن شيخ يار محمد مهاجر الہ آبادي جي خدمت ۾ رهي، علم حديث جو مطالعو ڪيائون ۽ اوليات احاديث جا پڙهي ڪائنن حديث ۽ اصول حديث ۽ ٻين علمن جا اجازت حاصل ڪيائون. اهي اجازت ناما اجا تائين سندن ڪتبخانہ ۾ موجود آهن. باقي بچيل پئسن مان عربي ڪتابن جو هڪ وڏو ذخيرو مڪي مڪرمہ مان خريد ڪري پاڻ سان کڻي اچي پنهنجي وطن ۾ پهتا. اتي دستور موجب وري بہ تعليم جي ڪم ۾ مشغول ٿي ويا.

علم فقہ سان سندن شغف حد کان زياده هوندو هو. سندن اها شهرت سنڌ جي اطرافن ۾ زياده کان زياده ٿي وئي هئي، تنهن کري روزانہ وٽن مختلف اطرافن کان شرعي سوال ايندا هئا، ۽ پاڻ انهن جا جواب لکي سائلن کي موڪليندا هئا. اهو سلسلو تا دم حيات جاري رهيو ان وچ ۾ پپاڻ هڪ وڏي:

1) فتاويٰ محمدي : عربي ۽ فارسي ۾ ٻن ضخيم جلدن ۾ تيار کري ورتائون. ۽ هڪ فتاويٰ سنڌي زبان ۾ پنهنجي فرزند اکبر جي نالي سان.
2) فتاويٰ احمدي : نالي بہ گڏ کيائون.

پاڻ ڏينهن جو جيڪڏهن مدرسي جي تعليم ۾ مشغول هوندا هئا تہ رات جو تحرير نويسي ۽ مطالعہ کتب جو شغل جاري هوندو هون.سندن سموري زندگي متو کلانہ حالت ۾ گذري. پاڻ پهرين حضرت مولانا ميان ولي محمد صاحب ملاڪا تياريءَ کان بيعت ورتي هئائون، انهن جي وفات کان پوءِ وري دوباره حضرت خواجہ حاجي عبدالرحمان صاحب مجددي فاروقي کان بيعت حاصل کيائون.
سندن تصنيفات ۾ مٿين فتاوائن کان سواءِ کتاب :

3) شرح احاديث، ۽
4) مسائل اربعين سنڌي، بہ کار آمد آهن. ٻي ننڍيا رسالا تہ گهڻا سندن تصنيف ٿيل آهن جن مان ڪن جا نالا هي آهن:
5) حقوق الزوجين،
6) المسائل الخمستہ في دفع توهمات الشيعتہ ،
7) تمام العنايتہ ترجمہ بدايتہ الهدايتہ ،
8) حلالترکيب منطق ،
9) دووايو عربي و سنڌي ،
10) کشف الجان سنڌي ،
11) خلاصتہ الاصول عربي ،
12) عشرين مسائل فارسي وغيره وغيره .

۽

1) مرحوم خليفو مولوي جان محمد بدينوي ،
2) مرحوم مولوي عبدالرحمان صاحب سمہ قرنائي ،
3) هالن نون جا موجوده مولوي صاحب ،
4) مولوي قاضي ميان معين الدين صاحب ،
5) خليفو مولوي حاجي محمد صاحب ۽ سندن 2 فرزند ،
6) مولوي ميان احمد صاحب ،
7) مولوي ميان عبدالله صاحب ،

سندن فيض مان مستفيض يل آهن جن کي پاڻ من اولہ الي آخره نصاب عربي پڙهائي پنهنجي هٿن مبارڪن سان دستاربندي ڪرائي هئائون.

سندن همعصر علمائن ۾ بر گزيده بزرگ حضرت مرحوم مولانا شاه اسدالله صاحب ٽکڙائي ۽ مرحوم مولانا مولوي حاجي حافظ لعل محمد صاحب متعلوي ۽ مرحوم مغفور خليفو مولوي حاجي عبداللطيف صاحب حيدرآبادي ڪين وقت بوقت فقہ جي تحريرن ۽ بحث مباحثن ۾ داد ڏيندا هئا.

سندن مدرسو هن وقت بہ بحمده تعاليٰ سندن ٻن فرزندن هر هڪ مولانا مولوي احمد صاحب ۽ مولانا مولوي عبدالله صاحب جي اهتمام ۽ انتظام هيٺ بخوبي هلي رهيو آهي. سندن ڪتبخاني ۾ قريبن 600 جلد هر هڪ فن ۾ مختلف مصنفن جا موجود آهن.

آخر ڪار بحڪم (ڪل نفس ذائقتہ الموت) ماه ذوالقعده 1335 ه جي آخري هفتي ۾ فالج جي بيماريءَ ۾ مبتلا ٿيا، سندن اها بيماري ڇئن مهينن تائين هلي ۽ ڇپاڻ مورخہ 4 _ ماه ربيع الاخر 1336 ھ روز جمعہ سحور جي وقت هن دار بي بقا مان انتقال فرمايائون. انا لله و انا اليہ راجعون.

سندن وفت تي، وقت جي علمائن ۽ شاعرن چند قطات تاريخ تصنيف ڪري موڪليا هئا جن مان هت فقط هڪڙو قطعو تاريخ مولفہ حضرت علامہ سيد اسد الله صاحب ٽڪڙائي عليہ الرحمتہ جو (جو سندن مزار تي بہ منقوش آهي) لکيو وڃي ٿو :

تاريخ وفات حسرت آيات حضرت قبلہ مولانا الحاج محمد طالب الله ثراه وجعل الجنتہ مثواه

از رشحہ قلم مرحوم مولانا الحاج شاه اسد الله صاحب ٽڪڙائي المتخلص بہ فدا

جناب مولوي حاجي محمد محمدث مظهر
مہ برج مڪارم مطلع الانوار هلامہ
بعلم و حلم شرع و ورع تفري اوحد و اڪمل
قيام دين محب ايزد غفار علامہ
فضا.ل را ازو تحسين ، فواضل را ازو تمڪين
نجي الله سي سرور ابرار علامہ
بمقولات بي بدل ، بمنقولات بي متا
بڪشف معضلات علم گوهر بار علامہ
درينقحط الرجال آمد و جودش مغعنم از بس
دريغا رفت از ما احسن الاطوار علامہ
شنيده چون فدائي ، ار جمعي! عالم غيبي
شده واصل بحق ، رحلت گزين ، زين دار علامہ
بفضل ايزدي بادا بهين صدر نشين جنت
بہ ديدار خداوندي بود سرشار علامہ
بچارم مہ رببيع الاخر و شب جمعہ ، داخل شد
بہ جنت خلد تجري تحتها الانهار علامہ
چو استفار رفت از بهر سال وصل آن اقدس
فدا احقر رقم زد _ مخزن الاسرار علامہ

1336 ھ

تذڪره مشاهير سنڌ جلد اول 269 کان 273 تائين)

محمود مجذوب هالائي

خواجہ محمد زمان بزرگ لواري وارن جي خدمت ۾ ننڍ پڻ کان رهندو آيو ۽ سندس صحبت ۾ مجذوب الحال تي رهيو ۽ سندس وفات کان پوءِ لواري مان لڏي اچي هالن ۾ مقيم ٿيو.

هڪ دفعي خواجہ صاحب پنهنجي مرشد جي خدمت ۾ ويٺو هو تہ ڪائونس پڇيائين تہ هو محمود نالي هڪ ڇوڪرو اوهان جو مريد ، جو اوهان وٽ رهندو هو، سو هاڻي ڪٿي آهي؟ خواجہ صاحب فرمايس تہ تو ان ڪ وري ڪونہ ڏٺو آهي ڇا؟ عرض ڪيائين تہ ڪيترو زمانو ٿيو آهجي جو ان جو پتو ئي ڪونہ ٿو ملي. خواجهگ صاحب پنهنجن مجلس وارن ڏانهن منهن ڦيرائي فرمايو تہ سياڻي بهشت ۾ هنن ماڻهن کي آندو ويندو. هالن ۾ رهڻ واري زماني ۾ ماڻهو ميوا ۽ کاڌي جا قسم کڻي اچي سندس وات وٽي بيهندا هوا تہ من ڪنهن جي شيءِ مان ڪجھ کڻي کائي، پوءِ جڏهن بہ ڪنهن ماڻهو جي ڪا شيءِ کڻندو هو تہ اهي ماڻو سمجهندا هوا تہ ان جي دل جي مراد پوري ٿيندي.

جنهن سال فقير عبدالرحيم گروهڙي ميرن واري خدا آباد ڏانهن ظاهري عالمن جي مناظري لاءِ وڃي رهيو هو تہ ان سفر ۾ هالن مان حضرت مخدوم نوح جي مقبري کان اچي لنگهيو. گهوڙي تي سواري هئس، مجاورن فقير کي منع ڪئي تہ سوار ٿي نہ لنگهو پر گهوڙي تان لهي پئو تہ ايتري ۾ مجذوب محمود بہ اچي اتي پهتو. فقير صاحب مجذوب پير بائي کي ڏسي ادب کان گهوڙي تان لهڻ ٿيو تہ رڪيب جو دوال ڇڄي پيو. فقير صاحب گوڏن پر زمين تي ڪري پيو. مجاورن چيو تہ اسان منع ڪئي سون پر نہ مڃيائين ، اها ڪيس سزا ملي آهي. فقير عبدالرحيم تہ مجاورن جي گفتگو تي توجھ نہ ڪيو ، پر مجذوب فرمايو تہ ائين نہ آهي، پر عبدالرحيم گوڏا هٺي قبي کي ڊانو آهي. آزر ٿيو بہ ائين جو درياء جي پائيندڙ ۾ قبو ڊهي پيو ۽ مخدوم صاحب جي جسم کي اتان کڻائي نون هالن ۾ آڻي دفن ڪيو ويو. 13 صدي جي پهرين اڌ ۾ مجذوب هالن ۾ وفات ڪئي. (مرغوب)

مولانا پير محمد هالائي

هڪ وڏو عالم ، درس تدريس جو مالڪ ۽ مهمان نواز بزرگ هو. هالن ۾ ايندڙ درويش ۽ بزرگن جي مهمانداري ۽ خدمت گذاري ڪندو رهندو هو. هڪ دفعي خواجہ محمد زڪي ولد خواجہ محمد حنيف ولد خواجہ عبدالاحد ولد خواجہ امام محمد سعيد ولد خواجہ شيخ احمد رباني مجدد الف ثاني حج جي ارادي سان ملتان مان ٿتيندو ، هالن اچي پهتو. هالن جي آب و هوا جي لطافت ڪري اُتي ڪجھ وقت رهي پيو ، جتي مولانا پير محمد هالائي سندس خدمت ۾ ڪمر همت ٻڌي بيهي رهيو. خواجہ صاحب جي خرچ لاءِ هڪ مودي وٽان اوڌر تي سيڌو وٺي انتظام ڪندا رهيا. جڏهن خواجہ محمد زڪي هالن مان ٺٽي جي ارادي سان روانو ٿيڻ لڳو. تڏهن مولانا پير محمد دعا لاءِ استدعا ڪئي. خواجہ صاحب فرمايو ڪهڙي دعا ڪريون. مولانا پير محمد عرض ڪيو تہ مون کي اهڙي ڪشايش رزق نمصيب ٿئي، جو سواءِ ڪنهن محتاجي سپ ڪنهن مسافر کي ماني پور ڪارائيندو رهان. خواجہ صاحب فرمايو ، ٻيو بہ ڪجھ گهرجي؟ منولانا چيو، منهنجي تہ فقط اها آرزو آهي. خواجہ صاحب دعا ڪئي، پوءِ تہ مولانا تي ايڏي فراخي ٿي، جنهن جي ڪا حد ڪانہ آهي. آخر ڇمار ۾ مولانا پير محمد حج جو سفر ڪيو ۽ مڪہ مڪرمہ ۾ ئي وفات فرمائي ويو.

اهو واقعو 12 صدي جي وچ ڌاري جو آهي. خوجہ محمد ذڪي جي وفات سن 1143 ھ ۾ ٿي آهي. جنهن کان پوءِ مولانا پير محمد جي وفات جو اندازو لڳائي سگهجي ٿو. (مرغوب)

(تذڪره مشاهير سنڌ جلد ٽيون صفحو نمبر 154 کان 156 تائين)

مخدوم ابراهيم يٽي هالائي

صوفي مخدوم محمد ابراهيم تخلص خليل مخدوم احمد يٽي جي اولاد مان هڪ بزرگ ٿي گذريو آهي.

سنڌي فارسي زبان جو عمدو شاعر ۽ پونئين وقت جي شاعرن ۾ هڪ نامور شاعر ٿي گذريو آهي. علم، فضل ۽ تصوف ۾ ڏاڍو ماهر ۽ وقت جو معتقد عليہ بزرگ هو. نظم کان سواءِ سنڌي نثر نويس بہ هڪ ئي هو.

اردو ۾ هڪ ”نشتر“ نالي نناول پنهنجي زبان ۾ واقعي جي صحت جي لحاظ کان عجيب شي آهي، جنهن جو سنڌي ۾ مخدوم صاحب ترجمو ڪيو ۽ ان وقت جي سنڌي دانن سندس داد ڏنو.

مرحوم سيد اسد الله ٽڪڙائي، قاضي هدايت الله متعلوي ، رئيس شمس الدين بلبل ۽ ٻين وقت جي فاضلن، شاعرن سان طرحي مصرعن تي سندس شعر بازي يا مشاعرا رسالن ۽ اخبارن ۾ شائع ٿيندا رهندا هوا.

افسوس جو هي بزرگ انسان 4_ ربيع الاول 1331 هه جي هن ههلنڊڙ دنيا جي حياتي کان منهن موڙي، هميشه جي آرام واري حياتي کي وڃي حاصل ڪيو. سندس معاصرين مان جن بزرگن وفات تي قطعات تاريخ لکيا آهن، تن مان ڪجهه هيٺ ڏجن ٿا:

علامه فدا ٽڪڙائي

جناب حضرت صوفي ابراهيم
که برد سبقت در فضل و علم از همه اقران
فصيح و فاضل و فائق فهيم در فر فن
بحسن نظم نظامي و ثاني حسان
شنيد چو از حق ارجعي اليٰ ربک
گست از همه پيوست با خدائي يگان
ببار بارش غفران رحمتش يا رب
بحق سرور عالم شفيع انس و جان
سن وصال مکرم نجيب حق مخدوم
فدا نوشت به لوح مزار او غفران

1331 هه

ايضاله

فدا سال ترحيل آن محترم
رقم کرد ”مخدوم و الاتبار“

1331 هه

از شمس الدن بلبل مرحوم

چهارم مه ربيع الاول از شوق
همين سر الاهي گشت مکتوم
حق وصل آن خليل حق هاتف
بگفتا مقبره مخدوم مرحوم

1331 هه

از مرزا قليچ بيگ مرحوم

اي دريغا محمد ابراهيم
مرد مخدوم صوفي دوران
بچهارم ربيع الاول رفت
سوء جنت ز عالم گذران
صحبتش بس که بود روح افزا

خواستم سال فوتش از هاتف
در جوابم "بگفت او غفران"
1331 ھ

ايضاً

فکر کردم براي سال وفات
آمد آواز درد غم الم
1331 ھ

(تذکره مشاهير سنڌ جلد ٽيون صفحو نمبر 196 کان 198 تائين)

نوٽ: جيئن تہ مولانا وفائي صاحب جي ڪتاب جو ٻيو جلد نہ ملي سگهيو، سو ان ۾ آيل مواد شامل نہ ٿي سگهيو آهي.

هالا جا فارسي گو شاعر

محمد حبيب سنائي

ڊاڪٽر ايڇ آءِ سدا رنگاڻي صاحب جي ڪتاب Persion Poets of Sindh جو ٻيو ڇاپو 1987 ۾ سنڌي ادبي بورڊ طرفان ڇپايو ويو آهي. اهو ڪتاب ڊاڪٽر صاحب جي پي ايڇ ڊي جي ٿيسز تي مبني آهي، جيڪا هن بمبئي يونيورسٽي کي پيش ڪري، سال 1946ع ۾ ڊاڪٽوريٽ جي ڊگري ورتي. هن ڪتاب ۾ هالا جي ٽن فارسي شاعرن جوخصوصي احوال ڏنل آهي. انهي احوال جو آزادانہ ۽ اختصاري ترجمو پيش ڪجي ٿو.

1. آخوند محمد قاسم

آخوند محمد قاسم ولد محمود، هالاپراڻا (جنهن کي ان وقت هالاڪنڊي ڪوٺيو ٿي ويو) جو رهواسي هو. هو ارڙهين عيسوي صدي جي آخر ۽ اوڻهين صدي جي شروع ۾ شاعريءَ جي افق تي اڀريو. هو مير ڪرم علي خان ٽالپر جو همعصر هو. هن جي ديوان جي مسودي جي ڪاپي تي نائين شوال، 1240 هه / 1825ع سال لکيل آهي، جنهن مان اندازو ڪجي ٿو تہ شاعر پنهنجي لکت ان تاريخ کان اڳ پوري ڪئي هوندي. هن جي زندگي جي باري ۾ وڌيڪ گهڻو معلوم نہ آهي. هيٺيون احوال هن جي ديوان مان ڪوريل آهي.

هو سني مسلڪ وارو هو، پر ساڳئي وقت هن وٽ پنج تن پاڪن واسطي اڻ ميو پيار پاٻوه هو.

هيٺين شعر مان سندس فرزند محمود جي ڄمڻ جي سال 1222هه / 1808ع جي خبر پوي ٿي.

تاريخ تولدش خرد گفت
”محمود زهي ببخت محمود!“

شاعر کي محمد حيات نالي هڪ ٻيو پٽ بہ هو، جنهن لاءِ هن ڪجهہ شعر لکيا آهن. هڪ ملاحظہ ٿئي:

بہ ”محمد حيات“ يا ربي
دولتِ بيڪران ڪني ارزان!

هن مخدوم نوح، جيڪو سال 1505ع ۾ ڄائو ۽ 1590ع ۾ وفات ٿيو، جي ساراہ ۾ هيٺيان بيت چيا آهن:

سرِ سروران شاهِ مخدوم نوح
بہ از خلد درگاهِ مخدوم نوح
شهِ روم و ايران و توران و هند
بود هر يڪي داهِ مخدوم نوح

****

نهد بر سر و چشمِ خود هر ولي
بصد آرزو پاي مخدوم نوح
قمر وار روشن همہ ملڪِ سند
ز خورشيد سيماي مخدوم نوح

هن پنهن جي شاعري ۾ محي الدين عبدالقادر جيلاني کي پنهنجو مرشد ڪري ساراهيو آهي:

شاهِ ما غوثِ اعظم و اڪبر

هست محبوبِ حضرت رحمان

يا الهي بيمنِ محي الدين
ختم عاصي کني مع الايمان!
ڪجهه شعرن مان پتو پوي ٿو تہ هو ڪنهن وقت بيحد غريب هو. چند مصرع ملاحظہ ٿين:
از قرض دارم دل غمين، هستم ز جرم اندوهگين
بر حالِ زار بنده بين، بشنو دعا فريادرس!
برادرم از افتادگي، در فرح بخش استادگي
از قرض ده آزادگي، اي متڪا فريادرس!
هن پنهنجي جنم ڀومي هالاڪنڊي کي ٻن غزلن ۾ ڀرپور نموني ساراهيو آهي. چند شعر ڏجن ٿا
يا رب شگفتہ بادا گلزار هالہ کندي
سر سبز سايہ گستر اشجار هالہ کندي!
* * *
شيرين و خوشگواره هست آبِ هالہ کندي
يادم دهد ز ڪوثر ڪولابِ هالہ کندي!
*
يارب دعاي ”قاسم“ کن مستجاب هردم
باشند خوش هميشہ اصحابِ هالہ کندي!
هو حافظ ۽ سعدي جي شاعري جو وڏو ساراهيندڙ هو. هن انهن جي ساراهہ ۾ بہ شعر چيا آهن:
بهرِ خدا چشانم ساقي مي حقيقت
گاهي ز جامِ حافظ گاهي ز جامِ سعدي[1]
* * *
”قاسم“ تمام گيرد هر روز فيضِ معني
گاه از ڪلام حافظ گاه از ڪلامِ سعدي!
ڪن شعرن ۾ هن صاحب اهڙن عالمن ۽ استادن جي ننڊا ڪئي آهي، جيڪي پنهن جي شاگرد سان سچا نہ هوندا آهن، ڪين پورو علم نہ سيکاريندا آهن :
قلبِ استاد هر کہ رنجاند
خانہ خود خراب گرداند
* * *
”ابن محمود“ خدمت استاد
بسعادت قرين گرداند
هينين مصرع ۾ شاعر پنهنجي محبوب جي چهري کي سچ قراري ٿو، جنهن جي مدد سان هو ڏسڻ لائق ٿئي ٿو، ۽ محبوب جي چهري تي ويڙهيل پردي کي هڪ ڪڪر مثل ڀانئي ٿو، جيڪو سج کي لڪايو ويٺو آهي:
برقع از رخ بکشا چشم جهان روشن کن
مهر درميغ، مها! چند نهان خواهد بود

2. آخوند محمد قاسم ولد نعمت الله قريشي (وفات 1298 هه بمطابق 1881ع)

هي شاعر هالا پراڻا جي ملان سانوڻي قبيلي سان تعلق رکندو هو. جواني ۾ هو پائوند منشي ٿي رهيو، پوءِ هو تپيدار بہ ٿي رهيو. هو شاعري جو شوقين هو. هي حيدرآباد ۽ ٻين شهرن ۾ ٿيندڙ مشاعرن ۾ شريڪ ٿيندو هو، ۽ انهن محفلن ۾ هو پنهنجي ڪليل ۽ ظريف شعرن سان رنگيني وجهندو هو. فارسي ڪان علاوه هو عربي، اردو ۽ سنڌي ۾ بہ شاعري ڪندو هو. ان وقت جي رسالي مفرح القلوب ۾ مستقل سندس شعر ڇپبا هئا. تنهن ڪري ڪيس ملڪ جي مختلف جڳهين تان داد پيو ملندو هو.

پنهنجي نوڪري مان ملندڙ پگهار ڪيس پورو نہ پوندو هو، جيئين هن شعر ۾ لکيو اٿس:

بسکہ کم شعلم و ضرورت بیش
زیر کوہ حوائجم چون کاہ

ان ڪري هن پنهنجي علمي صلاحيتن کي ڪم آڻيندي روزگار جا ٻيا ذريعا بہ ڳوليا. هو اڪثر مهاراجائن، مير نوابن امير ين جي شان ۾ قصيدا لکندو هو، ۽ عيوض ۾ مالي مدد جو متقاضي هوندو هو. هن کي هزهائينيس مير علي مراد خان خيرپورواري طرفان بہ سو روپيہ ساليانو اجورو ملندو هو، جنهن لاءِ هن مفرح القلوب ۾ ان جو شڪريو بجا آندو هو. ان ڪان علاوه ڪيس حيدرآباد جي مير محمد حسن علي خان طرفان سٺ روپين جو انعام بہ مليو هو. ان جي شڪريہ ادائي ۾ هيٺيون شعر لکيائين:

وہ کہ هر ماہ پنج روپیہ فقد
میر صاحب مقررم فرمود

ٻڙودا جي مهاراجا جي شان ۾ لکيل قصيدي جا ڪجھ بند هيٺ ڏجن ٿا:

منکہ بي برگ و نوایم چون درخت بي ثمر
سر زدم بر بارگاهش بر امید برگ و بار
* * *
حلقہ موج تردد چون محیط آمد مرا
میخورم صد غوط در دریاي ناپیدا کنار

3. سيد غلام محمد شاه گدا (وفات 1322هه / 1904ع)

هن جي والد جو نالو سيد حسن علي شاه هو. هو هالا جي پسگردائي ۾ ڄائو هو. هن جا وڏا خراسان جا هئا، جتان هو قندار آيا ۽ پوءِ هو ميان نور محمد ڪلهوڙي جي دور ۾ هالا ۾ اچي ورسيا. هن صاحب هالا جي آخوند احمد ولد عبدالعليم ۽ حيدرآباد جي محمد روشن وٽ مذهبي، دنيوي ۽ فني تعليم ورتي. پويون صاحب مير صوبدار خان جو شاگرد هو ۽ ان جي وفات جي تاريخ گدا پنهنجي هن شعر ۾ ياد ڪئي آهي

چو استاد "روشن" بجنت روان شد
بگفت اي "گدا": 'آہ شیرین سخن' رفت

گدا جا مير حسين علي ٽالپر سان گهرا لاڳاپا هئا، جيڪو ڪيس سندس ادبي ڪوشش تي انعام بہ ڏيندو هو. ٻڌايو وڃي ٿو تہ مذڪوره مير صاحب جي ڪلڪتي مان واپسي تي، جتي هو رياستي قيدي بنجي ويو هو، محمد حسين شيرازي (جنهن سان هو جلاوطني واري وقت ۾ شناسان ٿيو هو) وٽس ملاقات لاءِ آيو. هن ان ملاقات ۾ هيٺين شعري ڳجهارت کي سلي ڏيڻ جي گذارش ڪئي.

در عدد چیزي کہ باشد پانصد و سہ در حساب
خواهم از میر معظم داور مالک رکاب

*

گر بتصحيفش درآري سبز باشد در رخش
قلبِ او مر مير را هر لحظ در زيرِ رڪاب

*

پانصدِ آن را سپارم بر عدوي ملڪ تو
سه مرا بفرست تا از عمر باشم ڪامياب

*

گدا صاحب بہ ان محفل ۾ موجود هو. هن جهڙ ۾ ئي ان جو جواب ”شراب“ ٻڌائي آقائي شيرازي کي حيران ۽ خوش ڪري وڌو. ان چار اکري لفظ جو عددي جوڙ 503 هو.

سيد گدا نہ صرف فارسي ۽ اردو ۾ شاعري ڪئي، بلڪ هو سنڌي زبان جو بہ شاعر هو ۽ ان ۾ هن جو ديوان مرتب ٿيل آهي. سندس فارسي شاعري مفرح القلوب ۾ ڇپجندي هئي.

نبي سڳورن جي شان ۾ ڪيل شاعري جا ڪجھ شعر ڏجن ٿا:

يا رسول خدا عليڪ صلواة
خاتمِ انبيا عليڪ صلواة

*

بجنابِ تو ملتجي هستند
جمله شاه و گدا عليڪ صلواة

*

هن جي شاعري ۾ روحاني رمزن کان وٺي محبوب جي ادائن جو احوال آهي. معشوق جي منهن واري تر جو ذڪر ڪجھ هن طرح ڪيو اٿس:

خال را بر رخ چو ديدم دل پريشان شد مرا
ڪافري بر صدرِ جنت پادشاهي ميڪند

گدا هڪ شعر ۾ چهري ۽ تر کي هندو ۽ مسلم جي استعاري سان استعمال ڪيو آهي.

ببين بڪعبہ رويش تو خال هندو را
ز اتفاق عجب اجتماعِ ضدين است

7 ۽ 8 جون 2006

هالا پراڻا

محمد حبيب سنائي

حيدرآباد جي اتر - اولهه ۾ سٺ ڪلو ميٽرن جي مفاصلي تي قومي شاهراهه جي پڇ ۾ هڪ شهر ورسيل آهي. جنهن کي هٽ - هنرن واري شهر "هالا" طور ڄاتو وڃي ٿو. مقامي طرح ان جو نالو مڪمل نالو هالا نوان آهي. هن شهر جي وري ڏکڻ - اولهه ۾ ٻن اڍائي ڪلو ميٽرن جي مفاصلي تي، سنڌو درياءَ جي پڪ ۾ هڪ ٻي وستي آباد آهي، جنهنکي هالا پراڻا سڏيو وڃي ٿو. هيءُ ليڪڪ انهيءَ ڳوٺ مان اوهان صاحبن سان مخاطب آهي. ڇيو وڃي ٿو ته هيءُ هالا پراڻا، ماضيءَ جي هڪ قديم تاريخي ۽ نامي گرامي شهر هالا ڪنڊيءَ جو هڪ تسلسل آهي.

نامور مورخ ۽ عالم جناب ڀيرومل مهر چند پنهنجي ڪتاب "سنڌ جي سيلاني" ڀاڱو پهريون (صفحو 144) ۾ لکيو آهي ته: هيءُ شهر سمن جي صاحبي ۾ 1422ع ڌاري ٻڌايو ويو. محترم غلام محمد لاکي پنهنجي ڪتاب " سمن جي سلطنت" (صفحو 77) ۾ سمن جي دور ۾ جيڪي اهم علمي ۽ تعليمي مرڪز ڄاڻايا آهن، تن ۾ هالا ڪنڊي به شامل آهي. مير علي شير قانع ٺٽوي پنهنجي اهم ترين ڪتاب "تحفة الڪرام" جو هڪ پورو باب هالا ڪنڊيءَ جي اوليائن، عالمن ۽ مشاهيرن جي ذڪر سان پريو آهي. هن صاحب به هالا ڪنڊيءَ کي هڪ ناليرو شهر ۽ خدا وارن جو آرام گاهه سڏيو آهي. بهرحال هن وستيءَ جي اهميت رڳو عالمن ۽ الله وارن جي موجودگي باعث ڪونه هئي، پر ان زماني ۾ منهنجي ذاتي راءِ موجب هن وستيءَ جي اهميت هتي قائم پتڻ جي ڪري به هئي، انهيءَ وقت اڄوڪي ڏکڻ سنڌ مان اتر سنڌ ڏانهن يا اُتر سنڌ مان ڏکڻ سنڌ اچڻ لاءِ هي پتڻ اورانگهڻو پوندو هو. مرزا شاهه حسن ارغون جڏهن ڄام فيروز سان وڙهي بکر ويو هو ته هتان اچي ٽپيو هو. ان کان علاوه خسرو خان چرڪس به جڏهن قندار وڃڻ لاءِ هتان درياءَ اڪرڻ لاءِ هتي پهتو هو، تڏهن کيس خبر ملي ته سندس ويري مرزا غازي بيگ فوت ٿي ويو آهي.

صدين کان جهنڊيءَ جي ڪم باعث سنڌ کي ملڪان ملڪ ناماچاري مليل آهي. هالا ڪنڊي ۽ هاڻوڪو هالا پراڻا جهنڊي جا اهم ترين مرڪز رهندا اچن.

اڳ ۾ ئي اهو ٻڌايو ويو آهي ته هيءَ ڳوٺ ڪيترن ئي اوليائن، عالمن جو آرام گاهه آهي. فارسي زبان ۾ قرآن حڪيم کي منتقل ڪندڙ غوث الحق حضرت مخدوم نوح سرور رحمت الله عليه، جيڪو اڄ ڪلهه ته مدفون هالا نوان ۾ آهي ۽ سندس پونير به هالا ۾ ورسيل آهن، پر ڄائو نپنو ۽ علمي ۽ روحاني فيض هالا ڪنڊي ۾ ڏنائين. پهريائين هتي ئي دفن ڪيو ويو. پر درياءَ جي دست اندازيءَ ڪري سندن ميت مبارڪ کي هتان ڪڍي اڄوڪي هالا نوان ۾ وڃي دفن ڪيو ويو. سنڌ تي قابض مرزا غازي بيگ، جڏهن پنهنجي آقائن، مغلن کان منهن موڙڻ شروع ڪيو، تڏهن ان وقت جي مغل شهنشاهه جلال الدين محمد اڪبر کيس سيکت ڏيڻ لاءِ پهريائين صادق محمد خان جي سربراهي ۾ فوج اماڻي، جيڪا ناڪام ٿي، وري ان عبدالرحيم خان خانان کي هت اماڻيو، اهو صاحب پنهنجي مهم جي ڪاميابيءَ لاءِ هر پير ۽ ولي جي در تي دعا واسطي آيو. روايت آهي ته ان زماني ۾ مخدوم نوح فوت ٿيو هو ۽ هڪ اهل الله، خان خانان کي صلاحيو ته هو جلد از جلد مرزا جاني بيگ جي پهچڻ کان پهرئين مخدوم صاحب جي تعزيت ڪري ۽ ڪاميابي ماڱي. چون ٿا ته ان وقت جيتوڻيڪ مرزا غازي بيگ

نصرپور جي پاسي ۾ هو، پر هيءُ خان خانان اڳوات پهتو. لکڻ وارا لکن ٿا تہ ان کان پوءِ هيءُ خان خان پنهنجي مهم ۾ ڪامياب ٿيو. (تحفة الڪرام) (صفحو 91_190).

مخدوم سرور نوح رحمت الله عليہ کان علاوه هتي ٻيا ڪيترائي نامور اولياءَ ڪرام ۽ عالم سڳورا پيدا ٿيا آهن. مخدوم عربي ڏياٽو نہ صرف ولي سڳورو هو، پر هڪ عالم هو ۽ مدرسو هلائيندو هو. ان کان پوءِ مخدوم اسحاق پٽي، مخدوم فتح الله، مخدوم احمد اول ۽ ثاني، شيخ سومار ۽ سيد ميرل شاھ وغيره بہ هتي مدفون آهن. انهن صاحبن جي تفصيلي احوال لاءِ مولانا دين محمد وفائيءَ جو ڪتاب ”مشاهير سنڌ“ ڏٺو وڃي. چون ٿا تہ هتي مدفون سيد ميرل شاھ، هرات کان آيل سيد حيدر شاھ جو پٽ هو. ۽ سنڌ جا سيد انهيءَ ميرل شاھ جو اولاد آهن.

هن ڳوٺ رڳو اوليا الله پيدا نہ ڪيا آهن، پر شاعر ۽ اديب بہ پيدا ڪيا آهن. مذهبي شاعري جي اهم ترين صنف مولودن جو موجد جناب عبدالرؤف پٽي، موزون ۽ جديد زبان ۾ غزلن جو پهريون ديوان لکندڙ جناب خليفو گل هالائي، هن سر زمين مان نسريا. ان کان علاوه چيو وڃي ٿو تہ سنڌي ۾ ڪنهن ناول جو پهريون ترجمو بہ هتي جي هڪ شخص مخدوم محمد ابراهيم پٽي صاحب ڪيو هو، جيڪو هڪ ٻي ليکڪ، شاعر، ماهر تعليم جناب مخدو محمد صالح پٽيءَ جو ڏاڏو هو. مخدوم محمد صالح پٽي (وفات 1953) صاحب شاعري، ڪهاڻي ۽ اسلامي تاريخ تي 20 کان مٿي ڪتاب لکيا يا ترجما ڪيا آهن. انگريزن جي دور ۾ هتان جو ٻيو هڪ شاعر صوفي آسومل هو. هن صاحب هڪ ديوان کان علاوه شاھ ڀٽائيءَ جي طرز تي هڪ رسالو بہ لکيو آهي. ورهاڱي کان پوءِ بہ ڪيترا رهواسي علمي ۽ ادبي ميدان ۾ پاڻ پتوڙيندا رهيا آهن. سڀ کان پهريائين ذڪر قاضي محمد عالم معصوم قريشي صاحب جو ڪجي. هن صاحب نہ رڳو هالا پراڻا ۾، بلڪ نوابشاھ ۽ جهول ۾ ادبي ادارا جهڙوڪ سنڌي ادبي سنگت جون شاخون قائم ڪرايون، پر اشاعتي ادارن جي قيام سان گڏ وڏيون مجلسون بہ ڪرايون. نوابشاھ مان نڪرندڙ رسالي ”ادا“ جا ڪافي شمارا مرتب ڪيائين. هالا پراڻا ۾ ادبي مجلسون ۽ مشاعرا ڪرايائين. مخدوم محمد اشرف پٽي، حڪيم رحمت الله پٽي، قاضي مريد علي قريشي، غلام رسول شيخ ۽ سوز هالائي جي تعاون سان هتي ادبي سنگت قائم ڪرايائين. ستر جي ڏهاڪي ۾ هڪ اشاعتي ادارو وطن پبليڪشن کولي بہ ٽي ڪتابي سلسلا ڪڍيائين. ”سنڌي ادبي سنگت“ کي هر پيري سر گرم ڪرڻ ۾ هن صاحب جو هٿ رهيو آهي. اسي واري ڏهاڪي ۾ مون کي ۽ عرفان کي همٿائي شاخ کي سرگرم ڪيائين. يونين ڪائونسل ۾ طالب المولیٰ لائبرري ۽ اپياس گهر 1989ع ڌاري قائم ڪرائڻ ۾ ثناءُ الله صدر کان پوءِ وڏ ۾ وڏ حصو قاضي محمد عالم صاحب جن جو آهي. هي اپياس گهر اڄ تائين بہ ڪم ڪري رهيو آهي. سٺ واري ڏهاڪي ۾ اڄڪلھ اين جي اوز سان واڳيل محترم گل محمد مستوئي هتي انگريزي ٽيچر ٿي آيو هو. هن صاحب هتان جي محترم عبدالرشيد قريشي، سائين خليل احمد قريشي مرحوم، حاجي يار محمد صدر ۽ ٻين جي تعاون سان ڪاروان ادب جي اشاعتي سلسلي ۾ ڪجھ ڪتاب ڇپايا ۽ بہ ٽي ادبي ڪانفرنسون ڪرايون.

هن ڳوٺ قاضي غلام محمد قريشي جهڙو خاموش علم و ادب جو سرپرست بہ پيدا ڪيو. هن صاحب سڄي زندگي ديني ۽ ادبي ادارن جي سهائتا ڪئي. تازو سندس ڪجھ تصنيفات سندن فرزند قاضي شوڪت علي قريشي صاحب جن ڇپايون ويون آهن. پر سندس خدمتون ۽ ڪاوشون تاريخ جي حوالي نہ ڪيون ويون آهن، رڳو چند خواصن جي دلين ۾ اهي دفن آهن.

هتي جو رهواسي محترم سوز هالائي نہ رڳو سنڌ جو نامور شاعر آهي، پر هڪ وڏو موسيقيءَ جو پارکو بہ آهي. هيستائين سندس شاعري جا ٻہ مجموعا ”رنگ رتا پيچرا“ ”درشن ڏارو ڏار“ ڇپجي چڪا آهن. نثر ۾ استاد محمد جمن جي حوالي سان سنڌي موسيقي تي هڪ ڪتاب ”ڪارون وس ڪيام“ ڇپيو ويو آهي. اڻڇپيل ڪتابن ۾ آتم ڪهاڻي جو هڪ ڪتاب ۽ شاعري جو مجموعو مناسب پبلشر جي انتظار ۾ آهن. سوز صاحب جا ٻہ فرزند

جناب ڪوثر هالائي ۽ جاويد سوز هالائي ٻه شاعري، ادب ۽ صحافتي ميدان ۾ پاڻ موکي رهيا آهن. سندس وڏو پٽ امتياز هڪ سنو استاد آهي ۽ موسيقي جي شعبي ڏانهن راغب آهي.

هن ڳوٺ عرفان مهدي کي ٻه جنم ڏنو آهي. عرفان 15 ورهين جي ڄمار ۾ 1979ع ڌاري هڪ اشاعتي ادارو وک وڌايو پبليڪيشن قائم ڪيو. ان اداري پاران ڏهاڪو کن ڪتاب ڇپرايا ويا. عرفان اهي ڪتاب پاڻ وڃي سنڌ جي سوين اسڪولن ۾ کپايا ها. ان کان پهرئين اسان جي اسڪول ۾ جڏهن اسان ستين جماعت ۾(1977ع ڌاري) پڙهندا هئاسون ته تڏهن هالا نوان جو سائين علي محمد ميمڻ صاحب هتي بدلي ٿي آيو ۽ اسان جو ڪلاس ماستر ٿيو. هن صاحب هڪ منڊلي ٺاهي. جنهن طرفان تقرير بازي، مضمون نويسي ۽ راندين جا مقابلا ڪرايا ويا. ان صاحب هڪ اخبار ڪڍي هئي، ۽ عرفان ۾ اشاعتي اداري جو شوق جاڳايو هو، جيڪو پوءِ چند سالن کان پوءِ عملي روپ ورتڻ لڳو. عرفان کان اتساهجي اسانجي ٻين هم ڪلاسين خالد صدر ۽ فضل قادر ميمڻ ٻه اهڙا ادارا قائم ڪيا هئا. خالد صدر سهيل صدر ۽ آفتاب پٽني ۽ نثار احمد ميمڻ جي سهائتا سان روشن تارا پبليڪشن هيٺ ٽي ڪتابي سلسلا ڇاپيا. فضل قادر ميمڻ سڳند پبليڪشن جي نالي ۾ ٻه ٽي ڪتاب ڇاپيا هئا. ان کانپوءِ اسان جي هڪ سينئر دوست محترم شيخ منير هالائي ٻه هڪ اشاعتي ادارو قائم ڪيو هو ۽ شايد ٻه کن ڪتاب ڇاپيا هُئا.

هتي مونکي ياد اچي ٿو ته عزيز منگسي صاحب ٻه هتي اچي هڪ ادارو صداءِ وطن پبليڪشن قائم ڪيو هو. ان صاحب هڪ تنظيم ٻه قائم ڪئي هئي. جنهن جا مک شريڪ هئا محترم عبدالڪريم ميمڻ (هاٺو عبرت جو تعلقه رپورٽر)، محمد صادق بهزاد ميمڻ، محترم شيخ منير هالائي ۽ عاشق هالائي صاحب. عاشق هالائي ڪيترو وقت شعرو شاعري ڪندو رهيو پر نوڪري ۾ چڙهڻ بعد شعرو شاعري کان پاسيرو آهي، ۽ اڄ ڪلهه حيدراباد وڃي وينو آهي. ساڳي طرح ثناءُ الله صدر (ثنا هالائي) صاحب ڪافي وقت شاعري ۽ علمي ۽ ادبي ميدان تي سرگرم رهڻ کان پوءِ هاڻي نوڪري ڏي ڌيان ڏئي رهيو آهي. ياد رهي ته طالب المولىٰ لائبرري جي قيام ۾ ثنا هالائي جو رول سڀ کان وڌيڪ رهيو آهي. ان کان علاوه ان لائبرري جي قيام ۾ مخدوم آفتاب احمد پٽني، مسرور احمد پٽني، ۽ علي احمد دايو جو ٻه ڀرپور حصو رهيو اهي. اڄ ڪلهه ادبي ميدان ۾ ماٺار متل آهي. ثنا هالائي جو ننڍو ڀاءُ امان الله صدر پرڙا ساهي رهيو آهي. باقي ننڍي ٿهي ڪرڪيٽ جي پويان آهن.

سياسي ميدان ۾ عرفان مهدي کان علاوه هن ڳوٺ هڪ شخص لکان دان مٺ جناب حفيظ قريشي پيدا ڪيو اهي. جنهن کي سنڌ جو ابوالڪلام سڏيو وڃي ٿو. ان کان اڳ هتي خلافت تحريڪ ۾ هتان جي رهواسين سرگرمي ڏيکاري هئي.

اندازو آهي ته هن ڳوٺ جي آبادي ڏهه هزارن کان چڙهيل آهي. انهيءَ حساب سان هي کو ڳوٺ نه پر ننڍو شهر آهي. هن وقت چار بوائز ۽ ٻه گرلز پرائمري اسڪول، هڪ بوائز ۽ هڪ گرلز هاءِ اسڪول قائم اهن. ٻنهي هاءِ اسڪولن کي تازو محترم قاضي شوڪت علي صاحب جي ڪوشش سان هاير سيڪنڊري اسڪول طور اپگريڊ ڪرڻ جو سرڪاري اعلان ٿيو آهي. قاضي صاحب جي ڪوشش سان انفارميشن ٽيڪنالاجي سينٽر ٻه قائم ٿي رهيو آهي. انهن مڙني اسڪولن ۾ منهنجي ذاتي اندازي موجب ٻه هزار کن ٻار داخل ٿيل اهن. چند سال اڳ 30 سالن کان قائم يوبي ايل بئنڪ جي برانچ بند ڪئي وئي. پوسٽ آفيس جي باقاعده افيس ڪانهي. بنيادي صحت ايڪو ڏهاڪو کن سالن کان قائم آهي، جنهن کي ٻه قاضي شوڪت علي صاحب جي ڪوشش سان رورل هيلٿ سينٽر طور اپگريڊ ڪيو ويو آهي. ڳوٺ جون گهٽيون چاليهه سيڪڙو آر سي سي بلاڪ سان ٺهيل آهن، پنجاه سيڪڙو واري ۽ پڪي سر سان جڙيل آهن. واٽر سپلاءِ جون اسڪيمون ٻه ڪافي آيون آهن. پر پوءِ ٻه ڏيڍ کان ٻه سو گهرن ۾ خودڪار پاڻي ڪڍڻ وارا پمپ لڳل آهن. اڪثر گهر گئس استعمال ڪري رهيا آهن. ٻارهن کن چانهه جون هوٽلون اهن. جتي صبح کان وني اڌي رات تائين ٽي وي تي يا ته ڪئبل جا چينل لڳايا وڃن ٿا، يا وري وي سي آر تي هندستاني فلمون ڏيکاريون وڃن ٿيون. منهنجي ذاتي اندازي موجب هر وقت انهن هوٽلن تي ٽن

ڪان پنج سون تائين ماڻهو وينل هوندا آهن. رات جي وقت اهو انگ هڪ هزار تائين پڄندو آهي. ياد رهي ته هوٽل تي هر وقت وينلن جو عمرون 15ڪان35 سالن تائين آهن. عمر جو اهو حصو ذاتي توڙي قومي ترقي ۾ وڏو ڪردار ادا ڪندو آهي. پر هي حضرت بجاءِ دل لائي پورهيو ڪري پنهنجي ذاتي يا ڪٽنب جون حالتون سڌارڻ جي، هوٽلن تي چانهيون پي، چورن تي خرچ ڪري، پاڻ کي وڌيڪ غريب بنائي رهيا آهن. ياد رهي ته انهن صاحبن جي اڪثر گهرن ۾ ٽي وي موجود آهي. چون ٿا ته پنجاب جي هر گهر ۾ هڪ ننڍڙو ڪارخانو اهي، ۽ اُتان جي اڪثريت ڪنهن نه ڪنهن ڪرت ۾ رنڀيل نظر ايندي آهي.

هتي جا رهواسي ڏهه ٻارنهن ذاتين ۾ ورهايل آهن. بهرحال اڌ ڪان وڌ آبادي ميمڻ برادري تي مشتمل آهي. مقامي سطح تي ميمڻ ڪيترن ذيلي ذاتين يا پاڙن ۾ ورڇيل آهن: ڏناڻي (عرفان مهدي جو ڪٽنب)، لالواڻي، ڪوٽار، چاڪي، پهلاڻي، ڪلگور، ڦودي، آگواڻي، ٻوراڻي (فضل قادر ۽ عاشق هالائي جو خاندان، هنن جي اڪثريت حيدرآباد ۾ رهندڙ آهن). دوداڻي (هي به گهڻي ڀاڱي حيدرآباد ۾ ورسيل آهن. پوليس علمدار بشير ميمڻ جو تعلق هن خاندان سان آهي). رناڻي (عبرت اخبار جي تعلقه رپورٽر عبدالڪريم ميمڻ جو خاندان) ۽ سنائي (هن ليکڪ جو خاندان) وغيره. بهرحال ڪجھ گهر رڳو ميمڻ طور ڄاتا وڃن ٿا. جيئن نامياري سماجي ورڪر جناب غلام حسين دودي ميمڻ جو خاندان وغيره. ميمڻن جي گهڻائي خوانده آهي ۽ واپار وڙي سان لاڳاپيل آهي. ڪافي ماڻهو سرڪاري نوڪرين ۾ به رڌل آهن. ته ڪي وري زميندراي ۽ هارپو ڪن ٿا. اسان جو سنائي خاندان زميندراي ۽ هارپو ڪندو رهيو آهي.

پٺي بزرگن جي ذات هتان جي اهم ترين ذات آهي. مقامي روايتن موجب پٺي صاحبان جيسلمير ڪان هتي لڏي آيا هئا ۽ پاڻ سان شيدي ۽ صدر آندا هئا. پٺي خاندان ٻن پاڙن ۾ تقسيم ٿيل آهن. هڪڙن کي خليفا پٺي، ته ٻين کي ميان صاحب سڏيو وڃي ٿو. پٺي صاحب پڙهيل ڳڙهيل آهن، اڪثر نوڪرين ۾ آهن. ٻنهي پاڙن جي اڪثريت حيدرآباد ۾ وڃي ويني آهي.

هالا ارباب هتان جي هڪ قديم ترين ذات آهي. مقامي طرح انهن کي ونديار به سڏيو وڃي ٿو. اڪثريت ٻني ٻاري سان رنڀيل آهي ۽ اقليت نوڪرين ۾ مشغول آهي.

هتي رهندڙ قريشي ٽن ذيلي ذاتين ۾ ورڇيل آهن. خليفي گل هالائي جا پونير ملان سانوڻي قريشي سڏجن ٿا. هي خاندان ڪافي پڙهيل لکيل آهي ۽ اڪثريت نوڪري پيشه آهي ته ڪجھ وري زميندراي وغيره سان لاڳاپيل آهن. قريشين جي هڪ ٻي ذيلي ذات قاضي قريشين جي آهي. محترم حفيظ قريشي (نامورسياستڪار)، قاضي غلام محمد قريشي(نامور عالم، اديب)، قاضي محمد عالم معصوم (نامور جاڪوڙي، اديب)، قاضي خادم (نامور ليکڪ)، قاضي منظور حسين قريشي (انگريزي زبان ۾ تاريخ جي موضوع تي لکندڙ)، قاضي محمد اعظم قريشي (اڻورچ سماجي ڪارڪن، ۽ علم دوست)، قاضي محمد شوڪت علي (عالم ۽ اديب)، مرحوم قاضي خالد مسعود، ڊاڪٽر طاهر قريشي، قاضي اميدعلي ۽ قاضي اياز قريشي هن خاندان سان تعلق رکن ٿا. هن خاندان جي ڪافي ماڻهن ورهاڱي کان اڳ ئي اعليٰ تعليم ورتي هئي. منهنجي دوست اميد علي جي والد محترم قاضي رحمت الله صاحب جن سال 1938ع ۾ بي ايس سي ۽ سال 1942ع ۾ ايل ايل بي جي ڊگري بمبئي يونيورسٽي مان ورتي هئي. هن خاندان هڪ ٻيو نرالو شخص قاضي محمد تقي به پيدا ڪيو هو. چون ٿا ته هو ورهاڱي وقت روينيو کاتي ۾ ننڍو عملدار هو. پنهنجي ذهانت جي ٻل ٻوتي تي هڪ وڏو سرمائيڪار ۽ زميندار بڻيو. ڪي مائٽ چون ٿا ته هو ڪراچي اسٽاڪ ايڪسچينج جو رڪن به رهيو هو. قريشين جي ٽين ذات مولوي قريشن جي آهي. هن خاندان عالم سگهورا ته پيدا ڪيا آهن پر هنن جي اهم دين مدرسه محمديه جو اجراءُ آهي. جيڪو 1927ع ڌاري قائم ٿيو. هن مدرسي ۾ اڄ تائين پرائمري تعليم ڏني وڃي ٿي ۽ ماضي ۾ فائينل وڙهائي ويندي هئي. هن خاندان جي هڪ فرد عبدارشيد قريشي، گل محمد مستوئي جي مدد سان هڪ اشاعتي ادارو قائم ڪيو ۽ علمي

مجلسون منعقد ڪيون. تازو هن خاندان جي هڪ فرد ڊاڪٽر عبدالحليم قريشي ياد ايام نالي ڪتاب لکي خاندان جي علمي واٽ تي گامزن ٿيو آهي. هتي ڏاڍي ڏک سان لکڻو ٿو پوي ته مذڪوره مدرسه محمديه (جنهن ۾ منهنجي خاندان جا هڙئي فرد پڙهيا آهن) پنهنجي اصلي جاءِ تان ٻي پاسي منتقل ڪيو ويو آهي، ۽ ائين ان جو تاريخي تشخص مجروح ڪيو ويو آهي.

هالا پراڻا جي سڀ کان متحرڪ ۽ سماجي تعلقات کي وڌائڻ ويجهائڻ واري ماهر ذات صدرن جي آهي. ياد رهي ته ڪجهه صدر ڪاغذ پٽن ۾ پاڻ کي ميمڻ ئي لکائيندا آهن، ويجهي سٺ ۾ انهن جو مکيه شخص حاجي الهبچايو صدر هو جيڪو پسارڪو دڪان هلائيندو هو. پر هو هڪ سنو ليکڪ ۽ عالم هو. سندس خانداني ۽ سماجي وهنوار جو نمونو اڄ به مثال طور اپنايو وڃي ٿو. سندن هڪ فرزند سائين عطامحمد صدر به هڪ اعليٰ اديب ۽ مقرر آهي. روشن تارا پبليڪشن جو خالد صدر، ڊاڪٽر رضا محمد صدر، سهيل صدر، ثنا هالائي، حنيف آخوند، گلشن صدر هن ڪٽنب جا اهم شخص آهن. هن خاندان جا اڌ ماڻهو نوڪرين ۾ ته اڌو اڌ دڪانداري ۾ آهن.

هتي جا سيد سڳورا چئن پاڙن ۾ ورڇيل آهن. پهريون پاڙو سنائي سيدن جو آهي، سائين امير حيدر شاهه جو سهرو جناب غلام شاهه نه صرف هن خاندان پر اسان جي سنائي خاندان جو مربي هو. قاضي صاحبن جي پير ۾ رهندڙ سيد صاحبان پاڻ کي لکياري شاهه سڏائين ٿا. سوزڪي اسٽينڊ جي پير ۾ رهندڙ شاهه صاحب جرار پوٽا آهن ۽ گرلز اسڪول جي سامهون رهندڙ سبز واري شاهه آهن، جن جو آخري مرد سائين سيد مگيلڏو شاهه تازو وفات ڪري ويو آهي. هو صاحب هڪ سنو شاعر ۽ مرثيه نگار هو

سيدن سان گڏ پير صاحبن جو ذڪر به ضروري آهي. ملن سانوٽي قريشي سان گڏ رهندڙ پير صاحبان سرهندي پير سڏبا آهن. انهن جي گهڻائي ڪراچي منتقل ٿيل آهي. محترم غلام شاهه جو همعصر ۽ ڳوٺ جي هڪ معتبر شخصن پير وسون جو خاندان، پيرن طور ڄاتو وڃي ٿو. ڪوٽارن جي محلي رهندڙ ۾ هڪڙا پير پاڻ کي شاهه به سڏائين ٿا. ۽ ٻيا پير خانگاهي پير سڏجن ٿا. هن محلي ۾ هڪ گهر آخوندن جو آهي. جنهن جو وڏو آخوند ولي محمد هڪ بزرگ ڄاتو وڃي ٿو ۽ تازو وفات ڪري ويو آهي. سائين آخوند يار محمد هڪ ايماندار ۽ بهترين اليڪٽريشن آهي. سندس ننڍو ڀاءُ آخوند عبدالواحد هن وقت ڊائريڪٽر نيشنل سيونگز آهي. پاڻ هڪ سگا جو سرگرم رڪن رهيو آهي.

هتي رهندڙ شيخ صاحب تعداد ۾ گهٽجي رهيا آهن. ڇو ته هو هتان لڏي حيدرآباد وسائي رهيا آهن. هي ننڍڙو ڪٽنب پنهنجي اثر رسوخ جي لحاظ کان مڃيل آهي. هن خاندان جو هڪ فرد محترم منير هالائي سالن تائين، علمي ۽ ادبي ميدان ۾ پاڻ پتوڙيندو رهيو آهي. منير صاحب جي مهربانين سان مون نئشنل ڊولپمينٽ فنانس ڪارپوريشن ۾ ٽي سال نوڪري ڪئي. خدا ڪيس وڏي ڄمار ۽ صحت عطا ڪري.

هتي رهندڙ پنيرا چون ٿا ته هو اصل ۾ مناهيجا آهن. هن خاندان سوز هالائي کي جنم ڏنو آهي، جيڪو اڄ ڪلهه هن خاندان جو وڏو به آهي. سائين جو هڪ ويجهو عزيز ڪريم ڏنو پنيرو سنڌ جي تاريخ جو وڏو ڄاڻو هو. پنيرن جي اوسي پاسي ۾ خاصخيلي سولنگي ۽ شيدي رهن ٿا. شيدين جو اڄ ڪلهه وڏو سائين پيراڻو شيدي آهي. جيڪو رٽائرڊ پرائمري ماستر آهي. پاڻ ڪهاڻيون به لکندو رهيو آهي. سولنگي صاحبن ۾ محمد خان ٽپيدار طور رٽائر ٿيو آهي. سندس هڪ ڀاءُ خادم حسين پوليس ۾ سب انسپيڪٽر آهي.

ڪجهه ڏريون نلهو ماڇين طور ڄاتيون وڃن ٿيون. هنن کان علاوه مهاڻا مير بحر به هتي رهن ٿا.

جهنڊي جا ڪاريگر اڄ ڪلهه ته پاڻ کي پٽا لکائين ٿا. پر مقامي طرح پوڙها پڪا ڪين وگهامل سڏين ٿا. محترم عبد الله پٽو ادبي ۽ سماجي سطح تي سرگرم رهيو آهي. سندن ننڍو ڀاءُ قربان پٽو به علمي ۽ ادبي ميدان تي سرگرم آهي. خادم حسين پٽو هڪ بهترين استاد آهي. پٽن جي پير ۾ پنجابي پناهگير به وڏي انگ ۾ آباد آهن

جيڪي ٽن چئن ذاتين ۾ ورڇيل آهن. هي زراعت سان گڏ ٽرانسپورٽ، ۽ لوهارڪي ڌنڌي سان لاڳاپيل آهن. هنن جي پر ۾ ڪورين ۽ ڪاسائين جا به چڱا گهر آهن.

هتي رهندڙ حجام پاڻ کي عمراڻي بروچ سڏائڻ ۾ فخر محسوس ڪندا آهن، بهرحال خالص بروچ ته هتي گبول آهن. هي بيحد اشراف خاندان آهي. اڄو اڄ پڙهيل لکيل ۽ نوڪري پيشه آهن. محمد ايوب گبول جيڪو پوليس کاتي ۾ ڊي ايس پي هو، سو سال کن اڳ گذاري ويو آهي. نوراحمد گبول ڪراچي ۾ ڪنهن بئنڪ ۾ آفيسر آهي ۽ سندس وڏو ڀاءُ محمد مشين ٽول فيڪٽري ڪم ڪري ٿو. گبول جو هڪ پاڙو بيو به آهي، جيڪو ڪڏهن هت ته ڪڏهن سڪرنڊ يا سن پاسي رهي ٿو. ٽي وي ڊائريڪٽر ادل گبول جو تعلق ان پاڙي سان آهي. ڪنيار جي هاڻ پاڻ کي پنهور سڏائين ٿا. سي چڱي به تعداد ۾ هتي رهندڙ آهن.

علمي ۽ ادبي ادارن جو احوال ته اڳي چڪو آهي، پر سماجي تنظيمن جو ذڪر به ضروري آهي. سڳا جي شاخ ويهارو سال کن هتي سرگرم رهي جنهن ۾ محترم غلام حسين ”دودو“ ميمڻ، محمد حسين سنائي، قاضي محمد اعظم قريشي، عبدالله پٽو، عبدالواحد آخوند ۽ سوز هالائي سرگرم رهيا. ان کان علاوه ٽيهارو سالن کان هلال احمر جي ننڍي شاخ به هت سرگرم آهي. هن تنظيم جو روح روان جناب قاضي محمد اعظم قريشي آهي. هي صاحب به پيرا هتان جي يونين ڪائونسل جو چيئرمين رهيو آهي. هالا پراڻا ۾ جيڪي ترقياتي ڪم ٿيا آهن. تن جي تڪميل پويان هن صاحب جي ولوڙ مکيه عنصر آهي. هلال احمر ۽ رورل ويلفيئر آرگنائيزيشن پاران پندرهن سالن کان هڪ خانگي اسڪول هتي هلي رهيو آهي. جنهن جو روح روان به قاضي محمد اعظم قريشي صاحب آهي. تازو هڪ غير سرڪاري تنظيم سنڌ هيلٿ ۽ ايجوڪيشن سوسائٽي (Sheds) جو قيام عمل ۾ آندو ويو آهي. جنهن جا سرواڻ عبيدالله صدر ۽ ڊاڪٽر زاهد صدر آهن.

مخدوم خاندان جي جناب مولوي غلام حيدر صديقي جي ذاتي دلچسپيءَ جي ڪري هالا ۽ پسگردائيءَ ۾ ڪيترا تعليمي ادارا جڙيا. انهيءَ جي نتيجي ۾ هتي خواندگي جي شرح وڌيڪ آهي. البت اهو ضرور آهي ته هتي جا پڙهيا لکيا سول سروس ۾ وڃڻ بجاءِ انجنيري، ڊاڪٽر ۽ بين شعبن ۾ وڌيڪ ويا آهن.

اسان جو ڳوٺ عمودي طرح يا زمين جي سڌ ۾ ايترو نه وڌيو آهي، پر افقي طرح ڪافي وڌيو ويجهيو آهي. گهڻ ماڻ جاين جو تعداد وڌي پيو. بي حقيقت اها آهي ته هر سال ڪل آبادي جو ڏهه سيڪڙو هتان لڏي وڃي ٿو.

(هي مضمون پهريائين ماهوار ڪينجهر جي ”منهنجو ڳوٺ نمبر“ ۾ شايع ٿيو هو. هاڻي ان کي نئين سر سڌاريو ويو آهي.)

ڪمپوزنگ ذوالفقارعلي ابڙو
28 جولاءِ 2006

* مرحوم مخدوم محمد صالح ڀٽي *

ـــــــــ ڊاڪٽر ممتاز بخاري هالائي

تعارف:-

اسان جي سڪي ستابي سنڌ ديس علم ۽ ادب، تهذيب ۽ تمدن، پيار ۽ پريت، محبت ۽ مروت جو بحر بيڪران آهي، هن جي سهڻي ۽ سُندر ڌرتيءَ اهڙن هيرن ۽ جواهرن جي هڪ اڻ ڳڻ کاڻ آهي، جنهن مان صدين کان سوين املهه ماڻڪ موتي نروار ٿيندا رهيا آهن. جن جي جوهر سنڌ واسين جي سينن کي جرڪائي ڇڏيو. اهڙن ئي سڄڻ سالڪن اڳتي وڌي پنهنجي ديس واسين ۽ پنهنجي ٻولي توڙي علم ادب جي واڌاري ۽ سڌاري لاءِ پنهنجو پاڻ پيو پتوڙيو. انهن سانگيئڙن پنهنجي سگهه ۽ سياڻپ سان هن ڌرتي تي انسانيت جي ارتقائي تاريخ جي اوسر ۾ جيڪي ڪارناما سرانجام ڏنا آهن. انهن جي قدر ۽ قيمت جو ڪوبه ڪاٿو ڪٿي نه سگهبو. اهڙن عالمن ۽ فاضلن، سياڻن ۽ سمجهدارن مان سنڌي علم ادب جو سچو خدمتگار مخدوم محمد صالح ڀٽي به پنهنجي مٽ پاڻ هو، هي سنڌ جو سپوت سون خوبين جو مالڪ ۽ درد دل رکندڙ انسان هو. هو پنهنجي ڏاتار جي ڏنل ڏات پٽاندڙ سنڌي ٻولي توڙي سنڌي علم ادب جي جاکوڙ ۾ پنهنجي جياپي جون گهڙيون گهاريندو رهيو. اهڙي نيڪ نفيس انسان پنهنجي حياتي جي مقصد کي سمجهڻ کانپوءِ هڪ پل به غفلت ۾ نه گذاريو. اهو ئي ڪارڻ آهي جو سندس نالو تاريخ پنهنجي سيني ۾ سموهي ڇڏيو آهي.

ولادت:-

مخدوم محمد صالح ڀٽي بن مخدوم محمد ابراهيم ڀٽي جي ولادت با سعادت بتاريخ 25 سيپٽمبر 1887ع مطابق 7 محرم الحرام 1305 هه تي هالا پراڻا ۾ ٿي. سندس والد بزرگوار مخدوم محمد ابراهيم ڀٽي هڪ نيڪ نفس انسان ۽ ديني علم جو وڏو ماهر ليکيو ويندو هو، جنهن پنهنجي فرزند جي ننڍ پڻ کان ئي اهڙي تربيت ڪئي جنهن اڳتي هلي پنهنجو نالو نروار ڪيو. سندس ڪيل خدمتون روز روشن جيان آهن. سندس زندگي جي ڪمن جي ڪارڪردگي جو عڪس سندس ماضي جي آئيني ۾ جهاتي پائڻ سان ظاهر ٿئي ٿو جن کان ڪوبه ذي هوش انسان انڪار ڪري نٿو سگهي.

حسب نسب:-

مخدوم صاحب جو نسب ستين پيڙهي ۾ مخدوم عبدالله سان لڳي ٿو. اهو صاحب جيسليمر جي راجپوت راجائن مان هو، ۽ سندس اصل نالو "ارجن" هو. اهو صاحب 625 هه ۾ غوث بهاءُالحق زڪريا ملتاني جي هٿ تي مسلمان ٿيو هو. ان خاندان جو تعلق سري رامچند سان آهي، هن نو مسلم خاندان سنڌ ۾ اسلامي تبليغ ۽ طريقت جي تلقين ۽ سنڌي ٻولي ۽ ادب جي خدمت لاءِ ڪافي ڪم ڪيو. سارو خاندان لڳاتار ستين صدين تائين عالم ۽ عارف، اهل الله ۽ صاحب باطن ماڻهو پيدا ڪندو رهيو. تڙ جا نڪر ۽ پير پٽورو به هن ئي خاندان جا مريد آهن.

هن خاندان تي الله تعاليٰ جو فيض عام رهيو - هڪ روايت مطابق حضرت شيخ الاسلام غوث پاڪ ملتاني مخدوم عبدالله کي فرمايو ته "تنهنجي اولاد مان انن پيڙهن کي جيڪو روبرو يا خواب ۾ ڏسندو تنهن تي دوزخ جي باهه حرام آهي،" ۽ سندس اولاد جي حق ۾ ايمان جي سلامتي لاءِ دُعا پڻ ٿيل آهي. انين پيڙهي مخدوم

عمر ولد مخدوم عبدالحميد سان وجي لڳي ٿي. جنهن 1097ھ ۾ وفات ڪئي، هن خاندان الله ۽ ان جي رسول صہ جي دين جي لاءِ بي بها خدمتون سر انجام ڏنيون.

تعليم ۽ تربيت:-

مخدوم محمد صالح پٽي پرائمري جا چار درجا پنهنجي ڳوٺ هالا پراڻا ۾ پاس ڪري انگريزي تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ 1902ع ۾ سنڌ مدرسته الاسلام ڪراچي ۾ داخل ٿيو. جتان 1908ع ۾ سنڌي فائنل جو امتحان پاس ڪيائين. 1909ع ۾ مئٽرڪ جو امتحان پڻ پاس ڪيائين. 1910ع ۾ ڪيس پوني (هندستان) جي زرعي ڪاليج ۾ وڌيڪ تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ اسڪالرشپ ملي ، پر ستت ئي سنڌ مدرسته الاسلام ڪراچي جي پرنسپال ٽي ايچ وائنس جي آڇيل نوڪري قبول ڪري درس و تدريس جو سلسلو شروع ڪيائين. 1918ع ۾ ايس - ٽي - سي جو امتحان پاس ڪيائين، 1920ع ۾ ڪيس تعليم کاتي ۾ مُلا اسڪول جو ففٽ اسسٽنٽ ڊپٽي ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر جي حيثيت سان حيدرآباد ۾ مقرر ڪيو ويو. 1922ع ۾ ڪيس سيڪنڊ اسسٽنٽ جي عهدي تي ترقي ڏني وئي. ان کان پوءِ جلد ئي ٽريننگ ڪاليج فار مين حيدرآباد ۾ هڪ استاد جي حيثيت سان ڪم ڪرڻ لڳو. جنهن کان پوءِ ڪيس ڪراچي، ٿرپارڪر ۽ نواب شاهه ۾ پڻ نوڪري جو موقعو مليو. 1927ع ۾ سنڌ سرڪار سندس خدمتون لوڪل بورڊ حيدرآباد جي حوالي ڪيون، جتي پاڻ سيڪنڊ ايڊيوڪيشنل سپروائيزر مقرر ٿيو. 1939ع ۾ ڪيس فرسٽ اسسٽنٽ ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر مُلا اسڪول ڪري رکيو ويو. وري مارچ 1941ع ۾ مُلا اسڪولن جو ڊپٽي مقرر ٿيو. 16 جولائي 1941ع تي ڊسٽرڪٽ اسڪول بورڊ ٿرپارڪر جو ائڊمنسٽريٽر آفيسر مقرر ٿيو. اٽڪل هڪ سال ڪانپوءِ 1942ع ۾ وري مُلا اسڪول حيدرآباد ۾ چارج ورتائين. اتان اپريل 1943ع ۾ نواب شاهه اسڪول بورڊ جو ائڊمنسٽريٽر آفيسر جي حيثيت سان ڪم ڪرڻ لڳو ۽ آخر اهڙي ريت حياتي جو گهڻو عرصو سنڌ جي تعليم کاتي ۾ رهي سنڌ جي سيني ضلعن ۾ تعليمي خدمتون سرانجام ڏيندي 7 مئي 1944ع تي رٽائر ٿيو.

علمي ادبي خدمتون:-

مخدوم محمد صالح پٽي جي زندگي جي احوال جي مطالعي مان اها پروڙ پوي ٿي ته پاڻ شاگردي واري زماني کان ئي علم ادب سان چاهه رکندو هو. ان وقت مدرسہ ميگزين ۾ پڻ مضمون لکندو رهيو. پر پاڻ جڏهن سنڌ مدرسي ۾ استاد جي حيثيت ۾ داخل ٿيو ته ”الاسلام“ نالي ماهوار رسالي جو ايڊيٽر ٿي ڪم ڪرڻ لڳو. انهيءَ دوران ڪيس ڪيترن ئي سرڪاري توڙي غير سرڪاري تعليمي ۽ ادبي جماعتن ۽ ڪميٽين ۾ ڪم ڪرڻ جو موقعو پڻ مليو. جن مان ”مسلم ايڊيوڪيشن سيلبس ڪميٽي“، ”سنڌي لٽريچر سينٽرل ائڊوائزري بورڊ آف ڪنٽرول“، ”ٽيڪسٽ بوڪ وومين ڪميٽي“ ۽ ”سنڌي ادبي سوسائٽي“ قابل ذڪر آهن. مخدوم صاحب کهنہ مشق اديب هو. دينيات ۽ اسلامي تاريخ سندس دلچسپ مضمون هئا. سندس ذاتي لئبرري ۾ سنڌي علم ادب توڙي ديني ادب جا معياري ۽ تاريخي ڪتاب موجود آهن. پاڻ حياتي جي پوئين پسائن تائين بہ قلم جي ڪرت کي قائم رکيو. سندس لکيل ڪتابن مان ڪن جا نالا هن ريت آهن:

1. سيدة النسا 2. صديق اڪبر 3. منهاج المومنين 4. بيبي رابع بصري 5. عروس ڪربلا 6. سقراط 7. اخلاقي جواهر 8. منصور حلاج 9. فاروق اعظم 10. واندڪائيءَ جي وندر 11. فتوحات اسلام 12. اسان جو پيارو آقا 13. المرتضيٰ 14. حيات سعدي 15. مخدوم محمد ابراهيم پٽي 16. سنڌ جي تاريخ ۽ شهريت 18. ڪيڏارو.

مخدوم صاحب جون ان کان سواءِ اڻ ڇپيل تصنيفون پڻ موجود آهن، جيڪي هن ريت آهن:

1. فقہ شريف 2. گلستان فارسي 3. حضرت عالمگير اورنگزيب 4. اسلامي تاريخ (ڇهن جلدن ۾) 5. نسب اولاد مخدوم حضرت عبدالله پٽي 6. ابيات مختلف 7. انگي حساب 8. ڪلام صالح 9. مخدوم محمد ابراهيم پٽي جو

ناول10. حڪايت الصالحين 11. نماز 12. مخدوم محمد صالح جا ذاتي خط 13. يوسف زليخا 14. سنڌي شاعري 15. ڪلام مخدوم محمد ابراهيم پٽي.

مخدوم صاحب جن جو انتخاب مطالعي ۽ ذوق سليم جو اندازو انهيءَ مان لڳائي سگهجي ٿو ته سندن لئبرري ۾ اٽڪل چار هزار ڪتاب آهن، جن مان ٻه هزار ڪن ڪتاب جنهن ۾ سيئي چپيل ۽ جلد ٿيل آهن جيڪي مختلف ٻولين ۾ اهن، سي ڊاڪٽر درمحمد پٺاڻ جن جي ڪوشش ۽ رهنمائي هيٺ سنڌالاجي کي وقف ڪيا ويا آهن. هن وقت ساڳي مهربان جي ڪوشش سان سنڌالاجي ۾ مخدوم محمد صالح پٽي ڪارنر پڻ سنواريل آهي.

شاعري:-

مخدوم صاحب 1935 کان وٺي شعر و شاعري جي ابتدا ڪئي هئي. جنهن ۾ سنڌ جي نامور شاعر ۽ اديب محمد صديق مسافر کي پنهنجو استاد تسليم ڪيائون. جنهن کان فن لطيف جا راز پروڙيندو رهيو. سندس شاعري مذهبي ۽ قومي نوعيت جي آهي. پاڻ دل سان دين جي محبت رکندڙ انسان هو. اُهوئي ڪارڻ آهي جو سندس ڪلام تي ٻه مذهب جو رنگ چڙهيل نظر اچي ٿو. سندس ڪلام جو مختصر انداز ڪجهه هن ريت آهي:

محمد شفيع الوريٰ ٻڻجي آيو _ نبين جو پڻ پيشويٰ ٻڻجي آيو.
عرب هو جهالت ۾ تاريڪ جڏهن _ نبي پاڪ نور الهديٰ ٻڻجي آيو.
هڪ ٻئي هنڌ پنهنجي اندر جو اظهار هن ريت ڪيو اٿس:
خدا ڪان پوءِ منو مرسل مِني مون لاءِ ثنا تنهنجي
صفت ۽ نعت تنهنجي وصف جي حد جي صفا تنهنجي

سندن ڪلام کي آڏو رکي جيڪڏهن چنڊ چاڻ ڪبي ته سندن سمورو ڪلام ذري گهٽ رسول پاڪ صلي الله عليه وسلم، اصحابن سڳورن ۽ اهلبيتن جي شان ۾ چيل نظر اچي ٿو.

وفات:

مخدوم محمد صالح پٽي پنهنجي پوري زندگي با ڪمال ۽ با مقصد بصر ڪندي پنهنجو پاڻ پتوڙيندو رهيو ۽ آخر 27 ڊسمبر 1953ع مطابق 19 ربيع الثاني 1373 هجري تي 66 ورهين جي عمر ۾ هن فاني دنيا مان هميشه لاءِ موڪلائي ويو. بيشڪ قدرت قانون ۽ فطرت مطابق هر نفس کي موت جو ذائقو چکڻو آهي. جيڪو آيو تنهن کي وڃڻو آهي. شاهه لطيف ڪيڏو نه چڱو چيو آهي.

اڄ نه اوطاقن ۾ طالب تنوارين
آ ديسي اُٺي ويا مڙهيون مون مارين
جيڪي جيءَ کي جيارين سي لاهوتي لڏي ويا.

ڊاڪٽر سليمان شيخ

شمشير الحيدري

پاڪستان ۾ هڪ ڪمپنيءَ پنهنجي پراڊڪٽ جي مشهوريءَ جو عنوان هنن لفظن ۾ ڏنو آهي: نالو ئي ڪافي آهي. سو، ڊاڪٽر سليمان شيخ جو نالو ئي سندس سڃاڻپ لاءِ ڪافي آهي. هو سنڌ جي سماج سڌارڪن جي پهرينءَ صف ۾ بيٺو آهي. سنڌ جي سڀ کان وڏي سماجي تنظيم سنڌ گريجوئيٽس ائسوسيئيشن سندس نالي سان نمايان آهي، جنهن کي هن پنهنجو رت ست ڏيئي مٿي آندو آهي.

منهنجو پائرن جهڙو هي عزيز دوست، پنجاهه سال اڳ، تڏهن کان منهنجو ساٿي رهيو آهي، جڏهن هو حيدرآباد ۾ ايل ايم سيءَ ۾ ڊاڪٽريءَ جو شاگرد هو ۽ آءٌ سنڌي ادبي سنگت جو سيڪريٽري جنرل هوس. هو تڏهن بہ سنڌ جي شاگرد سياست ۾ سرگرم ورڪر هو. هن پوءِ بيهوشيءَ جي شعبي ۾ مهارت حاصل ڪئي، وري چين مان اکو پنڪچر جي سکيا بہ ورتي، ۽ فوج جي ميڊيڪل شعبي ۾ ڪيترا سال ميجر جي عهدي تي رهي ڪم ڪيو. سرڪاري مقرريءَ سان، هن اوير پاڪستان ۽ لبيا ۾ خدمتون ادا ڪيون. نوڪريءَ جو وڏو عرصو هن ڪراچيءَ جي جناح اسپتال ۾ گذاريو ۽ اتان ئي رٽائر ڪيو.

هو سماجي سڌاري جو عالمي شعور رکي ٿو، ۽ سندس وڏي خوبي اها آهي تہ پنهنجي پيشي جي هزار مصروفيتن هوندي بہ، سنڌ جي سڌاڳيءَ واري ڪم لاءِ هروقت تيار رهي ٿو ۽ مختلف شهرن توڙي ڳوٺن ۾ ٿيندڙ ميٽنگن ۽ مذاڪرن ۾ وس پڄندي ضرور پهچي ٿو. پنهنجي شهر هالا ۾ بہ سندس سماجي ۽ تعليمي خدمتن جو سلسلو وسيع آهي.

ڊاڪٽر سليمان شيخ صحيح معنيٰ ۾ وڏيءَ اهليت، قابليت، صلاحيت ۽ سمجهہ وارو ماڻهو آهي. سندس طبيعت پياري، شخصيت نياري، گفتگو لزيز، تقرير دلپذير ۽ تحرير پرتاثير آهي. سنڌ جي مسئلن تي هو عقابي نظر رکي ٿو ۽ انهن جو حل وٽس موجود آهي.

هو تمام سنو لکندڙ ۽ ڳالهائيندڙ آهي. سڳا جي ساليانن ڪنوينشنن ۾ سندس لکيل ۽ ڪيل تقريرون يادگار آهن، جن ۾ سنڌي سماج جي موڙهل مسئلن جو نچوڙ ۽ انهن جا اُپاءَ ڏنل آهن. سندس چهري تي هر وقت چانيل مرڪ ۽ نرم لهجو، وٽس ٻئي کي قائل ڪرڻ جا هڪيا هٿيار آهن. هو هڪ دردمند دل جو ڏٽي ۽ دلربا شخصيت جو مالڪ آهي، ۽ سنڌ لاءِ هن محترم ماڻهوءَ جو وجود وڏي نعمت آهي. هو پنهنجيءَ جاڻ توڙي ڪم جي لحاظ کان سچ پچ تہ تمام وڏو ماڻهو آهي، جنهن جو گهر سڄيءَ سنڌ جي سيني ماڻهن جي دلين ۾ آهي.

گهڻو ڪري هر ڪنهن وڏي ماڻهوءَ کي هڪڙي صورتحال سامهون ايندي آهي. اُها هيءَ تہ سندس چوڌاري کي تمام قابل پر خاص طبقي ۽ خيال وارا ماڻهو گهيرو ڪري ويندا آهن. خود پيٽي صاحب جهڙو غير معمولي ذهين شخص بہ انهيءَ حالت جو شڪار ٿي ويو جو مبشر حسن، ڊاڪٽر رحيم، ڊاڪٽر غلام حسين، مير رسول بخش ۽ ٻين اهڙن مخلص ۽ اڪا بر دوستن کي مولانا ڪوثر نيازيءَ جهڙن قابل پر خاص خيال وارن ماڻهن ڪانئس ڌڪي ڌار ڪري ڇڏيو، جيڪي پيپلس پارٽيءَ جا مضبوط ٿنيا هئا، جيڪي سندس چوڌاري حفاظتي ڪوٽ ٻڌي بيٺا هئا، ۽ جن ڪيس ٽينءَ دنيا جو هيرو بنائي ڇڏيو هو. پوءِ پيٽو صاحب اڪيلو ٿي پيو ۽ بنياد پرستن هٿان مات کائي ويو.

سنڌ جوهي پيارو، نيارو ۽ ذهين وڏو ماڻهو ڊاڪٽر شيخ سليمان به اهڙيءَ صورتحال کان پاڻ بچائي نه سگهيو آهي، ۽ اڪثر موقعن تي ڪانئس بيوسيءَ وچان ڪڇندا رهيا آهن.

سندس دم سنڌ لاءِ پدم برابر آهي. رب پاڪ منهنجي دوست کي سدا سلامت رکي ۽ ڪيس ارادن ۽ خدمتن جي وڌ کان وڌ توفيق عطا فرمائي!

سنڌي مرثيا نويسي ۾ هالا جو حصو

مخمور بخاري

ارڙهين صدي عيسوي جي اڌ کان پوءِ سنڌي موزون مرثيي جو بنياد پيو جنهن جو مؤجد سيد ثابت علي شاهه پاڻ ان بابت چئي ٿو:

مرثيو سنڌي اڳهين هو ڪو نہ اصلي سنڌ ۾،
جي ڪو هو تا پڻ نہ هو مشهور هن پر ڪجا،
مون ڪي چئين ثابت علي هي شعر سنڌي درد ناڪ،
تون بہ سنڌي شعر ۾ ڪي چئج ماتم مرثيا.

مرثيي جي ارتقائي تاريخ مان معلوم ٿئي ٿو. تہ هي فن اول ايران ۾ اُسريو هو. ايران جو بادشاهه شاهه طهماسپ صفوي شاعرن کان فرمائش تي مرثيہ لکرائيندو هو، اهڙي ريت مرثيو ايران مان دکن، دهلي ۽ لکنوءَ ۾ پهچڻ بعد پنهنجي عروج تي پهتو. ڪن عالمن جو رايو آهي تہ مرثيو برصغير ۾ پهچڻ کان پوءِ سنڌي، ملتاني ۽ گجراتي زبانن ۾ چيو ويو ۽ پوءِ ئي اردو ۾ مروج ٿيو. سنڌي ۾ شاه عبداللطيف ڀٽائي جي سرڪيڊاري ڪي غير موزون مرثيو چيو وڃي ٿو. ابتدائي غير موزون مرثيو چوندڙن ۾ احسان فقير لانگاهه مخدوم عبدالله ننوي، سيد خبر شاهه، مولوي احمد، جيئندل فقير ۽ ٻيا شامل آهن.

لفظ مرثيو عربي اکر "رثا" مان نڪتل آهي، جنهن جي لغوي معنيٰ آهي "مرڻ واري تي روئڻ". شاعري جي اصطلاح ۾ مرثيو ان ڪلام کي سڏجي ٿو، جنهن ۾ مري ويندڙ جون خوبيون ۽ فضيلتون، درد ۽ غم سان بيان ٿيل هجن. خان بهادر محمد صديق ميمڻ مرثيي بابت لکي ٿو:

"مرثيہ" لفظ جي معنيٰ آهي اهو شعر جنهن ۾ ڪنهن بہ درد ناڪ حادثي جو ڏک ڀريل لفظن ۾ بيان ٿيل هجي. جهڙوڪ بغداد جي قتل عام ۽ ان وقت جي ٻين دلسوز واقعن تي شيخ سعدي جا ناهيل عربي مرثيا.

پراچ ڪلهه عالمگير اصطلاح موجب مرثيہ جي معنيٰ اهو رزميہ ڪلام آهي، جنهن ۾ خاص طرح ڪربلا جي واقعي بابت دلسوز بيان هجي.(2)

ڪربلا جي انهي دل ڏڪوئيندڙ سانحي کي شاعري جي هينين مختلف صنفن ۾ ظاهر ڪيو وڃي ٿو جنهن کي مرثيو چئجي ٿو:

زاري: ڪافي جي تتبع تي چيل مرثيو.

اوسارو: لوڪ گيت جي ترتيب ۾ چيل - هي مرثيو فقط عورتون پڙهنديون آهن.

سلام: غزل جي انداز ۾ چيل ڪربلا جي شهيدن جي بهادري شجاعت کي سلام پيش ڪيو ويندو آهي.

لوڙائو: هن جي لغوي معنيٰ آهي سرسان بيت چوڻ. هن جي هر بند ۾ ٽي سٽون هو نديون آهن. هر بند جا پنهنجا وزن، قافيہ ۽ رديف هوندا آهن.

بند: چئن سٽن جي مرثيي کي چوندا آهن.

اولاڻو: حضرت علي اصغر جو 9 محرم الحرام جي شام پينگهو ڪڍيو ويندو آهي. ان مناسبت سان لولي/ لوري جي انداز ۾ مرثيو چيو ويندو آهي. جنهن کي اولاڻو چئجي ٿو.

ڏوهيرو: ڏور ، قصيدو، نوحہ.

ميندي: حضرت قاسم ابن الحسن ع جي 9 محرم الحرام جي شام جو ميندي ڪڍي ويندي آهي. ان موقعي ۽ مهل جي مناسبت سان چيل مرثيي کي ميندي جو نالو ڏنو ويو آهي.
مرثيو شاعري جي جيتوڻيڪ الڳ صنف تہ ناهي، پر جنهن بہ صنف ۾ ڪربلا جو واقعو پيش ڪيو وڃي ٿو، اهو مرثيو چورائي ٿو. مطلب تہ مرثيو هڪ موضوع آهي. جيڪو محرم الحرام جي ڏينهن ۾ خاص طرح پڙهيو ويندو آهي. هنن صفحن ۾ اسان سنڌ جي قديم تاريخي، ثقافتي شهر ۽ علم ادب جي گهواري هالا جي مرثيہ نويسن جو ذڪر ڪنداسين.

احسان فقير لانگاهہ:

احسان فقير ذات جو لانگاهہ هو ۽ قادري طريقي جي مرشد سيد عبداللطيف قادري جو مريد هو. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ شاهہ جو رسالو (جلد ڏهون) ۾ لکي ٿو:
”سيد عبداللطيف قادري، شاهہ عبداللطيف ڀٽائي جي ولادت (1102هہ يا 1690) کان ستاويهہ سال کان اڳ (1664) 21075هہ ۾ وفات ڪئي. “(3)
ان حوالي جي روشني ۾ اهو چئي سگهجي ٿو تہ احسان فقير جو جنم 1050هہ کان گهٽ اڳ ٿيو هوندو جو هي صاحب سيد عبداللطيف قادري جو وڏو خليفو بہ ليکجي ٿو. هن کان وڌيڪ احسان فقير جي زندگي بابت ڪا معلومات هٿ نٿي اچي.
احسان فقير بابت علمي دنيا ۾ اهو نقطو زير بحث آهي. تہ شاهہ جو رسالو ۾ شامل سر ڪيڏارو سندس چيل آهي، هي هڪ سخت اختلافي مسئلو آهي، تنهن هوندي بہ سر ڪيڏاري جا گهڻا بيت احسان فقير جا مڃيا وڃن ٿا، جن ۾ ڪربلا جو قضيو بيان ڪيو ويو آهي. نموني خاطر احسان فقير جا ڪجهہ بيت پيش ڪجن ٿا:

ڪٽڪ ڪوفين جا چڙهيا مٿي ميرن،
پاڻي پليتن بنديو، طعام نہ ملي تن،
اج بک ارزان هئي، مٿي امامن،
وقون شهزادن. ڪوزا پيتا ڪوثر جا.
ڪويا ڪلي ڪوڏيا. جنگي سپ جوان.
اڪبر اصغر جهاد جا، ساڻن وٺ سامان،
تون ڪرتعريف تن جي. ادا ڙي احسان،
سي ڪيئن مڃين آڻ، ظالم تنهن يزيد جي.

جهيڙو ناهہ يزيد، علي جي اولاد سين،
ڪانہ پسندين عيد، حسن مير حسين ري.(4)

جيئندل فقير:

سيد جيئندل فقير سيد عبداللطيف قادري حسيني جي سامي جو فقير هو. گمان غالب آهي تہ هو احسان فقير جي دور ۾ موجود هو. هن پڻ ڪيڏاري جا بيت چيا آهن جن مان يارنهن بيت ۽ بہ زاريون (وايون) محفوظ آهن. هن جي زندگي بابت اسان کي هن کان وڌيڪ معلومات ميسر ناهي پر پڪ سان چئي سگهجي ٿو تہ هو سيد عبداللطيف قادري جي شروع ڪيل سر ڪيڏارو ڳائڻ واري سلسلي ۾ ڪيڏاري جا بيت پڙهندو هو. هت سندس ڪجهہ بيت نموني خاطر درج ڪجن ٿا.

مانجهي مل ميدان ۾، آيو قاسم شاهہ ڪاهي،

هليو حضرت حسين کان، مير موڪلائي،
هاتڪ هڪل سان وڏي، ڌرتي ڌٻائي،
ڪوريو ڪنڌ ڪلهن تان، لعنتن لاهي،
جونجهار سو جيئندل چوي، ڪوفي ڪنبائي.
مائٽ مرڪائي، شير شهادت رسيو.
*
ٻجهون ٻڌن نہ ٻاهہ سجاڻن سات ڏٺي،
آهي امام عالم جو سونهارو شاهہ،
سونهارا صاحب جا. خلقيا خاص خدا.
جين جيئندل چوي قادر ڪوڏيا.
مجي هڪ الله، رضا ورتائون رب جي.(5)
اسماعيل فقير لانگاهہ:

فقير محمد اسماعيل لانگاهہ جي زندگي بابت اسان کي ڪا بہ خبر نٿي پوي. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ پنهنجي تصنيف شاهہ جو رسالو (جلد ڏهون) جي مقدمي جي حاشيي ۾ اسماعيل فقير کي احسان فقير لانگاهہ جو پٽ ڄاڻايو آهي.

مخدوم صالح پٽي پنهنجي ترتيب ڏنل سر ڪيڏارو ۾ اسماعيل فقير جا پنج بيت درج ڪيا آهن جن کي غير موزون مرثيو چئي سگهجي ٿو. اسماعيل فقير جو ڪيڏارو بابت هڪ بيت "تذڪره شعراءِ هالا" ۾ پڻ آندل آهي. ان کان وڌيڪ سندس ٻي شاعري هٿ نٿي اچي. هت اسماعيل فقير لانگاهہ جو هڪ بيت نموني طور پيش ڪجي ٿو.

يائر ياڻيجا يائيتا. وٺان وياس يار،
هيڏانهن امام هيڪڙو، هوڏانهن هئا هزار،
چوڏس چڙهي آئيا. ڪٽڪ ڪا رونيار،
شامي، شومي ڪوفي، ڪوڙا بي حيا بدڪار،
بدوسي بدعتي، خار جي سي خوار،
آئل اسماعيل چوي. هلي هنيائين هاڪار
لرزايو لعينن کي،مانجهي مير مٽيادار،
ويهون وڍي ويرن جا، ڌڙ ڪيائين ڌار،
سيد سائو سردار. ڪامل ڪلو جهليو.(6)
مخدوم عبدالرؤف پٽي:

هالا جو هن بزرگ شاعر ۽ عالم مشهور پٽي خاندان ۾ 1628 ۾ جنم ورتو. وڏي ڪماليت جو صاحب ٿي گذريو آهي. وقت جو بادشاهہ ميان نورمحمد ڪلهوڙو سندس معتقد هو. سنڌي ۾ مولود جو مؤجد مخدوم صاحب کي چيو وڃي ٿو. هن جا ستهتر (77) مولود شايع ٿي چڪا آهن ۽ ايترا ئي مولود اڃان اڻڇپيل آهن. هن صاحب ان کان سواءِ ڪيترين ئي مداحون الف اشباع نظم ۾ لکيون اٿس، جن مان ڪن ڪن ۾ شهادت حضرت امام حسين عہ جو بہ ذڪر ڪيو اٿس. مخدوم صاحب "عاصي" تخلص ڪندو هو. سنہ 1752ع ۾ مديني پاڪ ۾ وفات ڪيائين ۽ اتي ئي دفن ٿيو.

هت اسين سندس هڪ بند غير موزون مرثيي جو نموني طور پيش ڪيون ٿا.

من اندر ماتام يارو تن يتيمن جو،
ڪربلا جي پڙ ۾ ميان الا اصل هو انجام،
ڪسڻ قريبن جو.

شهزادن شهادت جو جال، پيتو جام.
مرڻ معصومن جو. (7)

خليفو گل هالائي

آخوند خليفو گل محمد هالائي هالا پراڻا جي سانوڻي ملن مان هو. هن جو جنم 1784 ۾ ٿيو. ابتدا کان آخر تائين سموري تعليم ان زماني جي رواج موجب مدرسہ ۽ مکتب مان حاصل ڪرڻ کان پوءِ سنڌي عربي ۽ فارسي ۾ مهارت حاصل ڪيائين.

سنڌي ادب جي تاريخ ۾ خليفي گل جو نالو ان لاءِ بہ اهميت جو حامل آهي جو هن پهريون پيرو الف ب جي ترتيب تي غزلن جو ديوان جوڙيو. سندس ديوان پهريون پيرو 1855 ۾ بمبئي مان ليٿو تي شايع ٿيو. جيڪو هن پاڻ شايع ڪرايو. ان کان پوءِ اهو ديوان 1933ع ڏاري قاضي عبدالغفور پاران هالا مان ٻيو پيرو شايع ٿيو. ديوان گل جا اهي ٻئي ڇاپا هن وقت بنهہ اڻ لڀ آهن. گل 1856 ۾ مديني شريف ۾ وفات ڪئي. جتي پاڻ حج مبارڪ جي سعادت حاصل ڪرڻ ويل هو.

خليفي گل سنڌي ۾ غزل کان سواءِ ٻين صنفن تي طبع آزمائي ڪئي آهي انهن ۾ مرثيو بہ شامل آهي. هت سندس مرثيي جو هڪ بند نموني طور ڏجي ٿو.

اي ڪبوتر ڪربلا جي ڪر خبر،
ڪيترا ڏينهن ٿيا ابي کي منجھ سفر،
آ ابي لاءِ تي ڪريان رويو حشر،
۽ ابي منهنجي لڌي ڪانهي خبر،
اي پکي ڪو ڪر ابي جو مون سين حال،
تاڪ جيئرو آهي يا ڪيائين وصال. (8)

مخدوم محمد امين پکن ڏٽي.

مخدوم محمد امين پکن ڏٽي مخدوم محمد زمان رابع جي گھر 9 نومبر 1840 تي جنم ورتو. پاڻ درگاه حضرت مخدوم نوح جن جا 13 سجاده نشين هئا. مڪمل ديني تعليم حاصل ڪرڻ بعد فارسي تي مهارت حاصل ڪيائين. سندن شاعري سنڌي سرائڪي ۽ اردو زبانن ۾ مولود، مرثيي، سہ حرفي، ڏوهيڙن، بيت ۽ ڪافي جي صوت ۾ شايع ٿيل آهي.

مخدوم صاحب جن 47 ورهين جي ڄمار ۾ 29 جون 1886 تي هن فاني جهان مان لاڏاڻو ڪيو. سندن مرثيي جا ڪجھ بند هن ريت آهن.

جڏهن حسين ابن علي پيدا ڪيو پروردگار،
حڪم ٿيو ان وقت جبرائيل کي ازڪردگار،
ڏي مبارڪ مصطفيٰ کي وڃ مديني جي ديار،
لوڏيان پياري جو پينگھو نيرنيڻن واهي نار،
في الجنان نهر لبنٗ هي لال کي لولي ڏجان،

هي حسينا هي حسينا هيئن چئي كورنش كجان.

اصل كئون ب، اقطاب هو شاهه شهيدان كربلا،
’انت مني من مدعا‘ چوندو هو جنهن کي مصطفيٰ،
نور چشم و ماهرو خوش وقت چيو خير النساءِ،
مرحبا ’من دوح روحي‘ الرضا و مصطفيٰ،
هو رسول الله جو جنهن کي چون پيارو پسر،
سو حسين ابن علي شاهه شهيدان بحروبر. (9)
حاجي پريل خان ’پريل‘:

حاجي محمد پريل خان مگسي تخلص ’پريل‘ اصل پاڳناري جو وينل هو. بعد ۾ اچي هالا نوان ۾ سڪونت پذير ٿيو. پوليس کاتي ۾ ملازم هو. پر بعد ۾ نوڪري ڇڏي مخدوم محمد امين پڪن ڏٽي جو خاص خدمتگار بڻيو. پريل مرثيہ گو شاعر هو. سندس ڪلام ضايع ٿي چڪو آهي. سواءِ هڪ ٻہ مرثيو ۽ ڪجھ بيت محفوظ رهي سگهيا آهن.

حاجي پريل مگسي 1852 ۾ ڄائو ۽ هالا ۾ 1911 ۾ وفات ڪيائين ڪيس مخدومن جي خدمتگارن جي مقام ۾ دفن ڪيو ويو سندس مرثيي جو نمونو هن ريت آهي.

چاليهن ڏينهن آيا حرم قتل گاهه ۾.
تڏهن آسمان زمين هئي ماتم نگاهه ۾
ڪعبي ڪئي شڪل غرق لباس سياهه ۾
ماتم ۾ ماهه سج ٿي مري بارگاهه ۾
آل رسول ص اه تون منهن تي نقاب هو
پطرس ۽ جبريل جگر دل ڪباب هو. (10)
مخدوم احمد علي:

مخدوم احمد علي عرف غلام رسول 1868 ۾ مخدوم غلام نبي عرف ميان پنيلڻو جي گهر هالا ۾ جنم ورتو. پاڻ حضرت مخدوم نوح جي اولاد مان هو. ديني تعليم مدرسن مان حاصل ڪيائين. سنڌي ڪانسواءِ عربي ۽ فارسي جي چڱي ڄاڻ رکندڙ هو. پر ان جي باوجود شاعري فقط سنڌي ۾ ڪئي اٿس. غزل، ڪافي ۽ مرثيو اڪثر لکيو اٿس. سندس سارو ڪالم اجان تائين شايع نہ ٿيو آهي.

مخدوم صاحب 29 ڊسمبر 1938 تي وفات ڪئي. ڪيس وصيعت مطابق ڪربلا معليٰ ۾ دفن ڪيو ويو. هت مخدوم احمد علي جي مرثيي جو نمونو پيش ڪجي ٿو.

يارو ٻڌو تہ خالق اڪبر جي واسطي.
انصاف سان جواب ڏيو حيدر جي واسطي،
جابوسگاهه ٿي هئي پيهبر جي واسطي.
يا ظالمن جي برش خنجر جي واسطي. (11)
زوار مولا بخش.

زوار مولا بخش 5 جنوري 1887ع تي محمد اسماعيل ميمڻ جي گهر هالا ۾ جنم ورتو. تعليم فقط ابتدا ۾ ختابن مان حاصل ڪيائين. 1907 کان شاعري ڏانهن توجهه وڌيس ۽ مرثيو، غزل ۽ قصيدو لکڻ شروع ڪيائين. خاص طرح مرثيو گهڻو لکيو اٿس جيڪو سندس سجاڳپ پڻ آهي.

زوار مولا بخش جي مرثين جو تعداد 80 کن آهي. ۽ هر مرثيي ۾ ويهہ کان پنجويهہ بند آهن. چوڻ ۾ اچي ٿو تہ زوار لکي پڙهي نہ سگهندو هو. ان ڪري هميشہ پاڻ مرثيو چوندو ويندو هو ۽ ٻئي کان لکرائيندو هو. هالا جي هن مرثيہ نويس 27 جولاءِ 1977 تي وفات ڪئي. سندس مرثيي جو نمونو هن ريت آهي.

جڏهن ڪوفي جي مسجد ۾ ويو الله جو پيارو،
نبي جو لحمڪ ولعي علي المرتضيٰ يارو.
مبارڪ ماهہ ۾ غازي وڃائي ويو هليو وارو.
ڦريو ملجم جو پٽ ملحد، خدا ڪيو جنهن جو منهن ڪارو.
ڪٽي خنجر هنيو خارج محمد جي برادر کي،
ڪيو سجدي ۾ زخمي ان خليفي خاص داور کي.

ٿيو زخمي عبادت ۾ جناب حيدار ڪرار،
خداجي پاڪ سجدي ۾ پريو رت سان سو روزي دار،
پريو منهن پاڪ سپ سارو سڄي پيشاني تي خونبار.
حقيقت هي وڃي پهتي جڏهن ڪوفي جي منجهہ بازار،
اچي مسجد مبارڪ ۾ مڙيو انبوهہ عالم جو،
نهارئيون ٿي گهٽو بيحد پتو پيو ڪو نہ ظالم جو ،

مخدوم صالح پٽي:

مخدوم محمد صالح پٽي، مخدوم ابراهيم پٽي صوفي جي گهر هالا پراڻا ۾ 8 مئي 1889ء تي پيدا ٿيو. ابتدائي تعليم هالا مان حاصل ڪري سنڌ مدرسہ السلام مان باقي تعليم مڪمل ڪئي ۽ اتي ئي استاد مقرر ٿيو. ان بعد پٽي صاحب تعليم کاتي ۾ مختلف عهدن تي رهندي 1944 ۾ رٽائرمينٽ ورتي.

مخدوم صالح پٽي پنهنجي وقت جو بهترين اديب ۽ شاعر ٿي گذريو آهي. هن شاعري جي مڙني صنفن تي طبع آزمائي ڪئي آهي. هن جا سر ڪيڏارو ۾ چيل بيت چپيل آهن جن ۾ سانحہ ڪربلا جو پر اثر ذڪر ٿيل آهي. مخدوم صاحب جو والد پڻ پنهنجي وقت جو اعليٰ شاعر ٿي گذريو آهي، جنهنجو ڪلام محفوظ آهي پر اجان تائين شايع نہ ٿيو آهي. مخدوم صالح پٽي 27 ڊسمبر 1953ع وفات ڪئي سندس ڪيڏاري جو هڪ بيت نموني طور هن ريت آهي.

ذڪر شهادت شاهہ جو آ بحربي پايان،
ڪري سگهندو ڪو نہ ڪو موزا او ميزان،
مٿي وسايئون مينگهہ جيئن تيرن جو باران.
کهي ڪافر ڪيترا ڪيائون حملي سان حيران،
نو سونو لڳا جسم ۾ تہ بہ ساراهيئون سبحان،
هو خون جاري زخمن مان ۽ ذڪر حق زبان،
تڏهن خنجر ڪٽي خارجي هليو جلد ڪري بولان،
قبلہ رو منهن ڪري وينو سيد شاهہ سبحان،
نيت ڪر نماز جي رکن ڪيائين ارڪان،
سر ها طلب تمام ڪري ڪيو نامور نذان،

سر سجدي ۾ سلطان، ڏيئي مرڪيو محشر ماڳ ۾. (13)

محمد جمن گاجڻ:

محمد جمن گاجڻي جا وڏا اصل هالن جي لڳ ڳوٺ گجڻ جا رهاڪو هئا جنهن ڪري گاجڻي سڏبا هئا، هن ڪان وڌيڪ سندس زندگي جو احوال ميسر ناهي. هو هالا جو مرثيہ گو شاعر هو. هن جي هڪ 40 بندن جي طويل مرثيي جا ٽي بند ”تذڪراھ شعراہ هالا“ ۾ درج آهن. هت اهي ٽئي بند نقل ڪجن ٿا:

هئي جنهن جو اڄ ۾ مري شير خوار هئي هئي هئي،
ڇا انجي دل ۾ رهي انتظار هئي هئي هئي،
نہ ڪنهن جو شال مري ننڍڙو ٻار هئي هئي هئي،
جيئن ماريو اصغر سان تير بار هئي هئي هئي.

عزيزو جنهن دم اصغر کي اڄ نهوڙي نيو،
تڏهن ڇئو شاھ انتقال ماءُ روئي ڇيو،
يا شاھ عالم ڏس حال پنهنجي اصغر جو،
جو آهي پاڻي ري ٿيو بيقرار هئي هئي هئي.

هي ههڙو حال ڏسي من کو ٽئي ڪتن کي قياس،
هي اڄ ڪمال ڏسي من کو ٽئي ڪتن کي قياس،
هي لڇندو لال ڏسي من کو ٽئي ڪتن کي قياس،
جو ڏين پاڻي نا پڪار هئي هئي هئي. (14)

عيسيٰ عاجز هالائي:

محمد عيسيٰ عاجز هالائي، قاضي محمد يوسف لاکو جي گهر ڳوٺ سليم راهو ۾ 1902 ۾ جنم ورتو. ابتدائي تعليم ختابن ۽ مدرسن مان حاصل ڪيائين. 1934 کان شاعري ڪرڻ لڳو. شاعري ۾ حاجي اسحاق نانوائي ۽ اختر هالائي کان اصلاح وٺندو هو.

عاجز جو ڪلام سلام، نوحہ، مرثيو تضمين، نظم، غزل، مثنوي، رباعي، مستزاد، فرد، ڪافي، مسدس ۽ مخمس جي صورت ۾ اجان تائين ٽڙيل پکڙيل حالت ۾ اڻڇپيل آهي. هن ٿوري وقت اندر هالا ۾ سنا مرثيہ جوڙيندڙن ۾ پنهنجي الڳ حيثيت ناهي. سندس وفات ۾ 1985ع ۾ ٿي. هت سندس مرثيي جا ٻہ بند نموني خاطر ڏجن ٿا:

اڄ روزھ شهادت آ غريب الغربا جو
اڄ روزہ شهادت آ راضيءَ رضا جو،
اڄ روزہ شهادت آ بس وطن جداجو،
ڪاظم جي جگر بند جو يعني ڪ رضا جو،
اڄ روزہ شهادت آ مهمان خراسان.
جو خواهر بيڪس وئو ڇڏي گهر ۾ هراسان

اي يارو هي غم ناهي کي ڪم از غم شبير،
حضرت جي هئي پاس دم ذبح تہ همشير،

پر هاءِ رضا کان تي جلد خواهر دلگير،
ايران ۾ مسافر ڪيو ان ڪي نيئي تقدير،
تقدير خراسان ۾ رکيو پاءُ ڪي قبر ۾،
پر پيڻ جو مدفن بہ بنيو قم جي شهر ۾. (15)

مخدوم طالب المولىٰ

مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ مخدوم غلام محمد ”مغموم“ جي گهر 16 سيپٽمبر 1919ع تي جنم ورتو ۽ 11 جنوري 1993ع تي هن فاني جهان مان لاڏاڻو ڪيائين. پاڻ درگاهہ حضرت مخدوم نوح جا سترنهن سجاده نشين هئا.

مخدوم صاحب شاعري ۾ غزل، نظم، گيت ڪافي، بيت، فرد، رباعي، چؤسٽو ۽ مرثيو پڻ چيو آهي ان کان سواءِ نثر ۾ بہ پنهنجو پاڻ موکيو اٿن. سندن شايع ٿيل ڪتابن جو تعداد ٻاويهہ کن ٿيندو. مخدوم صاحب هالا جي ڪيترن ئي ادبي تنظيمن ۽ تعليمي ادارن جا روح روان ۽ سنڌي اداي بورڊ جا بہ پيرا چئرمين رهي چڪا آهن. سندن علمي، ادبي خدمتن جي اعتراف ۾ حڪومت پاڪستان طرفان کين 1965۾ تمغہ پاڪستان ۽ 1992 ۾ هلال امتياز جا اعزاز ڏنا ويا.

مخدوم طالب المولىٰ هڪ اعلىٰ روحاني رهنما، شاعر، اديب سان گڏوگڏ هڪ مدبر سياستدان پڻ هئا. پاڻ پاڪستان پيپلز پارٽي جا باني ميمبر ۽ ان ئي پليٽ فارم تان پاڪستان قومي اسيمبلي جا چونديل عوامي نمائنده رهيا. هت سندن مرثيي جا بہ بند نموني طور ڏجن ٿا.

عزيزو مرهم زخم جگر نہ ٿيندو ڪڏهن،
ڪنهن کان چاره داغ پيپر نہ ٿيندو ڪڏهن ،
هي درد اهڙو آ جو بي اثر نہ ٿيندو ڪڏهن،
هزار صبر ڪري ڪوئي پر نہ ٿيندو ڪڏهن
امام دين کان چشم وچراغ ٿئي ٿو جدا
جواني علي اڪبر جو باغ ٿئي ٿو جدا.

تلف جڏهن ٿي شہ خوش خصال جي دولت،
لُٽي عدو يا بدر ڪمال جي دولت،
تباهہ ٿي نبي زوالجلال جي دولت،
ملي آ خاڪ ۾ زهرا جي لعل جي دولت،
نہ جان تن ۾ نہ بينائي چشم تر ۾ رهي،
نہ سا خوشي شع دنيا ودين جي گهر ۾ رهي. (161)

نور علي:

نور علي نالي هڪ شاعر جو هڪ مرثيو هٿ اچي سگهيو آهي. البت ان جي زندگي بابت پڪ سان ڪجهہ بہ چئي نٿو سگهجي. گمان غالب آهي تہ نور علي جو مڪمل نالو سيد نور محمد شاهہ آهي. نور علي تخلص ڪندو هو. ويجهڙائي واري دور ۾ وفات ڪري ويو آهي. جيئن تہ هي هالا جو مرثيہ گو شاعر هو. ان خيال سان اسان هت هٿ آيل هڪ مرثيي جا ٽي بند نموني طور ڏيون ٿا.

شال ڪنهنجو نا مري پٽ نوجوان

شاه جو پٽ جهڙو اڪبر پهلوان
موت اهڙي پٽ جو آهي ڪُک جو ڪان
داغ اهڙو آهي جنهن ڪئون الامان
پٽ مري ۽ پير ئي جيئرو رهي
ناهي ممڪن داغ اهڙو ڪو سهي.
نوڪري راوي هي احوال خليل.
راه حق ڪيائين تي قربان اسماعيل،
تڏهن اکيون ڪئين بند با حال عليل.
پر ڏسو هيءُ شاه جو صبر جميل،
ٽيو ڪسي راه حق فرزند فدا
سر سجده شاهہ ڪيو شڪر خدا.
ٽيو جدا يوسف جڏهن يعقوب ڪان،
تي رنو يعقوب با آه وفغان،
هئا اگر يعقوب کي فرزند گهڻان،
۽ نہ يوسف ٿيو قتل اکين اڳيان،
پر ٿيو سامهون شاه جي دلبر قتل.
ڇا ڪري بلبل ڏسي ڪرندو وجي گل.(17)

سيد مگيل شاهہ:

سيد مگيلڻو شاه سبزواري تخلص مگيل 1952ع ۾ هالا پراڻا ۾ جنم ورتو. سندس وڏو ڏاڏو سيد ميرڪلان شاهہ حضرت قلندر شهباز سان گڏ سنڌ ۾ آيو هو. سندس شجرو حضرت امام موسيٰ ڪاظم سان ملي ٿو.

مگيل شاه سنو شاعر هجڻ سان گڏوگڏ بهترين خوشخط پڻ هو. هو علم حڪمت، رمل، نجوم، ڪيافہ، روحانيت ۽ جعفر ۾ جاڻ رکندڙ هو. هن شاعري جي مڙني صنفن تي طبع آرمائي ڪئي آهي. پر خاص ڌيان مرثيي تي ڏنو اٿس. پاڻ ڪجھ عرصو اڳ وفات ڪري ويو. سندس سمورو ڪلام اڻڇپيل آهي. سندس مرثيا، نوحہ ۽ سلام هالا ۾ پڙهيا ويندا آهن. هن وقت هٿ آيل سندس مرثيي جو هڪ بند نموني طور ڏجي ٿو.

اول بسم الله سان ڪريان شورع ٿو هي حقيقت آهہ،
سيئي تعريف رب جي جنهن بنائي ساري خلقت آهہ،
ازبعد خدا حضرت محمد (ﷺ) جي رسالت آهہ،
رسالت جو اجر آل محمد سان مودت آهہ،
مگر امت رسالت جو ڏنو اهڙو اجورو هئي
شجر ڪائي ڪيئون باغ نيب ويران سمورو هئي. (18)

اسان پنهنجي هن مختصر مطالعي ۾ هالا جي مرثيہ نويس شاعرن جو تذڪرو ڪيو آهي. سنڌي ادب ۾ ڪن ٻين موضوعن وانگر هن موضوع متعلق ڪو گهڻو ڪم نہ ٿيو آهي. ڪيترا اهڙا مرثيہ نويس شاعر آهن جن جي مرثين جا بياض قلمي حالت ۾ موجود آهن تہ ڪن جا مرثيہ ڏاڍي شوق سان پڙهيا ۽ ٻڌيا وجن ٿا. پر اهڙو ذخيرو ٿوري تعداد ۾ ڪنهن هنڌ يڪجاء ٿيل آهي ۽ بلڪل ئي نہ شايع ٿيل آهي.

هالا جي ذڪر ڪيل هنن مرثيہ نويسن کان سواءِ محمد رمضان اولياءؒ، حسين بخش ميمڻ، فتح محمد شيخ، محمد اسماعيل ميمڻ، سيف بخاري تنها، نور علي سمون، اياز احمد اياز، جاويد سوز هالائي ۽ خان محمد ميمڻ پڻ سانحہ ڪربلا جي ڏکوئيندڙ واقعي بابت نوحہ، قصيدا، سلام چيا آهن.

حوالا:

1. خان بهادر محمد صديق ميمڻ، سنڌ جي ادبي تاريخ، ص134 انسٽيٽيوٽ آف سنڌ الاجي 2000
2. ساڳيو 136
3. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، شاهہ جو رسالو - رسالي جو ڪلام (جلد ڏهون) ص29، علامہ قاضي رسالو تحقيقي رٽا ۽ اشاعت حيدرآباد سنڌ 1996ع
4. مخدوم صالح پٽي، سرڪيڏارو، ص 10_12، ناشر محمد امين ۽ محمد اشرف پٽي، بارِ دوم
5. ڪيڏارو، ص 43_42
6. ڪيڏارو، ص 48
7. مرزا عباس علي بيگ (ترتيب) ڪليات ثابت علي شاهہ، ص 15، اسلامڪ ڪلچر اينڊ ريسرچ سينٽر ڪراچي.
8. مرزا امام علي بيگ سنڌ مرثيا نويسي جو تحقيقي جائزو، ص 263، پي ايچ ڊي لاءِ تحقيقي مقالو (اڻڇپيل) 1995
9. پروفيسر محبوب علي چنہ (مرتب) ڪليات امين، ص 208_ 207، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو 1990ع.
10. مخدوم طالب الموليٰ، درناياب عرف ياد رفتگان، ص43، سنڌي ادبي بورڊ 1994ع
11. ڪليات ثابت علي شاهہ، صہ 34
12. بياض مولا بخش قلمي: مخمور بخاري.
13. ڪيڏارو صہ 140_139
14. سليم هالائي، تذڪره شعراءِ هالا، صہ 29، آفتاب پرنٽنگ پريس حيدرآباد 1944ع
15. بياض عيسيٰ عاجز هالائي قلمي : مخمور بخاري
16. سنڌي مرثيا نويسي جو تحقيقي جائزو، صہ 361
17. ساڳيو صہ 359
18. ساڳيو صہ 379

ڪمپوزنگ برڪت علي شيخ

قاضي معصوم هالائي

محمد حبيب سنائي

21 جولاءِ 1991ع، هڪ اهڙو ڏينهن آهي، جنهن تي اسان کان اهڙو شخص هميشه لاءِ موڪلائي ويو، جنهن هميشه علمي ۽ ادبي ادارن جي قيام ۽ سارسنڀال ۾ پاڻ پتوڙيو. پر افسوس ته ڪيس جيئري توڙي هاڻي مرڻ بعد اها مڃتا نه ملي آهي، جيڪا پنهنجي ڪاوشن جي سلسي ۾، هو اسان کان لهڻي. انهيءَ شخص جو نالو آهي قاضي معصوم هالائي.

سال 1935ع ڌاري هالاپراڻا جي قاضي قريشي خاندان ۾ جنم وٺندڙ هي پيارو انسان، ساري زندگي سنڌي ادبي سنگت جي شاخن قائم ڪرڻ، لائبررين قائم ڪرڻ، ۽ ڪتاب شايع ڪرائڻ ۾ لڳو رهيو.

تعليمي لحاظ کان هن سنڌي فائينل پاس ڪري، زراعت ۽ باغباني ڪورس ۾ داخلا ورتي، پر ان ڪورس ڪرڻ بعد هن اچي ريڊيون جي انائونسري ڪئي، جيڪا ڪيس راس نه آئي. 1954ع ڌاري نوڪريءَ جي سلسي ۾ وڃي نوابشاه وسايائين. انهيءَ وچ ۾ سندس علم و ادب سان پيچ پئجي چڪو هئو. ورهاڱي بعد سنڌي ادبي سنگت جي قيام جي سلسي ۾ جن شخصن ڪوششون ورتيون آهي، انهن مان هڪ قاضي معصوم هالائي به هو. ان ڪري ڪيس سنگت جي بانيڪارن ۾ به شماريو وڃي ٿو. نوابشاه ۾ ميونسپل ۾ نوڪريءَ سان گڏ ڪا پريس قائم ڪيائين ۽ اتي موجود ان وقت جي ادبي لڏي جهڙوڪ قمر شهباز، امرجليل، عبدالحڪيم ارشد ۽ ٻين سان ويجهو ٿيو. اتي ان دور ۾ هڪ رسالو ”ادا“ نالي نڪتو، جنهن ۾ پاڻ سب ايڊيٽر تي ڪم ڪيائين.

بهرحال روزگار سانگي ڪيس سانگهڙ ڏي اچڻو پيو. جتي جهول شهر ۾ سندس ڪوشش سان، ون يونٽ جهڙي ڪهري دور ۾ ڪيترائي سنڌ سطح جا ادبي ميڙاڪا ٿيا. اتي سندس ڪوشس سان سنڌي ادبي سنگت جي شاخ قائم ڪئي ويئي، جنهن جو پاڻ ڪيترا سال سيڪريٽري تي رهيو. گڏوگڏ مقامي ادب دوست ساٿين جي ڪوشش سان جهول ۾ هڪ لائبري به قائم ڪرايائين، جا اڄ به علمي اجايلن جي اساٽ پئي اجهائي.

پنهنجي اصلي ڳوٺ هالا پراڻا ۾ به قاضي صاحب پنهنجي علمي ۽ ادبي سرگرمي جاري رکندو ايو، جتي نه رڳو سنڌ سطح جون ڪانفرنسون ڪونايائين پر سنڌي ادبي سنگت جي شاخ 50 واري ڏهاڪي ۾ قائم ڪرايائين. طالب المولیٰ لائبرري ۽ ريڊنگ روم جي قيام ۾ نه صرف حصو ورتائين، پر مرڻ گهري تائين ان جا انچارج رهيا.

قلمي پورهئي جي لحاظ کان هو هڪ شاعر ۽ ڪهاڻيڪار به هو، مختلف موضوعن تي ننڍا وڏا مضمون به لکيائين. پر افسوس ته اڄ سندس ڪافي لکڻيون دستياب نه آهن. قاضي صاحب هڪ پبلشر به هو. هن وطن پبليڪيشن هالاپراڻا جو بنياد وجهي به ڪتاب ”حسرتناڪ زندگي“ ۽ ”دادلي“ شايع ڪرايا.

مطلب ته هن پنهنجي سڄي حياتي علمي ادبي سرگرمين ڪي وڌائڻ ۽ ويجهائڻ ۾ گذاري ڇڏي. سندس ورسيءَ جي موقعي تي سندس ذات ڪي خراج تحسين پيش ڪرڻ جو شاندار طريقو اهو آهي ته نه صرف سندس ڳڻن ڪي هميشه ڳائجي پر سندس مشن – علمي ۽ ادبي ادارن جو قيام ۽ سار سنڀال – ڪي جاري رکبو اچجي.

(روزانه هلال پاڪستان ڪراچي ۾ ڇپيل)

غزل ۽ گيت جو شاعر سوز هالائي

محمد حبيب سنائي

جڏهن هالا جو نالو اسانجي ڪنن تائين رسي ٿو ته فوري طور اسانکي اتي جي هٿ هنرن جهنڊي، ڪاشي، پيهون ياد اچن ٿا. پر هالا جي هڪ ٻي سڃاڻپ به آهي - سندس علمي ۽ ادبي تشخص.

سنڌي زبان جو سرموڙ شاعر شاهه ڀٽائي هالا جي هڪ ڪنڊ ۾ ابدي آرام ۾ آهي. مولودن جو مؤجد مخدوم عبدالرئوف ڀٽي به هن ڌرتيءَ تي پيدا ٿيو، ته سنڌي زبان جو جديد غزل گو شاعر خليفو گل هالائي به هتان جي مٽيءَ مان نروار ٿيو. مقصد ته علم ۽ ادب جا ڪيترا روشن ستارا هالا جي علم ۽ ادب واري آسمان تي تمڪندا ۽ چمڪندا رهيا آهن.

هالن جي مخدوم خاندان کي ڪير نٿو سڃاڻي؟ هو نه صرف سياسي ميدان جا سوار نه آهن، بلڪ علم ۽ ادب ۾ انهن جي حصيداري تمام وڏي آهي. سروري مخدوم خاندان جي باني عالي مرتبت مخدوم سرور نوح رحمت الله عليه نه صرف قرآن شريف جو فارسي ۾ پهريون مترجم هو، پر سنڌي زبان جو سٺو شاعر به هو. مخدوم غلام حيدر صاحب هالا ۾ تمام وڏا علمي ادارا قائم ڪيا. مخدوم طالب المولي اعلي پايي جو شاعر، اديب، موسيقار ۽ سياستڪار هو.

هڪ اندازو آهي ته هالا جو هر پنجون ماڻهو شاعر آهي، يا علم و ادب جي ڪنهن نه ڪنهن شعبي سان لاڳاپيل آهي ۽ پنهنجون خدمتون آڇي رهيو آهي. ان مردم خيز ۽ علم و ادب سان پرنور ڌرتي تي هڪ ٻيو شاعر سوز هالائي آهي، جيڪو اڄڪلهه سنڌ جي وڏن شاعرن ۾ شمارجي ٿو.

سوز هالائي هالاپراڻا جي هڪ غريب گهراڻي ۾ پيدا ٿيو. بهرحال ان جو خاندان مالي طور قلاش ضرور هو، مگر علمي ۽ تهذيبي طرح بيحد خوشحال هو. سوز صاحب جي والده ماجده کي ڀٽائي جو پورو رسالو ياد هو ۽ سندن وڏو ڀاءُ فن موسيقيءَ جو ماهر هو.

اهڙي تهذيبي ماحول ۾ جناب سوز اک کولي ۽ ڪيس ڀٽائيءَ جي شاعري ۽ موسيقي جو فن وراثت ۾ مليو. نتيجي ۾ پاڻ شاعر ٿي ويو. سندس موسيقي شناسيءَ جو اندازو هن حقيقت مان لڳائي سگهجي ٿو ته پاڻ انهن چند شخصن ۾ شمارجي ٿو جن کي ڪلاسيڪي موسيقيءَ جي مڙني باريڪين، سر ۽ تال تي دسترس حاصل آهي. سندس پنهنجي شاعري سر ۽ ردم جو انوکو امتزاج آهي، تنهن ڪري ان کي آسانيءَ سان ڳائي سگهجي ٿو.

سوز پنهنجي خاندان جو پهريون شخص آهي، جنهن پوسٽ گريجوئيشن تائين تعليم حاصل ڪئي آهي. پاڻ سنڌي فائينل امتيازي نمونو پاس ڪيو. وڌيڪ پڙهڻ جي سگهه نه هئي، سو نوڪري لاءِ هٿ پير هنيائين. مگر ناڪام رهيو. سو پيٽ گذر لاءِ هن مزدوري ڪرڻ شروع ڪئي. بهرحال هن پڙهائيءَ جو ڪم جاري رکيو. پراڻن هم ڪلاسين جي مدد سان هن انگريزي سکي، ۽ ائين خانگي اميدوار جي حيثيت ۾ امتحان ڏيندو رهيو. ۽ آخر ۾ ايم اي سنڌي ۾ پاس ڪيائين. ان دوران ڪيس روينيو کاتي ۾ نوڪري ملي ويئي. جتان پاڻ چند سال اڳ ريٽائر ڪيو اٿائين. ۽ هن وقت وڪالت جي پيشي سان لاڳاپيل آهي. ائين چئجي ته سوز هڪ وڏو جاکوڙي شخص آهي.

پاڻ پهريون شعر ان وقت لکيائون، جڏهن سندن عمر ٻارهن سال هئي. باقاعده شاعري ويهين صدي جي ستر واري ڏهاڪي جي وچ ۾ شروع ڪيائين. ائين هڪ وڏي عرصي کان هو شعرن جي گلن سان فضا کي معطر ڪري رهيو آهي. 1981ع ڌاري سندس پهريون شعري ڳٽڪو ”رنگ رتا پيچرا“ شايع ٿيو. ٻيو مجموعو ”درشن ڌارو ڌار“ سال ۾ مارڪيٽ ۾ پهتو .

سوز صاحب پاڻ کي رڳو شاعري تائين محدود نہ ڪيو آهي. هو نثر ۾ بہ پنهنجون ڪاوشون ڪندو رهي ٿو. چند مهينا اڳ سندس نثري ڪتاب ”ڪارون وس ڪيام“ ڇپيو آهي. جنهن ۾ هن استاد محمد جمن جي شخصيت، فن، همعصرن ۽ دؤر تي لکيو آهي. يقينن اهو ڪتاب موسيقيءَ جي تاريخ سان دلچسپي رکندڙن لاءِ اهم دستاويز آهي. ان کان علاوه هو مختلف گائڪن، سازندن وغيره تي سوانحي خاڪا بہ لکي انهن کي تاريخ جي صفحن ۾ محفوظ ڪندو پيو وڃي. گڏوگڏ هو پنهن جي آتم ڪٿا بہ لکي رهيو آهي، اميد تہ اها بہ اهم دستاويز ثابت ٿيندي.

ڪافي عرصي کان هو غزلن کان وڌيڪ گيت لکي رهيو آهي. ان جي جواز ۾ هن مون کي ٻڌايو تہ ”اڪثر ڏٺو ويو آهي تہ جديد غزل موسيقي سان پنهنجو رشتو ٽوڙي رهيو آهي. پر گيت اڄ بہ پنهنجي خوبصورتين ۽ رنگينين ساڻ موسيقي سان ڳنڍيل آهي، جهڙو هو اڳي هو. پاڻ اهو اجان وڌيڪ ردمڪ ۽ مترنم ٿي پيو آهي. نہ صرف ايترو پر گيت پنهنجي روايتي ۽ ڪلاسيڪي قدرن ۾ پاڻ سان سلهاڙي رکيو آهي. هن جي مقبوليت ۾ روز بروز اضافو ٿي رهيو آهي. ۽ ٻي هر صنف هن سان مقابلو نہ پئي ڪري سگهي. نون نون تجربن واسطي گيت تمام عمدي صنف سخن آهي.، ڇو تہ ان ۾ سر ۽ ردم تمام گهڻو آهي. اسان موسيقي پسند شخص آهيون، ۽ شاعريءَ کي بہ موسيقي جي حوالي سان سجاڳون ٿا. انهيءَ ڪري گيت منهنجي من پسند صنف ٿيندي وڃي. هونئن بہ چوڻ وارا چون ٿا تہ منهنجي غزل مٿان گيت جو اثر وڌيڪ آهي.

سوز صاحب نہ صرف سنڌي ۾ پر اردو ۾ بہ ڪافي لکيو آهي، ڪافي غزل ۽ گيت اردو ۾ منظوم ترجمو ڪيا آهن. هن پنهنجي شاعريءَ جو دروازو هميشہ کليو رکيو آهي. هاڻي هن جي اڱڻ تي بہ گلاب جا گل ٽڙيل آهي، جيڪي ڪوثر ۽ جاويد جي روپ ۾ خوشبو ڦهلائي رهيا آهن.

sanaihabib@yahoo.com

حميد شهيد هالائي

محمد حبيب سنائي

هالا جي هڪ اهم ترين سڃاڻپ اها به آهي ته هالا ۾ رڳو شاعر نه پر پورا شاعر گهراڻا رهندڙ آهن. ٻين لفظن ۾ ائين چوان ته شاعري جڻ ڪن خاندانن ۾ ورثي طور ملندي آهي. پر اهم ڳالهه اها آهي ته ڪافي ابن شاعرن ان پيشي کي دل جي ترنگ سان قبوليو آهي، ۽ ان ميدان ۾ محنت ڪري پنهن جو مقام پاڻ بنايو آهي. اسانجو پيارو سائين حميد شهيد هالائي به ابن شاعر آهي. پر شاعريءَ ۾ سندس مقام ۽ لهجو پنهنجو ئي تراشيل آهي، جيڪو کيس انفرادي حيثيت ڏياري ٿو.

جيتوڻيڪ هو ماضيءَ ۾ عروضي شعر گهڻا لکندو رهيو آهي ۽ طرحي مشاعرن جو به اهم شاعر رهندو اچي، پر سندس طرحي غزل به عام طرحي شاعرن جي ڀيٽ ۾ منفرد لڳندا آهن. هڪ ته هنن جي غزلن جا موضوع هتان جا ئي آهن، نڪي ڪي ٻي ديس جا، جيئن رواجي عروضي ۽ طرحي شاعري ۾ لڳندو آهي. ٻيو ته سائين حميد جي شاعري ۾ فارسي لفظن سان گڏ تز سنڌي لفظ جو واهپو وڌيڪ ملندو آهي.

جيتوڻيڪ سنڌي ٻوليءَ ۾ شاعري جام لکي پئي وڃي، پر ان ۾ سني شاعريءَ جي حصيداري بنهه گهٽ آهي. ان حوالي سان سائين حميد جي شاعريءَ ۾ نه رڳو موضوعي نواڻ آهي. پر اها فڪري گهرائپ توڙي ظرافت سان ڀرپور آهي. چند سال اڳ حميد شهيد هالائي جو شعري مجموعو ”پيار جا پوپٽ ۽ چاهت جا گلاب“ جي صورت ۾ اسان لاءِ سرهائي ۽ سوچ جو سامان کڻي آيو هو. اميد ته هو وري به اسان پنهنجا پال پلائيندو.

اسان جي اڪثر شاعرن ۽ اديبن جي ٻين عام ماڻهن توڙي ٻين پروفيشنلز سان روش ڏاڍي انوکي هوندي آهي، ۽ هو پاڻکي ڪا ٻي جهان جي مخلوق پيا سمجهندا اهن. لاشڪ هو لافاني يا آفاقي هنر جا رکوالا هوندا آهن، پر ان جو مقصد اهو نه آهي ته ٻي خلق تڇ آهي. اسان جي هن شاعر جو سڀاءُ ۽ ورتاءُ به بيحد شفيق ۽ شانائتو آهي. دل پئي گهرندي آهي ته ان جي محفل مان نه اٿجي ۽ هوند سندس ڪارائتا گفتا پيا سڻجن ۽ سنيالجن.

حميد صاحب نه رڳو سريلو شاعر آهي، پر منهن جي نظر ۾ هو ڪامياب والد پڻ آهي. ماشاالله سندس سڀ اولاد پڙهيو لکيو آهي. ٻين لفظن ۾ ائين ڪڻي چئجي ته سائين جو گهر انجنيئرن ۽ ڊاڪٽرن سان ڀريل آهي.

سائين پاڻ به ڪافي پڙهيل ڳڙهيل شخص آهي ۽ جيڪر چاهي ها ته گڙنگ ڪامورو بنجي پوي ها، پر هن هميشه استادي پيشي کي قبوليو ۽ ڪامورو بنجڻ وارين آڇن کي رد ڪيو. سائين ڪجهه سال اڳ هڪ تجارتي علم ڏيڻ واري ڪاليج جي پرنسپال طور رٽائر ٿيو آهي. ۽ اڄ ڪلهه هو ڪل وقتي علم و ادب سان واڳيل آهي. يا ڪڻي ائين چئجي ته پنهنجي خانداني پيشي سان لاڳاپيل آهي. نه صرف سندن والد محترم جناب اختر هالائي هڪ اعليٰ شاعر هو، پر سندن هڪ ڀاءُ محمد يعقوب انيس به سنو شاعر آهي. سائين جو مربي پٽ عمر اختر جيتوڻيڪ هن وقت ڪل وقتي انجنيئر بنيل آهي پر مون کي معلوم آهي ته هو پنهن جي شاگردي واري دور ۾ هڪ وڏو علم دوست ۽ ادب جو پڙهاڪو رهيو آهي. شايد اڳتي هلي ان ۾ خانداني شوق منتقل ٿي پوي.

عرفان مهدي

محمد حبيب سنائي

اسانوٽ عام طور عرفان مهدي جي سڃاڻپ صرف قومپرست سياستڪار ۽ بي بها مقرر طور آهي. پر آئون سمجهان ٿو ته هو رڳو سياستدان نه هو. ان ڪان به وڌيڪ هو هڪ ليکڪ ۽ جاڪوڙي پبلشر به هو. ڪافي ورهيه سنڌي ادبي سنگت شاخ هالاپراڻا ساڻس هڪ رهاڻ رچائي هئي. مون ان زماني ۾ هڪ مختصر مضمون سندس متعلق لکيو هو، جنهن ۾ هن جي اوائلي ادبي سفر جو احوال شامل هو. آئون سمجهان ٿو ته عرفان جي شخصيت کي سمجهڻ ۾ هي مضمون مدد گار ٿي سگهي ٿو. ان ڪري اهو مختصر ليک هيٺ ڏجي ٿو.

****

هيءَ ان زماني جي ڳالهه آهي جڏهن آئون ستين درجي ۾ پڙهندو هوس. ياد پويم ٿو ته اهو سال 1978 هو. اسين معروضي حالتن کان بي خبر ڏاڍو خوش هوندا هئاسين. خوشيءَ جو هڪ سبب اهو به هو جو ان درجي ۾ ٽيڻ لاءِ اسانکي ڪنهن وڏي امتحان مان گذرڻو ڪونه پيو هو، جنهن جا ڊپ اسان جا اڳيان مائٽ شاگرد ڏيندا رهندا هئا. منهنجو هڪڙو هم ڪلاسي، قد جو وچڙرو رنگ گورو ۽ وٽندڙ گول چهري وارو هو. همراهه کي اداڪاري جو شوق هو، سو سدائين پيو فلمن يا ڊرامن جا ڊائيلاگ ورجائيندو هو. منهنجي ساڻس جيتوٽيڪ پڪي دوستي ڪين هئي، ڇو ته هو اسان جي ذات وارن مائٽ شاگردن کان، ائين چئجي ته جيلئس Jealous هو- اسين پنهنجي ذهانت جي بل بوتي تي استادن جا منظور نظر جو هئاسون. هي ايڏي اداڪاري ڪرڻ کان پوءِ به ايترو ڏيان نه پيو حاصل ڪري سگهي. جنهن جي حاصلات جو خبط ڪيس اڃا توڙي آهي. بهرحال ڳالهه پئي ڪيم ته ساڻس پڪي دوستي نه هئم، پر پوءِ به جڏهن ڪو پيرڊ فارغ هوندو هو، ڪلاس وارن جي ٽهڪن ۽ ڳالهين جا آواز ڪمري ۾ گوڙ جي شڪل اختيار ڪندا هيا، تڏهن هي فل اسڪيپ پنن جو ذري گهٽ ٿهو ساڻ کڻي اچي پوئين بينچ تي وارد ٿيندو هو. همراه نهي نڪي پنهنجو تازو لکيل ڪو ڊرامو ٻڌائڻ شروع ڪندو هو، ۽ مڪالمن جي ادائگي سمي اداڪاريءَ جا جوهر به پيو ڏيکاريندو هو. ڪاش! سندس اهي ڊراما محفوظ هجن ها! ان وقت پيش ٿيندڙ سنڌي ٽي وي TV ڊرامن ۽ فلمن جو چربو هوندي به اهي ڊراما ان حد تائين ساراهه جوڳا هئا، جو اهي جاگيردار دشمن هئا. اها موجود سدا موجود دشمني يعني Anti-Status Quo واري اخلاقيات اڄ به همراهه جو شيوو رهندي پئي اچي.

۽ هاڻي 1979ع جي آخرڏاري ۽ 80 جي شروعاتي زماني جي ياد جا ڪجهه اولڙا.

اهو منهنجو هم ڪلاسي، جنهنجو ذڪر پي ڪيم، سوهاڻي اداڪاري ۽ ڊراما نويسي سان گڏ ڪهاڻيون به لکڻ لڳو هو- سماجي براين جي تنقيد تي ٻڌل جذباتي ڪهاڻيون. انهيءَ عرصي ۾همراهه ڪتاب ڇپائڻ جو شوق پالي ٿو. ڪيس ڇپائي جو ٿورو گهڻو تجربو، اسان جي هڪ ڪلاس ٽيچر سائين علي محمد ميمڻ جي رهنمائي ۾ نڪتل علمي ۽ ادبي اخبار، جنهنجو نالو مون کي ياد نٿواچي، ۽ ٻالڪ ادبي سنگت، جنهنجو هيڊ ڪوارٽر هالاپراڻا ۾ هو، جي رسالي ”صدائي وطن“ سان ويجهو رهڻ سان حاصل ٿيو. اهو ممڪن آهي ته سندس ڪتاب ڇپائڻ واري شوق جا محرڪ اهي ٻئي periodical هجن. سوهمراهه وڪ وڏايو پبليڪيشن جا ڪتاب ڇپرائڻ لاءِ حيدرآبد جي پريسن جا چڪر هڻي ٿو. پوءِ ڪتابن کي وڪرو ڪرڻ لاءِ نازڪ ڪلهن تي انهن کي کڻي حيدرآباد، نواب شاهه، نوشهرو فيروز، ٽنڊوآدم ۽ سانگهڙ جي اسڪولن ۾ پهچي ٿو. اتي ڪتابن جي کپت ۾ ادا

ڪاري وارو شوق ڪيس خود اعتمادي عطا ڪري ٿو. انهيءَ مرحلي ۾ زندگي جي تلخ تجربن سميت نون ڪتابن ۽ نون ليکڪن سان ڏيٺ ويٺ شروع ٿئي ٿي. ساڳي وقت معروضي حالتن جي ڄاڻ وڌي ٿي. نتيجي ۾ Anti-Status Quo اخلاقيات وڌيڪ پختگي ماڻي ٿي. پر پوءِ به ان ڏانهن روش يا ائپروچ طبعيتي ميلان باعث رومانوي رهي ٿي. اهو الزام اڄ به ورجائي ٿو سگهجي.

اڳتي هلي ٿوري عرصي ۾ همراهه پنهنجي شخصيت جو هڪ نئون روپ ڳولي لهي ٿو- هڪ شاعر جو روپ. هو جهٽ ۾ ئي مکيه بحروزنن جون رمزون سکي ٿو وٺي، جن کي ڪو ٽيرو مٽيرو هوند سالن ۾ سکي. ڪجهه عرصي بعد اقتصادي بحران سندس ڇپائيءَ جي شوق کي ڳڙ ڪائي ٿو وجهي. ان وقت جيڪي اسان جي تر ۾ طرحي شاعر ٿيندا هئا، تن ۾پڙهيل هن سنگيءَ جا شعر ٻين شاعرن جي پيٽ ۾، جن جا شعر نامعلوم گلن ۽ محبوب جي ادائن جي احوالن سان ڀريل هوندا هئا، موضوعي نواڻ رکندا هئا. سندس شعرن جا موضوع ڌرتي جا رهواسي ۽ تن جون عام ڪيفتون هيون. ان حد تائين همراهه جي ادبي سرگرمي ساراهه جوڳي آهي، باقي جڏهن فنڪارانه پيشڪش جو سوال ٿو پيدا ٿــئي، تڏهن ائين چئي ٿو سگهجي ته ڀرپور موضوعن هوندي به انهن جو اظهار ايڏو شاندار ڪونهي، جوٻــڌ نڌڻ يا پڙهندڙ ۾ ڪو سياڪو پوي يا سندس لڱ ڪاندارجن، جيئن ڀٽائي يا اياز يا هن وقت جي ٻين ڪجهه شاعرن جا ڪي شعر پڙهندي يا ٻڌندي ٿيندو آهي.

***

عرفان اسان کان ڀرپور جواني ۾ وڇڙي ويو. پنهن جي مختصر زندگي ۾ هن هڪ پاسي سياسي ميدان ۾ سوين تقريرون ڇڏيون آهن ته ادبي ميدان ۾ ڪافي نظم ۽ غزل، ڪهاڻيون ۽ هڪ ناول جو ترجمو اسان جي لاءِ ڇڏي ويو آهي.

اڄ عرفان کي اسان کان طبعي طور جدا ٿئي ڪافي عرصو گذريو آهي. پر ادبي ميراث جي صورت ۾ سندس موجودگي اسان جي لاءِ سرهائي جو سبب رهندي اچي. ڪيس ۽ اهڙن ٻين عالمن ۽ اديبن کي ياد ڪرڻ جو بهترين طريقو اهو آهي، ته هنن جن آدرشن ۽ مقصدن لاءِ پاڻ پتوڙيو، تن کي اڳتي وڌائجي ته جيئن ڪوڙ ۽ ڪدورت، بک ۽ بدحالي کان آجو ۽ امن ۽ آشتي وارو سماج اڏجي پوي.

14 سيپٽيمبر، 2006

محمد رحيم پٽ احمد خان دايو (مسرور)

مولوي محمود قريشي

هيءُ نوجوان صوفي طريقہ سان وابستہ اصل هالا پراڻ جو رهندڙ آهي. هن کي شعر جو شوق ۽ ذوق صوفي بزرگن جي ڪتابن ۽ ڪلام جي مطالعو ڪندي جاڳيو. هيءُ جن صوفي ڪرامن جي ڪلامن مان متاثر ٿيو انهن ۾ حمل فقير، شاه عبداللطيف جا اسم گرامي اول درجہ رکن ٿا. سندس شعر بلڪل سنجيده آهي ۽ نبي ڪريم صلي الله عليہ وسلم جن جي عشق سان پريل آهي.

هن جي تاريخ ولادت ٧ جون ١٩٤٠ع آهي. ننڍي هوندي کان ئي شعر سان دلچسپي رکندو آيو آهي. سندس ڪلام ڪافي آهي. سندس تعليم مئٽرڪ آهي. هن وقت پاڻ پرائمري استاد تي رٽائرڊ ٿيو آهي. پاڻ رياضيءَ ۾ خاص مهارت رکي ٿو. پاڻ حليم طبع سادي قسم جو انسان آهي. ۽ ڪامياب استاد پڻ آهي.

نعت رسول ڪريم صلي الله عليہ وسلم

ٿل: مٺ ڇا سندس شمس و قمر روشن تہ شعلا نور جا
وچ ڪان ڇٽي چمڪي نظر آهن تجلا نور جا

1. مشتاق آرب العليٰ عربي سڄڻ جي سونهن جو
طٰہٰ لتا وصفِ اڪر شاهِ شها شهور جا

2. جائو پرين عيدون ٿيون ملڪن ڪئي خوش مرحبا
حورن مٿي جهلڪ اثر تجمل نما مخمور جا

3. جڏهن ويو معراج تي هو مصطفيٰ مدني مڪي
حورن ڇيا نظم ونشر محب خدا منظور جا

4. ڪمري ڪبوتر ٿا لنون ڇيها ڇتون پڻ هيج سان
تعريف سان ڪن شڪر فخرِ جهان مفخور جا

5. يا مصطفيٰ محبوب تودر ٿو ڪيان عجزِ صدا
محشر سندا مشڪل سفر سوڪا ڪجان مسرور جا

(2)

نبين ۾ نبي اعليٰ رسول الله تي آيو
سورهٖ ياسين ۽ طٰہٰ ڪلام الله تي آيو

1. نبي نور الهديٰ نرمل آهِ محبِ خدا مرسل
ذيشان عظمت آمين اڪمل امان الله تي آيو

2. آهي اسلام جو باني نسورو نور نوراني
سڳورو شاه حبيب الله تي آيو

3. هدي للمتقين حضرت شفيع الذنبين شفقت

عطا عاصي سنڌي نصرت شفيع الله ٿي آيو

4. اسان جو پيشو آهي شهہ هر دوسرا آهي.

بلاشڪ بي ريا آهي پيا الله ٿي آيو

5. سدا مسرور پڙهہ سهرو ايندو سردار سونهارو

سخي سلطان سوڀارو صفي الله ٿي آيو

****

سهيڙيندڙ پاران

سائين محمد رحيم مسرور رڳو شاعر نہ آهي، پر هو انتهائي بهترين ۽ محنتي استاد بہ رهيو آهي، جنهن وٽ نہ رڳو آئون پر منهن جا سڀ ڀائر توڙي ڪزن پڙهيا آهن. مون تي سندس هڪ وڏيڪ مهرباني اها بہ آهي تہ آئون جڏهن چوٿين درجي ۾ پهتو هوس، تڏهن منهنجي ذهانت ڏسي ڪري، مٿين آفيسرن سان ڳالهائي منهنجو ڊبل پروموشن ڪرايائين. يعني مون پرائمري پنجن سالن جي بدران چئن سالن ۾ ڪئي. ياد آهيم تہ ڊبل پروموشن واسطي انٽرويو هالا جي ارباب محلا اسڪول ۾ ٿيو هو، سائين مون کي پاڻ سان وٺي ويا هئا. رستي تي بہ پڙهائيندا ۽ سيکاريندا رهيا.

آئون وٽن پنجون درجو پڙهيو آهيان. سائين ورهين کان پنجين درجي وارن شاگردن کي اسڪالرشپ جي امتحان جي بہ تياري رات جو دير تائين پڙهائي ڪرائيندو هو. ان لاءِ اجورو بہ نہ وٺندو هو. پنهنجي وڏي عيال جي پورائي واسطي وري رات جو دير تائين بيڙيون ٻڌندو هو. جيتوڻيڪ هو چاهي ها تہ ٽيوشن ڏيئي ڪافي پئسا ڪمائي ها، پر هن صاحب تعليم کي تجارت نہ بنايو.

جيئن پهرئين حصي ۾ ذڪر آهي تہ هو صاحب شاعر بہ آهي. ۽ شاعر ٻوليءَ جا ماهر ٿيندا آهن. سائين بہ سنڌي ٻولي، گرامر جو ماهر رهيو آهي.

سخت پورهين ڪري، سندس صحت تي اثر پيو ۽ هو ڪافي عرصو بيمار بہ رهيو آهي.

تازو سائين کان پڇيم تہ سندس شاعري ڪٿي آهي تہ ٻڌايائين تہ سندس بيماري ۾ گهر وارن گم ڪري ڇڏي ۽ ڪيس هاڻي ياد بہ نہ رهي آهي.

بهرحال سائين محمد رحيم اسان جي ڳوٺ ۾ شاعر کان وڌيڪ هڪ بيحد پياري استاد طور سڃاتو وڃي ٿو. (م ح س)

ڪمپوزنگ : برڪت علي شيخ

پورو ٿيو

وائيس آف سنڌ اي بُڪ پبلشر

www.voiceofsindh.net